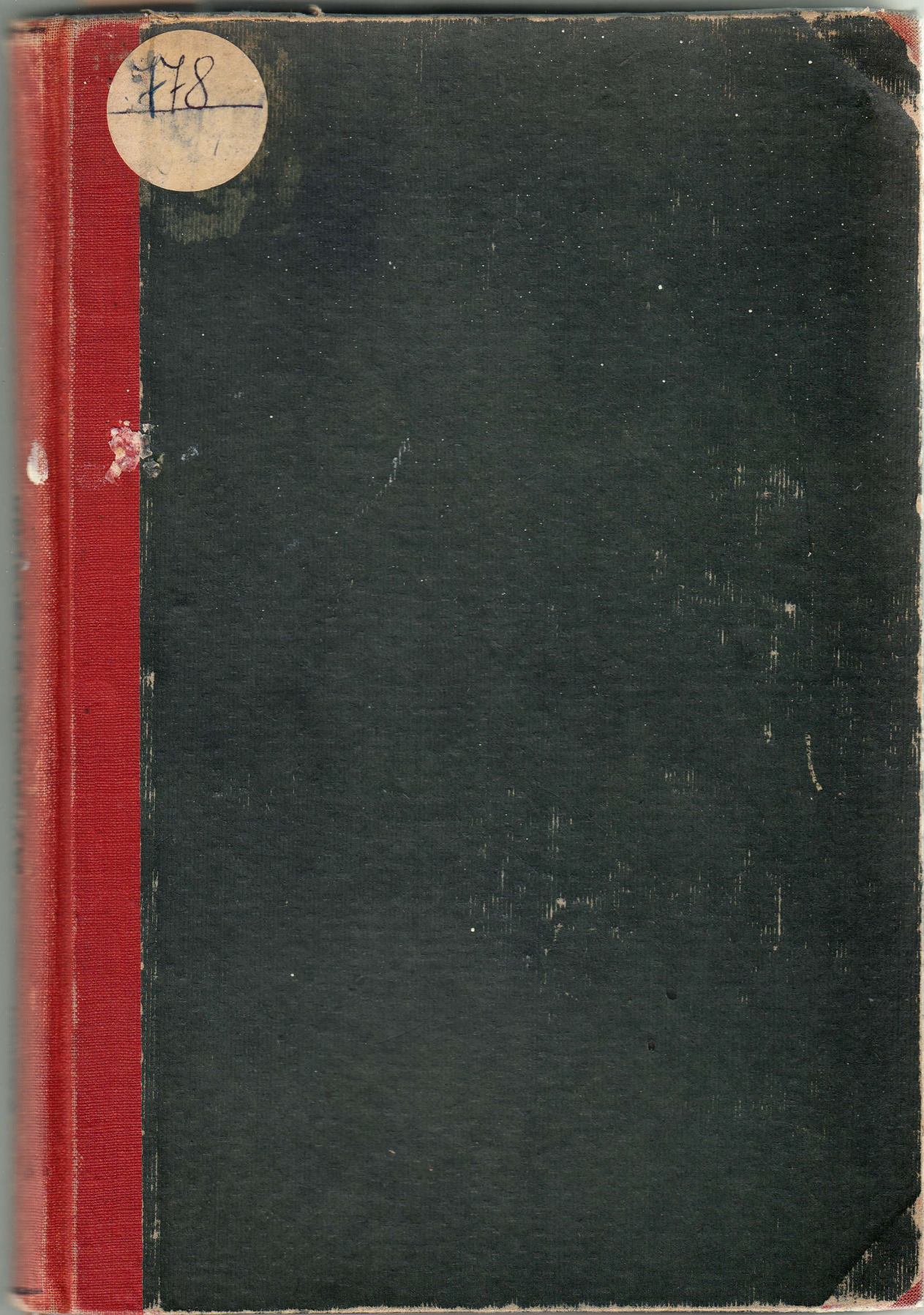

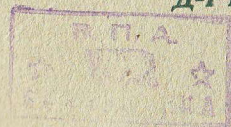
Ф Е Л И К С Ъ К А Н И Ц Ъ

Дунавска България и Балканътъ

(ТОМЪ ПЪРВИ)

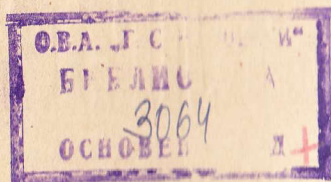
ПРЕВЕДЕ

Д-РЪ Т. ИВАНОВЪ

ИЗДАНИЕ „БЪЛГАРСКА ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА“
— С О Ф И Я —

2489/53

ОТЪ ТАЗИ КНИГА СТРАШИМИРЪ СЛАВЧЕВЪ,
УРЕДНИКЪ НА „БЪЛГАРСКА ИСТОРИЧЕСКА
БИБЛИОТЕКА“, ДАДЕ БЕЗПЛАТНО ДВЕ ХИЛЯ-
ДИ И ШЕСТОТИНЪ (2600) ЕКЗЕМПЛЯРА НА
АБОНАТИТЪ И НАСТОЯТЕЛИТЪ НА ЧЕТВЪР-
ТАТА ГОДИШНИНА ОТЪ БИБЛИОТЕКАТА, РАЗ-
ПРЕДЪЛЕНИ КАКТО СЛЕДВА: 1300 ЕКЗЕМПЛЯ-
РА НА АБОНАТИТЪ СЪ АБОНАМЕНТНИ НУ-
МЕРА ОТЪ 1 ДО 1300 И 1300 ЕКЗЕМПЛЯРА
НА НАСТОЯТЕЛИТЪ.

ПРОВЕРКА
1959

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОРЪ

V

ЗАРАЖДАНЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИТЪ ПРАВА НА
БЪЛГАРСКАТА РАЯ (1829 — 1870): Безправно съще-
ствуване до войната съ Русия въ 1828 г. — Първитъ пи-
сани свободи въ 1829 г. — Последици отъ пжтуването
на султанъ Махмудъ II въ Румелия. Хатътъ отъ 2. Гюл-
хане, ноемврий, 1839 г. — Участьта на раята следъ про-
гласяването му. — Хати-шерифъ отъ 1845 г. — Австрий-
ското еманципаторско предложение за раята. — Цари-
градски конференции на великитъ сили въ полза на
раята. — Хати-хумаюнътъ отъ 1856 г. — Едничка си-
гурност за освобождението на раята

1

УПРАВЛЕНИЕТО НА ДУНАВСКИЯ ВИЛАЕТЪ
(1860 — 1870): Окръжното на Горчаковъ отъ май 1860.
— Турската анкета чрезъ великия везиръ въ 1860 г.
Моитъ разговори съ Сюлейманъ бей. — Докладъ на
английскитъ консули. — Спахильци. — Нова турска
анкета въ 1862 г. — Митхадъ паша, губернаторъ на
Дунавския вилаетъ. — Дунавския вилаетъ като обра-
зецъ. — Безуспѣшенъ опитъ за реформи. — Европейски
ареопагъ за надзоръ на турската администрация

18

СТАРИЯТЪ НАИСУСЪ И НОВИЯТЪ НИШЪ: Зна-
чение на годинитъ 1848 и 1860 за Турция и България.
— Моето пжтуване до Нишъ. — Старииятъ пазаръ. —
Мостътъ на Нишава. — Крепостъта. — Значение на
стария Наисусъ. — Екскурзия за Градище. — Стари
остатъци при Нишката цитадела и при Ени-къшла. —
Ролята на Нишъ въ турско-австрийската война въ
1689 г. — Защитата на Нишъ отъ Шархембергъ въ
1690 г. — Изгубване и повторно заемане отъ Австрия
въ 1737 г. — Позорното му предаване отъ генералъ
Дохатъ. — Сърбинътъ Сингеличъ предъ Нишъ въ
войната презъ 1809 г.

34

ВЪ СТАРИЯ И НОВЪ ВИДИНЪ: Геологиченъ ха-
рактеръ на Дунава отъ Тимокъ до Янтра. — Пазвантоглу
паша и отношенията му къмъ Селима III. — Златари.
— Пазаръ. — Български училища. — История на Видинъ.

ската крепостъ. — Княгиня Вида. — Крепостъта на Шишмановцитѣ. — Превземане отъ императоръ Василия въ 1002 г. — История отъ 1394 до 1444 г. — Обсада отъ маршалъ Кевенхюлеръ въ 1837 г. — Въ руско-турската война презъ 1828—29 г. — Руско-турската война въ 1853 г. — Видинъ въ турско-сръбската война презъ 1876 г. — Въ руската война презъ 1877 г. — Данъци и мита. — Вносъ и износъ. — Първи фирми. — Търговско бждеще на града 54

ПРЕЗЪ БЪЛОГРАДЧИКЪ КЪМЪ ВРЪШКА-ЧУКА И ДУНАВА: Възстанието на Балкана презъ 1862 г. — Бѣлоградчишкиятъ камененъ свѣтъ презъ лунни нощи. — Градецътъ и населението му. — Селски възстания въ 1840 и 41 г. — Възстание въ 1851 г. — Български изселници въ Сърбия. — Въ руско-турската война презъ 1877 г. — Кулскитѣ татари и черкези. 92

ПРЕЗЪ ОБЛАСТЪТА НА ТОПОЛОВИЦА, ДЕЛЕНА И ТИМОКЪ: Населението на българската тимошка областъ. — Етнографически бележки. — Българщината. — Укрепление въ Раковица. — Брѣгово. — Църква и училище въ Брѣгово. — Теренътъ на Делена. — Хайдушката чешма. — Кжщата на старейшината въ Гирка. — Долинитѣ на Делена и Тополовица 111

ОТЪ ПЛАНИНАТА СВЕТИ-НИКОЛА ПРЕЗЪ ЛОМСКАТА ОБЛАСТЪ КЪМЪ ДУНАВА: На прохода Свети-Никола. — Нова граница. — Албанскитѣ заптиета. — Татари, черкези и изселени българи край р. Ломъ. — Пещерни жители. — Процъвтѣване на Ломъ-Паланка. — Влияние на пощенскитѣ съобщения и тѣхната уредба. — Римски надписи 125

МЕЖДУ ЛОМЪ, АРЧАРЪ И ВИТБОЛЪ: Терасата между Ломъ и Арчаръ. — Църквата на манастира Св. Богородица и чудотворния изворъ. — Нито единъ грамотенъ човѣкъ въ Скомя. — Българско селско училище. — Арчаръ — старата Рациария. — Римски пѣть между Нансусъ и Рациария. — Римски камененъ мостъ. — „Пилифъ-баиръ“ и езерото при Рабиша. — Езикова дарба на българитѣ. — Въ кметската кжща въ Грамада. — Оригинално чистене на житото въ Старопатица. — Горско уединение въ манастира Св. Троица 140

ПРЕДГОВОРЪ

Каницъ и до день днешенъ — петдесетъ и седемъ години отъ излизането на първия томъ отъ неговата „Дунавска България и Балканътъ“ въ първо издание*) — е все още неизвестенъ не само на народа ни, но и на многобройната вече наша интелигенция. Стои половинъ вѣкъ въ сѣнката на забравата, достъпенъ само за тѣсенъ кръгъ учени и книжовници, и не доби популярността на другия заслужилъ по онова време на народа ни чужденецъ Иречекъ, чиято „История на българитѣ“**) чрезъ руското издание на одескитѣ българи можа да добие у насъ широко разпространение. А въ сжщностъ много е мжчно тия два голѣми труда да се разграничатъ строго и да се степенуватъ по значението, което сж имали на времето за популярността ни между културнитѣ срѣди на Европа, а по-после — за освободителната война и при формирането на младата ни държава.

Каницъ е роденъ на 2 августъ 1829 година въ Буда-Пеща. Следъ като завършилъ гимназия, той заминалъ за Виена, кждето следвалъ курса на Академията на художествата, и скоро добилъ известностъ на бележитъ за времето си илюстраторъ. Работилъ дълго въ „Leipziger Illustrierte Zeitung“ и по предложение на редакцията на това списание предприелъ на 1858 година първото си пѣтуване на Балка-

*) Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860—1875. I Band. Leipzig. Verlagsbuchhandlung von Hermann Fries. 1875. Врѣиятъ томъ е излѣзълъ на 1877 год. при сжщото издателство подъ заглавие Don.-Bul. u. d. Balkan. Hist.-geogr.-ethn. Reisestudien aus den Jahren 1860—1876, а третиятъ — пакъ тамъ презъ 1879 година подъ заглавие Don.-Bulg. u. d. Balkan. Hist.-geogr.-ethn. Reisestudien aus den Jahren 1860—1878. И третъ тома на второто издание сж излѣзли презъ 1882 година сжщо въ Лайпцигъ при издателството Renger'sche Buchhandlung Gebhardt & Willisch подъ заглавие: Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860—1879. Zweite neu bearbeitete Auflage.

**) Нѣмското и чешкото издания — 1876 год., руското — 1878 година.

нитѣ. Посетилъ тогава сръбскитѣ земи и огромния историко-археоложки и етнографски материалъ, който му предложили тия неизвестни още на Европа области, събудили у него най-живъ интересъ къмъ балканскитѣ земи и народи. При второто си пътуване той се насочва вече къмъ България, съ която свързва завинаги името си.

Книгата „Дунавска България и Балканътъ“ е плодъ на продължителнитѣ географски, етнографски и археоложки изучвания, които Каницъ е направилъ на областта между Сава и Черно-море и между Дунава и Марица отъ 1862 до 1874 година. Презъ тия 12 години той е кръстосалъ 18 пѣти Балкана, — една подвижностъ, забележителна по смѣлостта си за онова време на смутъ и несигурностъ по пѣтищата. Подготвенъ основно за голѣмата и сложна задача, той използвалъ съ удивително умение вродената си способностъ да вижда и въпрѣки изключителната за единъ европеецъ първобитна обстановка, въ която му се е представила нашата поробена страна, не се увлѣкълъ въ курьозитѣ, а е далъ една вѣрна картина на фактитѣ и нѣщата. Каницъ представя въ точни географски описания областитѣ, презъ които миналъ, поправя грѣшкитѣ на картитѣ, които били въ употребление преди него и тия му съществени картографски корекции сж били широко използвани въ последствие отъ рускитѣ войски при операциитѣ имъ презъ освободителната война. Едновременно съ това той събира огроменъ етнографски материалъ върху живота, нравитѣ, културата и политико-економичното състояние на народа ни презъ онова време. Съ упоритостта на фанатикъ той успѣва да проникне до най-скрититѣ прояви въ домашния битъ на тогавашното ни село и идиличнитѣ ни градове и малко етнографски трудове следъ него могатъ да се похвалятъ съ такова изобилие и вѣрна оценка на материала. Етнографскитѣ данни у Каница сж и днесъ бистъръ, неизчерпаемъ изворъ, който може да се използва не само за целитѣ на научнитѣ издирвания, но и да намѣри широки разработки въ художественото ни творчество.

Каницъ е ималъ живъ интересъ и къмъ старинитѣ. Преодолявайки често значителни рискове, надхитрявайки мнителността на турскитѣ паши и мюдири, той успѣлъ да снее множество планове на крепости, да издири статуи, релефи и саркофази и подъ очуденитѣ погледи на заптиетата, които сж го придружавали, да обиколи и опише точно калета, развалини и стари пѣтища отъ римско-византийско и българско време. Съ това той не само спрѣ вниманието на ученикѣ върху огромния материалъ, който нашитѣ земи могатъ да предложатъ на науката, но и самъ разреши нѣкои историко-археоложки задачи и набеляза пѣтищата на бж-дешитѣ изучвания.

Каницъ пръвъ събщи въ науката рисунката на Мадарския релефъ. Собствено, художествената си дарба той е използвалъ най-широко. Плодъ на непосредствени наблюдения, неговитѣ рисунки на градове, села, ландшафти, битови сцени, костюми, интериори и пр., възпроизведени въ книгата му въ хубави гравюри, сж неограничено културно богатство, чиято стойностъ ще расте съ развитието на напредъка, който безмилостно унищожава всички следи отъ домашния битъ на народа ни презъ близката предосвободителна епоха.

Предлаганото издание ние проектирахме да направимъ въ съвсемъ другъ видъ. Искахме да дадемъ на нашитѣ читатели и всички ония глави отъ първия томъ на първото Каницово издание, които авторътъ е съкратилъ въ второто издание на труда си и които иматъ предимно историко-археоложки характеръ. Следъ това — да направимъ изданието критично, сир. съ необходимитѣ разяснения на ония факти и събития, които Каницъ е изложилъ и разтълкувалъ не точно така, както ги освѣтлява днешното състояние на историческата наука. За наше съжаление, обаче, голѣмата стопанска депресия въ страната и тежкитѣ поражения, които тя прави особено въ културния ни и книжовенъ животъ чрезъ паническото състояние, въ което е довела интеллигенцията ни, осуетиха нашитѣ намѣрения. Отъ първия томъ на първото Каницово издание ние даваме тука само главитѣ „Произходъ и развитие на политическитѣ права на българската рая (1829—1870)“, „Управлението на Дунавския вилаетъ (1860—1870)“ и „Стариятъ Наисусъ и новиятъ Нишъ“, като по-нататъкъ преводътъ е следвалъ точно текста на второто издание. Наложиха ни се съкращения и при илюстрирането на тома.

Разбира се, ние не губимъ вѣра въ възможноститѣ на утрешния день. Колкото и да е разколебанъ българскиятъ духъ въ момента, колкото и дълбоко да е вътрешното ни разложение, единъ възходъ къмъ по-добро неизбежно ще дойде. Много е наивно да се мисли, че току-така могатъ да се изкоренятъ отъ съзнанието на единъ народъ историческитѣ традиции и многовѣковната му култура и да се тласне той къмъ явно самоубийство. Съ надежда, че обединитѣ воли на нацията ще ускорятъ темпото на тоя възходъ, ние представяме на българскитѣ читатели този първи томъ отъ бележитата книга на Каница, която на времето си извика на безкористенъ подвигъ толкова родолюбиви сърдца.

София, 1 мартъ, 1932 година.

Страшимиръ Славчевъ

ЗАРАЖДАНЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИТЪ ПРАВА НА БЪЛГАРСКАТА РАЯ

(1829 — 1870)

Искаме ли да разберемъ голѣмото раздвижване на духоветъ, което отъ 15 години насамъ пусна дълбоки корени между християнското население на България, искаме ли да схванемъ причинитъ, отъ които е произлѣзло то, и желаемъ ли да си съставимъ обективно сжждение, до колко то е оправдано, где се намира истината, дали на страната на славянофилитъ или на туркофилитъ относно представянето на една отъ най-важнитъ днесъ точки на голѣмия Източенъ въпросъ, именно българското въздигане, тогава по необходимостъ трѣбва да се занимаемъ съ онѣзи по-предишни отношения на християнската рая въ Турция, които предизвикаха намѣсата на участващитъ въ Парижкия договоръ (1856 г.) велики сили въ полза на раята. Нужно още да проследимъ, дали хати-хумаюнътъ, произлѣзълъ подъ натиска на великитъ сили и възвестяващъ еманципацията на християнскитъ поданици на султана, е билъ действително приложенъ, или е останалъ мъртва буква.

А тръгнемъ ли по тоя прагматиченъ пѣтъ, тогава ние ще намѣримъ ключа на събитията не само въ България, а и за всички въ Босна, Албания и другаде периодически избухващи и вдъхващи безпокойство въ нашитъ кабинети явления, чрезъ които се проявявали силно кипящитъ вътрешни борби въ европейска Турция. Сжщевременно ние за пръвъ пѣтъ ще получимъ общъ погледъ върху актоветъ, на които се основаватъ правата на турската рая, тържествено обещавани и разширявани отъ времето на султана-реформаторъ Махмудъ.

Следъ завладяването на Византия и на южнославянскитъ държави отъ турцитъ християнското население изгубило всички човѣшки права и официално се наричало „рая“, т. е. беззащитно и безоръжно стадо. Едвамъ следъ руско-турската война отъ 1828/29 год. то получило по-човѣшко положение и писмено потвърдени отъ султанитъ свободи. Най-новото отношение на Русия къмъ Портата може да се сравни само съ онова, което е имала тя тутакси следъ

сключването на Одринския миръ. Следъ като царъ Николай I принудилъ султанъ Махмуда II да признае превъзходството на могъществото му, показалъ се въ всѣко отношение твърде снизходителенъ къмъ победения противникъ, а особно при уговорването на условията за миръ. Това произвело силно впечатление на султана и го изпълнило съ благодарностъ.

Като първа последица отъ това настроение и като изразъ на готовността на султана да се съобрази съ желанията на Русия и на общественото мнение въ западнитъ държави се явилъ онзи ферманъ отъ декемврий 1829 г., който осигурявалъ на българската рая най-пълната милостъ на султана, макаръ раята на много мѣста да проявила твърде открито симпатията си къмъ руския царъ. Съ фермана се препоръчвало кротко отнасяне къмъ раята и се допускала намѣсата на царскитъ представители. Следъ своитъ бележити пжтувания въ източна България и Тракия презъ 1831 и 1837 г., които султанътъ предприелъ, за да си осигури симпатиитъ на раята и за да се увѣри, да ли се прилагатъ наредбитъ му, Махмудъ още по-решително прогласилъ равенството между християни и мюсулмани.

Насърденъ и подкрепенъ отъ възторга, съ който билъ посрѣщанъ особно при пжтуването му изъ Тракия, той още при пжтуването си решилъ да започне съ нова ревностъ мжчното дѣло за възраждане на държавата. Въ лицето на Решидъ паша, дотогавашенъ посланикъ въ Лондонъ, Махмудъ потърсилъ и намѣрилъ удобенъ сътрудникъ за своитъ реформаторски стремежи. Този отличенъ държавникъ, на чието име се пада най-почетно мѣсто въ новата история на Турция, станалъ душа на новия кабинетъ и се заелъ ревностно да прокара предприетото отъ Махмуда преобразование на държавата (tanzimat-i-hairich).

Отъ многобройнитъ наредби, които издалъ Решидъ, за да ограничи старитъ злоупотрѣбления, нека споменемъ само за онази, която най-много ползувала скубаната отъ съвършено негодната администрация и правосъдие рая. Решидъ се опиталъ да отстрани подкупничеството на чиновниците, като издалъ нечувана до тогава въ Турция наредба, именно да се дава на чиновниците заплаата отъ държавното съкровище. Но Решидъ се погрижилъ и за занемаренитъ водни и сухоземни пжтища, които биха могли да увеличатъ приходитъ на държавата. Въ всички области той се стараелъ да даде на Турция такава насока, че постепенно да я постави въ реда на цивилизованитъ европейски държави.

За жалостъ, подиръ смъртта на реформатора-султанъ Махмудъ (1839 г.), който билъ оплаканъ много повече отъ раята отколкото отъ мюсулманитъ, понеже ограничилъ нѣкои отъ предимствата имъ, престола наследилъ него-

виятъ слабъ синъ Абдулъ Меджидъ. Старотурската реакционна партия отдавна очаквала тайно, но и пламенно промѣната на султана. Тя схванала сега, че е дошло времето ѝ и се заела да предаде държавното управление въ ржцетъ на неопитния 16-годишенъ султанъ. Решидъ паша билъ измѣстенъ отъ неразположения къмъ реформи Хосрефъ. Само следъ нѣколко месеци обаче, поради все по-силно проявяваната неприязненостъ на най-влиятелнитъ велики сили къмъ Портата, той отново застаналъ начело на управлението.

Нѣколкото промежутъчни месеци Решидъ прекаралъ съ особна мисия въ Англия и Франция и обикналъ владѣщето тамъ конституционно управление. Въвеждането на конституционенъ редъ въ Турция той считалъ като най-сигурно срѣдство да издигне Турция въ читъ на напредничавитъ западни сили и изведнажъ съ пристжпъ да спечели симпатиитъ на образования свѣтъ въ ущърбъ на все по-силно проявяващия се абсолютизъмъ на Русия.

Въ тържественото възвестяване на единъ видъ харта, която трѣбвало да осигури строго основнитъ права на всички граждани безъ разлика на въроизповѣдание и да обещае премахването на правителственитъ произволи, той виждалъ най-удобното срѣдство за тая целъ. И тъй, следъ предварителна упорита борба съ Хосрефъ паша и следъ като спечелилъ съгласието на младия добродушенъ султанъ, на 2 ноемврий 1839 г. той изигралъ едно действие, което очудило колкото дипломатитъ и жителитъ на Цариградъ, толкозъ и изненаданата Европа.

При великолепна церемония, въ присжтствието на висшитъ държавни и дворцови чиновници, на свѣтскитъ и духовни първенци на мюсулманитъ, православнитъ и на всички други християнски населения, при гърмежитъ на босфоренитъ батареи и въ единъ мигъ, който присжтстващиятъ на тържеството мюнеджимъ баши (придворенъ астрологъ) обявилъ като най-благоприятенъ, султанътъ, заедно съ висшия най-висши държавни сановници — съвсемъ противно на дотогавашнитъ ориенталски владѣтелски обичаи — се заклелъ въ новата конституция на държавата. Това е тая наречениятъ „гюлхански хати-шерифъ“, който отпосле билъ многократно споменаванъ, оспорванъ и признаванъ.

Предвидането на Решида се оправдало напълно. Европа, която следъ гръцкитъ борби за освобождение горещо съчувствувала на християнитъ въ Турция, поздравила радостно великодушното решение на султана да скжса съ старитъ традиции. Дипломатическото тѣло, което присжтствувало на обявяването на хати-шерифа, побързало да поднесе на Портата своитъ благопожелания. Само единъ отъ членоветъ на цариградската дипломация, русинътъ Булениевъ, върно оха

рактеризиралъ тази забележителна игра, като я нарекълъ „coute de théâtre“.

Въ сжщностъ новиятъ хати-шерифъ само отбелязалъ върху пергаментъ обещанията, които по-рано при различни поводи били дадени отъ султанъ Махмуда, и прогласилъ като законъ това, което съ течение на времето било станало нѣщо като обичайно право. Неговата голѣма важностъ обаче се заключава въ това, че Решидъ, безъ да се страхува отъ голѣмитѣ предразсѣдъци на владѣещата раса, накаралъ султана да признае като право и законъ въ присѣствіето на хиляди свидетели политическото равноправие на раята съ мюсулманитѣ. Това е и заслугата, която Решидъ има къмъ християнитѣ въ Турция. Беззащитната до тогава и зависеща само отъ благоволения на султана, везиритѣ и пашитѣ рая чрезъ гюлханския хати-шерифъ за пръвъ пѣтъ спечелила тържествено възвестени права. А присѣствіето на представителитѣ на европейскитѣ сили, свидетели на тия обещания, имъ давало нѣкакво право да следятъ за тѣхното изпълнение.

Хати-шерифътъ отъ 2 ноемврий 1839 г., нареченъ гюлхански споредъ къошка, гдето билъ прочетенъ и потвърденъ съ клетва, турналъ прочее преди всичко край на безправното положение на раята. Всички права, които притежава тя сега, произлизатъ отъ тая първа турска харта. Затова струва ми се, че заслужава да я изложамъ тука. Отъ текста ще се види, какво умѣние при съставянето ѝ, какво снизхождение къмъ владѣещата раса е било потрѣбно, за да се даде на раята дори и най-незначителното изравняване на общитѣ държавно-граждански права.

Гюлхански хати-шерифъ

Издаденъ въ първата година отъ управлението на Абдулъ Меджидъ на 3.XI.1839 г.

Както знае цѣлъ свѣтъ, въ първитѣ времена на османската държава достохвалнитѣ предписания на корана и на държавнитѣ закони се изпълнявали редовно. Последницата отъ това била, че държавата нарастнала по мощъ и размѣри, а пъкъ всички поданици безъ изключение достигнали въ най-висша степенъ благосъстояние и благополучие.

Отъ 150 години насамъ обаче, поради разнообразни злоупотребки и различни други причини свещениятъ законъ и произлизащитѣ отъ него наредби не се зачитатъ вече като единствено ръководно начало на дѣлата, поради което и силата и щастieto отъ предишнитѣ времена се превърнаха въ слабостъ и бедностъ. Защото държавата изгубва устоитѣ си, когато въ нея законитѣ не се зачитатъ вече.

Тѣзи мисли сж постоянно предъ нашия духъ и откато възлѣзохме на престола грижата за общественото добро, за подобрене състоянието на провинциитѣ и за облекчение сѣдбата на покоренитѣ народи постоянно и непрекъснато ни занимава. Обсѣдимъ ли географското положение на османскитѣ провинции, плодородието на земята, сръчността и интелигентността на жителитѣ ѝ, ще дойдемъ до убеждението, че стига да се погрижимъ за съответнитѣ сръдства, успѣхътъ, който се надѣемъ да постигнемъ съ Божия помощъ, ще може да се придобие въ продължение на малко години.

При тия обстоятелства ние, като се уповаваме на милостивата помощъ на Всевишния и като разчитаме на подкрепата на нашия Пророкъ, намѣрихме за добре чрезъ нови наредби да доставимъ на земитѣ, които съставятъ османската империя, благоденствията на добро управление.

Тѣзи наредби трѣбва да обхващатъ предимно три точки: 1) гаранция за пълната сигурностъ на живота, честта и собствеността на нашитѣ поданици; 2) правилностъ въ разпредѣлението и прибирането на държавнитѣ данѣци; 3) уреждане събирането на войници и времето за военна служба.

И наистина, животътъ и честта не сж ли най-ценнитѣ блага на човѣка? Дори и онзи, чийто духъ отрича мисълта за насилие, се вижда принуденъ да прибѣгне къмъ него и така да нанесе вреда на правителството и на държавата, когато види застрашени живота и честта си. А когато има въ това отношение пълна сигурностъ, той нѣма да се отклони отъ пѣтя на законността, и дѣлата му ще допринасятъ за доброто на управлението и на съгражданитѣ му. Щомъ собствеността не е сигурна, непрекъснато всички оставатъ безучастни, когато гласътъ на владѣтеля и на отечеството ги зове; който е обзетъ отъ грижи за собствената сѣдба, нехае за напредъка на общественото добро. Когато, напротивъ, гражданинътъ знае, че всички блага сж му осигурени, тогава той се отдава изцяло не само за да разшири кръга на своитѣ заботи и удовлетвения, но чувствува въ сърдцето си и любовта къмъ владѣтеля и отечеството и предаността къмъ родината за се удовлетва въ всѣки день. Тѣзи чувства ставатъ въ него изворъ на най-похвални дѣла.

Сжщо така и отъ голѣмо значение и здравето уреждане на държавнитѣ данѣци. Защото правителството, което е принудено да прави разни разходи за защита на страната, може да си намери необходимитѣ пари за издрѣжка на войскитѣ, както и за другитѣ служби, само като налага данѣци на поданицитѣ. И накаръ че, слава Богу, нашитѣ поданици сж освобождени отъ нѣколко време отъ монопо

литѣ, които по-рано се считали погрѣшно като източникѣ за държавни приходи, все пакъ съществува една пакостна и по своитѣ последици нещастна практика, именно илтизамътъ, т. е. отстъпването данъцитѣ на този, който предложи най-голяма сума за тѣхъ. Тая система предоставя гражданската и финансова администрация на произвола на единъ едничѣкъ човѣкъ и често на човѣкъ, обзетъ отъ най-силна страсть и алчностъ. Защото, когато такъвъ предприемачъ не е добъръ, той ще има предъ видъ само своята собствена полза. Заради това въ бждеще всѣка частъ отъ османската империя трѣбва да се облага съ една опредѣлена частъ отъ данъцитѣ въ зависимостъ отъ състоянието и силитѣ, а вънъ отъ нея не бива да се изисква нищо. Съ особни закони трѣбва да се опредѣлятъ сжщо тѣй и разходитѣ за нашитѣ водни и сухоземни бойни сили.

Ние вече обърнахме внимание върху важността на защитата на държавата; щомъ прочее всички жители сж задължени да даватъ за тази цель войници, ще трѣбва да се издадатъ и закони, които да опредѣлятъ броя на войницитѣ отъ всѣко мѣсто и да ограничатъ времето на военната служба на четири до петъ години. Защото да се взематъ войници безразборно отъ тукъ повече, отъ тамъ по-малко, безъ да се гледа, колко може да даде всѣко мѣсто, ще рече да се извърши несправедливостъ и да се нанесе смъртоносенъ ударъ на земледѣлието и индустрията. А пъкъ да се задържатъ войницитѣ презъ цѣлия животъ на военна служба, ще каже да ги отчаемъ и да допринесемъ за обезлюдяването на страната.

Всичко това показва, че безъ различнитѣ закони, чиято необходимостъ се доказа, нѣма за държавата нито богатства, нито сила, щастие или спокойствие; тѣзи блага обаче тя може да очаква отъ въвеждането на тия закони. Затова въ бждеще всѣко закононарушение, следъ като то е изследвано и доказано, трѣбва да се осжди публично, както изисква божественитѣ закони. Докато не е произнесена редовна присжда, никой не бива да умъртвява когото и да било нито тайно нито явно чрезъ отрова или други срѣдства. Сжщо не бива да се позволява никому да засегне нѣчия честь. Нека всѣки се наслаждава отъ всички свои блага безъ нѣкой да му прѣчи въ това. Сжщо тѣй невиннитѣ наследници на нѣкой престѣпникъ не бива да се лишаватъ отъ своето законно наследство, нито да се конфискуватъ имотитѣ на осжденитѣ.

И както този султански актъ на благоволение се отнася до всички наши поданици, къмъ каквото въроизповѣдание или секта да принадлежатъ, така трѣбва и всички да се проникнатъ отъ него. На всички жители отъ империята прочее изобщо и поотдѣлно, въ съгласие съ божественитѣ за-

конъ, се дава отъ насъ пълна сигурностъ за живота, честъта и имота.

Що се отнася до други точки, които ще се уредятъ следъ зрѣло обсъждане, нашиятъ държавенъ съветъ, попълненъ споредъ нуждата съ нови членове, ще се събира въ опредѣлени отъ насъ дни съ нашитѣ министри и видни лица отъ държавата, за да обяснява основнитѣ закони и да опредѣля, какъ може да се осигури животътъ и имотътъ и да се уреди задоволително разпредѣлението на данъцитѣ. При тия разсждения всѣки трѣбва свободно да излага мислитѣ си и да дава съвета си.

Законитѣ за уредбата на военната служба ще се обсъждатъ отъ военния съветъ въ двореца на сераскерата (военното министерство).

Всѣки законъ, щомъ като се изработи, трѣбва да ни се поднесе, и ние ще му дадемъ своята санкция, като сложимъ върху него собственорочно своя печать, за да важи той вѣчно.

Тѣй като всички тия наредби иматъ за цель само отново да процѣватъ религията, управлението и народитѣ на държавата, ние се задължаваме да не вършимъ нищо, което би имъ попрѣчило. Като залогъ за това обещание ние ще положимъ клетва въ името на Бога предъ този актъ въ присѣствието на всички улеми и велможи, когато той бжде положенъ въ помѣщението на чиркай шерифъ (свещеното знаме) и следъ това ще изискаме подобна клетва и отъ улемитѣ и велможитѣ на държавата.

Следъ като стане това, всѣки, билъ той улемъ, или висшъ чиновникъ, или частно лице, щомъ постѣпва противно на тѣзи наредби и престѣплението му е доказано, трѣбва да си понесе съответното наказание, безъ да се гледа неговиятъ чинъ и влияние. За тая цель трѣбва да се изработи особенъ наказателенъ законъ.

Тѣй като всички държавни чиновници получаватъ сега задоволителна заплата, а ще се уреди възнаграждението и на офицери, за които това не е сторено до сега, ще трѣбва да се издаде единъ строгъ законъ противъ подкупничество и продажбата на длѣжности, тѣй като това е една отъ главнитѣ причини за упадъка на нашата монархия.

Тѣй като изложенитѣ тукъ наредби се издаватъ, за да се въвеждатъ основно и да се обновятъ старитѣ обичаи, то тази моя султанска заповѣдъ трѣбва да се обнародва въ Цариградъ и въ всички главни мѣста на държавата, а сжщо и да се съобщи официално на пребиваващитѣ въ Цариградъ пратеници на приятелскитѣ сили, за да бждатъ тѣ свидетели за издаването на тия наредби, които, ако е угодно на Всевисшия, ще траятъ вѣчно.

Нека следъ всичко това Богъ ни запази всички подъ своето покровителство! А пъкъ противникитѣ на тия наред-

би нека бждатъ проклети отъ Бога и се лишатъ за винаги отъ каквато и да било защита!

Като основни права на всички султанови поданици виждаме, прочее, да се прогласяватъ чрезъ гюлханския хати-шерифъ: сигурностъ на живота, на честта и имота, равномерно разпредѣляне на данъцитѣ; отмѣнение на практиката, споредъ която данъцитѣ се събирали отъ този, който предложи най-големъ сума за тѣхъ; премахване на монополитѣ и конфискациитѣ на имотитѣ; отмѣнение на смъртното наказание безъ съдебно проучване и доказване; уреждане на събирането на войници и намаление на военната служба на 4—5 години за мохамеданитѣ; оставане въ сила практиката, споредъ която християнскитѣ поданици се откупвали отъ военната повинностъ чрезъ единъ умѣренъ личенъ данъкъ.

Да видимъ сега, до колко изразенитѣ съ хубави думи обещания въ гюлханския хатъ сж повлияли върху съдбата на християнската рая до сключването на Парижкия миръ и до прогласяването на хати-хумаюна.

Султанъ Махмудъ билъ превърналъ вече наследственитѣ намѣстничества въ провинциитѣ въ временни, а мѣнявания отъ година въ година данъкъ превърналъ въ опредѣленъ налогъ (салиане), който се събиралъ отъ намѣстничествата. Съ отмѣняването на наследствеността за пашитѣ изчезнало за жалостъ основанието да не унищожаватъ доходността на провинциитѣ имъ чрезъ окончателно изсмукване. Напротивъ, пашитѣ се стремѣли сега въ кжсо време да натрупватъ голѣми богатства за своя собственъ джебъ и като изпращали голѣми суми въ Цариградъ, осигурявали си благоволенieto на кржговетѣ, които раздавали мѣстата.

Решидъ се опиталъ въ 1840 г. да премахне това зло, което предизвиквало общо недоволство, като отдѣлилъ събирането на данъцитѣ отъ администрацията на пашалъцитѣ. Въ провинциитѣ били изпратени отъ Цариградъ особни финансови чиновници, които възъ основа на нѣколкогодишнитѣ срѣдни размѣри на изпращанитѣ отъ пашитѣ суми въ Цариградъ опредѣлили новата „вергия“ (данъкъ). Но поради непочтеността на подкупнитѣ пратеници, това мѣроприятие не се оказало особно полезно въ финансово отношение нито за държавата, нито за раята, а пъкъ възбуждало недоволство у пашитѣ и у многобройни частни лица, които имали полза отъ събирането на данъцитѣ по стария начинъ, и ги настройвало противъ Портата. Опитани били и други мнми или действителни подобрения въ областта на управлението и правосъдието и въпрѣки оскъдното имъ въздействие, скоро станало явно, че изобщо материалното и морално положение на раята, вследствие на гюлханския хатъ, се подобрило малко. А това било достатъчно за мюсулманитѣ,

не само да намалѣе ентузиазмътъ имъ отъ новата харта, а напротивъ — и да ги настрои враждебно къмъ нея.

Правовѣрнитѣ, които до сега били единички и изключително привилегировани, не могли и не искали да се свикнатъ изеднажъ да виждатъ въ раята равноправни граждани, неудостоявани до тогава дори съ името „човѣкъ“. Недоволнитѣ отъ Решида придворни подхранвали тая ненавистъ къмъ новитѣ условия, и скоро недоволствата се проявили въ отдалеченитѣ отъ Цариградъ области, следъ това обаче и по-близо — въ Смирна, Одринъ и други градове, чрезъ въоръжени нападения на мохамеданското простолюдие надъ безоръжната рая. Немошнитѣ или безучастни власти не могли да предотвратятъ кървавитѣ изстѣпления и по-късно едва успѣли да избавятъ столицата отъ разиграването на подобни сцени.

И приблизително едновременно (1843 г.) избухналото въстание въ Албания се опълчвало главно противъ духа на гюлханския хати-шерифъ. Като поводъ за въоръжена съпротива албанцитѣ взели новия начинъ за събиране на войници, който тѣ нарекли християнско-френско нововъведение, и въстанието имъ скоро се изродило въ опустошаване селата на раята, опожаряване на църкви и извършване на всевъзможни жестокости надъ беззащитни християни. Въстанието, което причинило на Портата голѣми затруднения, се разпространило до Враня и вардарската долина. Едвамъ следъ като представителътъ на Русия се застъпилъ енергично за своитѣ едновѣрци, то следъ нѣколко сполучливи схватки било потушено съ голѣма мъжа отъ повинания изъ Сирия (1844 г.) Омеръ паша съ превземането на Прищина.

Колко малко е съумѣло турското невежество, покварено и боязливо чиновничество да осъществи високо възвестенитѣ въ гюлханския хати-шерифъ великодушни обещания на султана, показва единъ новъ султански хатъ, въ който следващитѣ следъ 1841 г. разни министерства следъ Решида се обвиняватъ въ неразбиране на възнамеряванитѣ реформи и настоятелно се препоръчва да се подобри учебното дѣло; защото султанъ Абдулъ Меджидъ събиралъ въ „общото невежество“ извора на болезнено проявилата се предъ цѣлъ свѣтъ неспособностъ за подобрения.

Този бележитъ хатъ отъ януарий 1845 г. поощрилъ министерството да направи нови опити за реформи. Заслужаващи довѣрие мъже били призовани отъ всички области, и отъ тѣхнитѣ съвѣщания произлѣзълъ зародишътъ за бждещето представителство на провинциитѣ. Чрезъ него неограничената власть на провинциалнитѣ представители на ново била ограничена. Следъ като предшественикътъ на

Абдул Меджида, въ стремежа си да централизира правителствената власт, имъ отнелъ правото да поддържатъ свои платени войски, властта надъ живота и смъртта и събирането на данъцитъ за своя смѣтка, сега имъ натрапили и „мезлича“, които трѣбвало да се състоятъ отъ най-способнитъ мѣстни първенци. Въ всички отнасящи се до управлението и правосъдието въпроси давало се правото на съвещателенъ гласъ на мезлича. На пашитъ се предоставяла само изпълнителната властъ.

Съставътъ на тия мезлича е билъ, споредъ нашитъ понятия, твърде неравномѣренъ. Покрай голѣмия брой мюсулмани, само отдѣлни лица представяли различнитъ други въроизповѣдни общини. Но все пакъ дори и при тая осакатена форма на мезличитъ учредяването имъ означавало признание на единъ твърде важенъ принципъ за раята. Правото за участие на раята въ държавнитъ работи получило за пръвъ пѣтъ практиченъ официаленъ изразъ, видимъ и за мюсулманскитъ ѝ съжителни.

Къмъ края на 1845 г. Решидъ напусналъ своя посланишки постъ въ Парижъ, за да заеме отново предишното си важно положение въ министерството въ Цариградъ. Той могълъ да отбележи различни успѣхи относно претенциитъ на Египетъ и Гърция. Годината 1847 съ своето изобилие на земеделски произведения, отъ които се направилъ голѣмъ износъ, дошла на помощъ на държавнитъ финанси, и когато революционната буря въ 1848 г. разтърсвала Европа, подвластнитъ на султана земи като по чудо останали незасегнати отъ нея. Крѣсцитъ за свобода и равенство замирали при границитъ на старата османска империя, въпреки че владѣщата раса все още потискала съ многобройнитъ си привилегии превъзходящата я по брой рая и че опитанитъ отъ Махмуда и Абдул Меджида реформи твърде слабо се прилагали. Напротивъ, сѣдбата на християнитъ се влошила въ доста области, напр. въ Босна, гдето силнитъ мюсулмански землевладѣлци се възмутили отъ благоприятнитъ за християнитъ нареждания на последнитъ хати-шерифи. Благодарение на слабостта на властта босненското възстание било потушено едвамъ въ 1850 г. А пъкъ гражданскитъ права на босненскитъ християни били осигурени за нѣколко време съгласно текста на султанския танзиматъ само чрезъ прочутата мисия на австрийския графъ Лайнингенъ.

Такова било положението на християнитъ въ Турция и 25 години следъ тържественото прогласяване на гюлханския хати-шерифъ. Лесно обяснимо е, прочее, защо това положение предизвиквало често намѣсата въ полза на раята не само на Австрия, но и на ревниво бдящата за своето политическо влияние на изтокъ Русия. Ясно е сѣщо, защо при избухналата скоро следъ това война съ Турция, Русия

разчитала на енергичната подкрепа отъ страна на раята, която имала достатъчно основание да бѣде недоволна отъ своето социално-политическо положение и отъ турското управление.

Русия останала измамена въ тия си очаквания. Петстотингодишниятъ гнетъ върху раята въ Турция твърде много я принизилъ нравствено. Тя очаквала освобождението си не отъ своето участие въ борбата, а отъ въроятния победителъ. Тя навѣрно не искала да бѣде неприязнена къмъ царя, но не се показвала враждебна и къмъ султана и западнитъ сили, особно щомъ последнитъ често изявявали намѣрението си да подобрятъ сѣдбата ѝ.

И наистина, следъ като военното щастие въ Кримъ се обърнало противъ Русия и Австрия застанала като посрѣдникъ между воюващитъ страни, тя вписала въ § 4 на предварителния договоръ, който препорѣчала и на дветъ страни като основа за преговоритъ за миръ, една статия за „еманципацията на християнитъ въ Турция“. Тя гласѣла: „Свободитъ на раитъ се потвърждаватъ най-тържественно писмено безъ да се засегне независимостта и достойнството на короната на султана. Тѣй като между Австрия, Франция, Великобритания и Портата ставатъ съвѣщания, за да се осигурятъ на християнскитъ поданици религиознитъ имъ и политически права, при сключването на мира Русия ще бѣде поканена да участвува въ тѣхъ“.

Отъ това се вижда, че дори и противниците на Русия били убедени, че за да се отстрани за дълго време руското покровителство надъ християнството въ Турция, сѣдбинитъ му не бива да се предоставятъ само на великодушието на Портата. Силитъ, като съзнавали голѣмитъ услуги, оказани на султана, чиято държава тѣ избавили отъ сигурна гибель, разчитали съ пълно право, че турскитъ министри съ готовност ще изпълнятъ исканията имъ. Тѣ обаче оказали съвсемъ решителна съпротива, служейки си съ изпитанитъ уклончиви срѣдства на своята ловка дипломация, като предложили вмѣсто щастливо отстранената хегемония на Русия хегемонията на своитъ многобройни съюзници.

Още въ началото на войната лордъ Редклифъ, използвайки мѣродавното влияние на Англия, се обявилъ противъ огнѣзи три точки, въ които се проявявало най-печално безправното положение на християнитъ въ Турция дори и следъ гюлханския хатъ, а именно: противъ неприемането въ сѣдилищата на свидетелствуване отъ християнитъ срещу мюсулманитъ, противъ данѣка харачъ (личенъ данѣкъ), който билъ наложенъ на християнитъ въ време на завоеванието като единъ видъ робски данѣкъ, плащанъ годишно, за да имъ се запази главата и животътъ, и най-после—противъ недопускането на раята въ общата военна служба.

Теоритично портата отстъпила по всички три точки. На 16 мартъ 1854 г. тя наредила да се допускатъ християнитъ като свидетели по углавни дѣла за или противъ мюсулмани — после ще видимъ, колко малко била приложена тази наредба на практика — на 10 май 1855 съ втора наредба тя отиѣнила харача и сжщевременно признала по начало на раята правото и задължението да служи въ войската; обаче пакъ си направила уговорката да свиква само частъ отъ падащитъ се на раята войници, а за остатъка да взема съответствуващъ на предишния харачъ данъкъ за откупване отъ военна служба. Но и тази наредба, що се отнася до първата ѝ частъ, а именно до събирането на войници и отъ раята, трѣбвало да остане мъртва буква, въпрѣки силнитъ настоявания на лордъ Редклифъ предъ Портата. Тя никога не била приложена, та и следъ нея, както и по-преди, се събиралъ и се събира харачъ отъ всички мъже отъ раята между 20—60 години, само че подъ измѣненото име „аскеръ бедледие“.

Що се отнася до споменатата четвърта точка отъ гаранциитъ, предложена отъ Австрия, отнасяща се до еманципацията на раята, тя, поради преждевременното прекъсване на Виенската конференция (презъ априлъ на 1855 г.), не се е разисквала и едвамъ въ началото на 1856 г., когато изгледитъ за миръ били по-благоприятни, съюзницитъ пожелали да уредятъ съ Портата този важенъ въпросъ още преди Русия да се намѣси въ него, та благодарността на раята за уреждането му да се осигури само за султана и съюзницитъ. Конференциитъ по тая точка отъ договора се започнали на 9 януарий въ двореца на великия везиръ Али паша и освенъ Тувенелъ и Редклифъ въ тѣхъ участвували баронъ фонъ Прокешъ и Фуадъ паша, а Пруссия, поради неутралитета си, и Пиемонтъ, отъ угодничество къмъ Австрия, не взели участие въ тѣзи съвещания.

Решенията на тази конференция минали почти изцѣло въ често споменавания въ последно време хати-хумаюнъ, който дори и по своя текстъ билъ съставенъ като нераздѣлна частъ и дѣло на Парижкия миренъ договоръ отъ договорящитъ се държави, а султанътъ го снабдилъ само съ звученъ уводъ и заключение. На непосветения той би могълъ да се покаже като актъ на султанска милостъ и подъ такъвъ видъ именно билъ обнародванъ най-тържествено.

Въ този новъ хати-хумаюнъ султанътъ потвърдилъ:

§ 1. Обезпечената на поданицитъ му въ началото на неговото царуване, чрезъ гюлханския хати-шерифъ и чрезъ предшествувания танзиматъ сигурностъ за личността, собствеността и честта. Той обещава освенъ това и други наредби, за да може тази сигурностъ да се постигне напълно.

§ 2. Потвърждава даденитъ въ старо и ново време права и свободи на немохамеданскитъ вѣрски общини.

§ 3. Унищожава даденитъ отъ султанъ Мохамеда II Завоевателъ на различнитъ духовенства права да разгледватъ и решаватъ свѣтскитъ дѣла на своитъ едновѣрци. Патриарситъ и висшитъ духовници трѣбвало въ бждеще да сж само духовни и църковни сановници и да получаватъ заплатата си отъ държавата, а свѣтскитъ дѣла на немохамеданскитъ народности трѣбвало да се уреждатъ отъ единъ избранъ отъ тѣхната срѣда съветъ, съставенъ отъ духовни и свѣтски лица.

§ 4. Обещавалъ разнообразни облекчения за постройките и поправки на църковни здания, нѣщо, което старото турско законодателство правѣло почти невъзможно.

§ 5. Обещавалъ като недопустимо въ бждеще каквото и да е административно предпочитане на една народностъ предъ друга и подъ страхъ отъ наказание забранявалъ строга досегашното презрително отнасяне на мюсулманитъ къмъ другитъ религиозни общини.

§ 6. Прогласявалъ най-неограничена свобода на съвестта и определялъ, че никой не може да бжде принуденъ да си промени вѣрата (прочее и мохамеданинъ, който е приелъ християнството).

§ 7. Държавно-гражданското равенство трѣбвало въ бждеще да се простре и върху това, че всички поданици безъ разлика на вѣра могатъ да бждатъ назначавани отъ султана на длъжности по гражданското ведомство.

§ 8. Опредѣля, че въ бждеще всѣки турски поданикъ, безъ разлика на произходъ и вѣра, за да получи необходимитъ за държавна служба познания, ще се приема въ държавнитъ учебни заведения, които ще трѣбва да се основатъ.

§ 9, 10, 11. Смѣсени, т. е. мохамеданско-християнски семейства щѣли въ бждеще да решаватъ всички дѣла между мюхамедани и християни; наказателнитъ учреждения трѣбва да се подобрятъ и въ всѣко мѣсто да се уреди добра полиция.

§ 12. Опредѣля правото и длъжността на християнитъ да служатъ въ войската, разрешава откупване отъ военна служба и обявява по-подробенъ законъ по тоя въпросъ.

§ 13. Урежда реформата на областнитъ и общински издѣли въ полза на по-добро представяне на християнскитъ общини.

§ 14. Опредѣля, че поданици отъ други държави при тѣхни условия могатъ да придобиватъ недвижимъ имотъ въ Турция.

§ 15. Облагането съ данъци, а именно прибирането на данъцитъ се подобрява.

§ 16. Работи отъ обществена полза трѣбва да се подпомагатъ.

§ 17. Обещава изработването на редовен годишен бюджет.

§ 18. Определя, че ще се повикват пратеници на раята въ Държавния съвет. Най-после

§ 19. Застрашава подкупничеството на държавните чиновници съ строги наказания и обещава, че ще се положи по-голяма грижа, за да се подобрят монетите и валутата и да се прокарат канали и шосета.

Както се спомена вече, не остана тайна, че хати-хумаюнът, който променял напълно политическото положение на християните въ Турция, е произлязъл и дословно е редактиран от съвещанията на посланиците на великите сили въ Цариград, и преди обнародването му бил прочетен и одобрен въ четвъртото заседание на Парижката конференция за мир. При все това заседаващият въ Париж ареопаг, за да не обиди султана и неговия държавен съвет, решил да спомене смекчително за хати-хумаюна въ чл. 9 от Парижкия договор от 30 март 1856 г. по следния начин:

„След като Негово Императорско Величество Султанът, въ непрестанната си грижа за благото на поданиците си, е издал ферман, който подобрява положението имъ безъ разлика на вѣра или произходъ, прояви своите великодушни настроения къмъ християнското население на държавата, за да даде ново доказателство за отнасящите се къмъ това нови настроения, решил е да съобщи споменатия ферман на договарящите сили като проява на своята суверенна воля.

Договарящите страни отбелязват голѣмата важност на това съобщение. Разбира се, че то въ никой случай не може да даде право на поменатите сили да се бъркатъ заедно или поотдѣлно въ отношенията на Н. В. Султана къмъ поданиците му, нито въ вътрешното управление на държавата му.“

Съ всичките тия хубави думи по-интелигентните турски крѣгове не се измамили. Тѣ знаели твърде добре, че всички тия обещания въ новия хатъ, които противоречат на корана и на обичайното право, сж само необходими, наложени на султана отстъпки, които той не е могълъ да откаже поради дружното държане на съюзниците и тѣхното военно положение. Неохотно приели султановите министри унижителните условия, неохотно посрещнали и подчинените съблазнително възхвалявания даръ. Предвиждало се, че мюсулманите нѣма да посрещнатъ съ възторгъ новия редъ на нѣщата. За забелязване е обаче, че и другата страна, раята, на която се давали най-хубави надежди за бъдеще, която изведнажъ се е еманципирала, не дала изгледъ, че е трогната отъ неочаквано благоприятната промяна на досе-

гащото си безправно политическо положение. Силите очаквали избликъ на благодарностъ отъ страна на раята, но той не се проявилъ.

Прочее, недоволство отъ страна на мюсулманите и почти безразличие дори и тамъ, гдето се очаквало да се пожне благодарностъ. И при все това не е било мжно да се предвиди всичко това.

Отдавна вече непредвидливият, фаталистичен турчинъ билъ принуденъ да отстъпи на по-действия, по-интелигентенъ, а често и по-безскрупуленъ християнинъ въ областта на стопанството. И какъ би могълъ мюсулманинътъ да не бжде засегнатъ неприятно отъ това, че султанътъ, неговиятъ естественъ господаръ и покровителъ, скжсвайки съ всичките осветени отъ вѣковете мюсулмански традиции, правѣлъ достапна сега на неговите по-сржчни съперници и онази опора, която турчинътъ споредъ правото на корана до сега считалъ и използвалъ като своя неприкосвена собственост. Инакъвъ си християнинъ паша да управлява и правотворни деца на Мухамеда! И нѣщо по-лошо. Сжщите мюсулмани, отъ които и най-простият и незначителенъ вѣрвалъ, че въпрѣки гюлханския хатъ, може да заеме въ държавата нѣкое сравнително по-високо положение отъ най-образования и най-богатъ рая, защото по-рано е стоялъ гордо изключително подъ военното знаме на Мухамеда, сега трѣбвало да сподѣлятъ това право съ омразните гяури!

Това голѣмо огорчение противъ султана и правителството, противъ раята и противъ неблагоприятните обстоятелства скоро се проявило по-силно, отколкото въ Европа, въ възникните турски области чрезъ многобройни изстѣпления противъ раята, а пъкъ и самите чиновници, които поради новия хатъ смѣтали, че сж застрашени длъжностите имъ, не бързали много да попрѣчатъ на изстѣпленията.

Раята отъ друга страна виждала въ новия хатъ мечъ съ два острия. Той я изпълнялъ съ недовѣрие вече поради това, че идѣлъ отъ ржцете на ония сили, чиито войски се биели за запазване на исляма, за онзи омразенъ турчинъ, който нѣкога унищожилъ народната ѝ независимост, и заминавали онази покварена система, която вѣкове наредъ трвила нейното материално и духовно сществуване. Защото въ течение на последните 25 години не бѣха ли давани на раята най-многообещаващи фермани, безъ положението ѝ да се измени сщественно на практика?

Турчинътъ нѣма довѣрие у християнина, нито християнинътъ у турчина! Напротивъ, задължението да служи въ войската раята счела като данайски даръ, отъ който тя би предпочела да се откаже напълно, въпрѣки прилично много важната държавно-гражданска отстъпка, която той изразявалъ. Та нима раята въ даденъ случай ще

трѣбва да се бие за полумесеца противъ руския правосла-
венъ кръстъ, на чиито победи тя дължала своето по-човѣшко
положение следъ Одринския миръ? И ако Портата се заеме
сериозно да прилага тоя членъ отъ договора, нѣма ли уго-
воркитѣ, които съдържа той, да бждатъ използвани отъ
турскитѣ власти, за да превърнатъ допустимото откупуване
отъ военна служба въ ново ограбване на раята? Дори и по-
широкото представяне на раята въ областнитѣ събрания не
би могло да я обезщети за тая опасностъ. Каква е прочее
печалбата? Най-много тази, че нѣкои користолюбиви, на
пашитѣ предани и отъ тѣхъ избирани християнски първенци
вѣроятно ще участвуватъ въ засиленото ограбване на про-
винциитѣ.

Но както турцитѣ, тѣй и християнитѣ биха могли да
се успокоятъ, ако биха погледнали действието на по-пре-
дишнитѣ хатове. И хати-хумаюнѣтъ си останалъ една отъ
звучнитѣ прокламации, съ каквито турското правителство
обича да изненадва европейския свѣтъ отъ време на време,
когато се намира въ политическо или финансово затруд-
нение. Днесъ впечатлението отъ този многообещаващъ
актъ значително е ослабнало. Въ Европа, поради направен-
итѣ печални опити, твърде малко ги вѣрватъ, а въ вжт-
решността не ги вѣрватъ никакъ. Въ английския парла-
ментъ презъ май, 1856 г. това недовѣрие се изразило въ
упрѣци противъ „foreign office“, че хати-хумаюнѣтъ не е вклю-
ченъ въ Парижкия договоръ като негова нераздѣлна часть
и че е отречена прѣката намѣса въ полза на раята. Лордъ
Палмерстонъ се опиталъ да ослаби тия упрѣци, като зая-
вилъ, че самото споменаване на хата и на съдържанието
му въ Парижкия договоръ го поставило вече подъ поржчи-
телството на договарящитѣ се сили и че вследствие на това
силитѣ иматъ право да се намѣсватъ и да обръщатъ вни-
манието на Портата, за да се постигне действително целѣта,
спомената въ членъ 4 на договора.

Безспорно, положението на християнитѣ следъ Париж-
кия договоръ въ сравнение съ по-предидното се подоб-
рило въ нѣкои области, а именно въ тѣзи, гдето тѣ обра-
зуватъ голѣмото мнозинство, напр. въ България. Но за
това тѣ има да благодарятъ най-малко на султанскитѣ
хатове, а много повече на постигнатия поради подобрениятѣ
съобщителни сръдства и засиленъ съ това контактъ съ
западния духъ, който влияелъ твърде силно и еднакво и
на турци и на християни.

За подобряване положението на християнската рая
допринесълъ доста много и непрестанныятъ надзоръ отъ
страна на европейскитѣ консули. Най-после и раята чрезъ
своето прилежание и предприемчивостъ, качества, въ които
тя много превъзхождала владѣщата раса, поставила

турцитѣ отчасти въ материална зависимостъ отъ себе, пора-
ди която последнитѣ се принуждавали да бждатъ по-при-
мирителни.

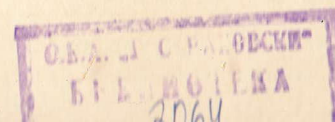
Но повече отколкото за всички хатове, които, при особ-
ното преплитане на корана и държавното право дори и при
по-добра воля, отколкото я иматъ турскитѣ чиновници, още
дълго време едва ли ще представятъ повеченѣщо отъ напи-
сани кжсове хартия, раята трѣбва да благодари на царству-
ващия султанъ за проявеното отъ него усърдие да се довър-
ши турската желѣзнична мрежа. И днесъ както и въ 1868 г. *)
азъ съмъ твърдо увѣренъ, „че едвамъ отъ този мигъ, въ
който оградената до сега като отъ чума съ гранични кордо-
ни Турция стане чрезъ желѣзницитѣ по-достъпна на запад-
ното влияние, ще се постигне еманципацията на християн-
скитѣ поданици, която, въпрѣки всички договори, до днесъ
не е осъществена. Тогава десетъ милиона човѣка съ отлич-
ни дарования отъ природата и една отъ най-благословенитѣ
страни на нашата часть отъ свѣта като че ли отново ще
бждатъ спечелени за нея“.

За раята трѣбва да се очаква всичко отъ изпитаното
благотворно влияние на общението между народитѣ, което
е разпространявало навредъ свѣтлината на цивилизацията
и духа на взаимна търпимостъ, стига да е намѣрило отво-
рена врата. А за много възхвалявания хати-хумаюнъ, ние спо-
дѣляме възгледа на нѣмския консулъ Розенъ: „Хатѣтъ из-
пълни изцѣло целѣта си само въ едно отношение, именно
въ това, че при сключването на мира послужи на Пор-
тата да се покаже предъ дипломацията и пресата достойна
да влѣзе въ концерта на цивилизованитѣ страни“.

Колко сполучлива е тая бележка на обективно и трезво
разсуждаващия държавникъ!

А сега, следъ като обяснихъ различнитѣ източници за
права, които представятъ писаното и съ документи потвър-
дено право на християнитѣ въ Турция, моля благосклонния
читателъ да ме последва въ изследването до колко усвое-
ниятъ отъ мене изразъ на консула Розенъ е оправданъ
и въ какъвъ размѣръ сж приложени на дѣло хатовеѣтъ,
които сж прогласявали еманципацията на султановитѣ хри-
стиянски поданици, особно прочутиятъ хати-хумаюнъ отъ
1856 г., или сж останали звучни, но праздни обещания,
имащи за целъ само да успокоятъ западнитѣ народи.

*) Reise in Süd-Serbien und Nord-Bulgarien. Wien, K. K. Akad.
d. Wiss. 1868. Einleitung.

УПРАВЛЕНИЕТО НА ДУНАВСКИЯ ВИЛАЕТЪ

(1860 — 1870)

„Noblesse oblige“*) си мислѣли въ Парижъ, приели Турция въ концерта на европейскитѣ сили и довѣрили на Високата порта (§ 9. отъ Парижкия договоръ за миръ), безъ да се влияе отъ каквато и да била намѣса, да извика на животъ колкото е възможно по-скоро хубавитѣ обещания на хати-хумаюна. Та и могло ли е да не се очаква, че турското правителство не ще се опита да се отплати на християнска Европа за потоцитѣ кръвъ и за огромнитѣ материални жертви, които тя пролѣла и понесла, за да продължи съществуването ѝ, като ускори еманципирането на християнската рая! Очаквали и чакали. Само една сила била по-недовѣрчива и тайно продължавала да надзирава турското управление. Това била Русия.

Никакво облаче не помрачавало политическия кръгзоръ, когато князь Горчаковъ въ 1860 г. неочаквано нарушил майското блаженство въ европейскитѣ кабинети съ своя прочутъ циркуляръ. Източниятъ въпросъ, който се считалъ за погребанъ, отново се явилъ предъ очитѣ на силно смаяната дипломатия, макаръ не толкозъ застрашителенъ, както преди шестъ години, но все пакъ живъ — съ медузинско лице. Що искала Русия? Най-бърза анкета съ участието на турски комисари, за да се докаже непоносимостта на положението на раята, после да се постигне споразумение на великитѣ сили помежду имъ и съ Портата, чрезъ което тя да се задължи да предприеме такива мѣрки, чрезъ които отношенията ѝ къмъ християнското население „ще предизвикатъ истинско, сериозно и трайно подобрене“. Горчаковскитъ циркуляръ, съ който Русия отново влизала въ своята традиционна роля въ източна Европа, предизвикалъ, разбира се, навредъ силно впечатление. Изминали се били петъ дълги години отъ обнародването на хати-хумаюна, отъ който се очаквало толкозъ много, благосклоннитѣ къмъ Портата европейски органи възхвалявали великанскитѣ ѝ

усилия да внесе навредъ цивилизация, и всичко това било чиста лъжа и измама? Нека видимъ, где е истината въ спора между обвинителката Русия и обвиняемата Турция.

„Но раята заслужава ли действително нашитѣ съчувствия? Въ голѣмата българска равнина, покрита нѣкога отъ море, отсамъ и оттатъкъ сръбскитѣ гранични планини, се издигатъ укрепенитѣ градове Нишъ, Видинъ и Бѣлоградчикъ. Тамъ отъ лично наблюдение ние ще се запознаемъ съ положението на раята!“

Следъ като въ 1868 г. дадохъ това обещание въ книгата си „Сърбия“, азъ нееднократно пропътувахъ България и разпрострѣхъ обиколкитѣ си изъ нея въ всички посоки по дунавската равнина северно и южно отъ Балкана дори до Черно море. При първитѣ си посещения (1860 и 1862 г.) азъ се запознахъ съ голѣмитѣ борби на българитѣ противъ свѣтскитѣ имъ и духовни потисници, а въ по-къснитѣ си пътувания (1864—1874) азъ разбрахъ размѣра на това, което бѣ постигнато, и на това, което оставаше да се извърши. Много нѣща азъ намѣрихъ промѣнени напълно, но друго не бѣше и покътнато презъ изтеклитѣ десетъ години, защото въ Турция повече отъ гдето и да било напредъкътъ си пробива бавно пѣтъ поради обикновената турска отпуснатостъ.

Описването на сегашното положение на българския народъ обаче би се разбрало само отчасти, ако не бихъ запозналъ четцитѣ си съ ония интересни условия, които предшествуваха непосредствено сегашното положение и които предизвикаха Горчаковския циркуляръ отъ май 1860 г. А това ще стане най-добре чрезъ единъ откъслекъ, който азъ обнародвахъ въ 1864 г., когато Европа още по-малко се грижеше за българитѣ и борбитѣ имъ противъ турско-фанариотскитѣ потисници.

„Презъ което време и да посети пѣтникътъ България, — пишехъ азъ въ Oesterr. Revue, — все ще срещне въ голѣмитѣ градове предъ сараитѣ на пашитѣ многобройни селски депутации, които изглеждатъ пресѣкрушени. На колѣне — това трѣбва да се разбира буквално — раята моли да се отменятъ твърде тежкитѣ налози, които ѝ се налагатъ отъ арменскитѣ или гръцки прекупници на правителствениѣ данѣци. Често тия депутации се оплакватъ отъ несправедливитѣ искания на турскитѣ чифликчии, напоследъкъ обаче най-много отъ гнета на гръцкото духовенство.

Както Ами Буе (1838 г.), тъй и Бланки (1841 г.), а също и Ханъ и Цахъ (1859 г.) разказватъ за възбуждащи състрадание сцени, на които тѣ сж били очевидци, а пъкъ и азъ на 11 юлий 1860 г., когато пръвъ пѣтъ стѣпихъ на българска земя, бѣхъ свидетелъ, какъ цѣлото християнско население отъ Нишава до носъ Емине и отъ Видинъ до Одринъ бѣше сжщо тъй най-силно възбудено.

*) Т. е. благородството налага задължения (Бележка на преводача).

Оплакванията на българитѣ бѣха проникнали до мъчно достъпния дворецъ на великия везиръ. Тѣ ще трѣбва да сж били основателни, защото Абдулъ Меджидъ, който често се показвалъ състрадателенъ къмъ своитѣ християнски поданици, изпратилъ за разследване не нѣкой незначителенъ чиновникъ, а самия великъ везиръ, своя садразамъ. „Ржката на отмѣстителната Немезида трѣбваше тоя пжтъ да залови виновника, безъ да се гледа положението му“. Това се обещавало на раята въ везирското писмо, което я приканяло да поднесе оплакванията си на високия императорски комисаръ въ днитѣ и градоветѣ, опредѣлени предварително въ едно разписание, безъ да се страхува отъ пашитѣ и владицитѣ.

Кой би могълъ да се надѣва на такава голѣма милост! Изведнажъ да се въздаде справедливостъ на християнскитѣ поданици на султана! Какъ възхвалявали горкитѣ българи предобрия падишахъ! Горещи благопожелания изпратили тѣ въ Цариградъ; изглеждало, че за тѣхъ настава избавление отъ всички беди, че настъпва ново, щастливо бждеще.

Хиляди селяни се запжтили съ молби къмъ градоветѣ, презъ които щѣлъ да мине великиятъ везиръ, очаквайки го като Месия. Панически страхъ предшествувалъ пристигането му. Разказвали си, че садразаминтъ заповѣдалъ да затворятъ пиротския владика, а сжщото предстояло и на нашия паша. Мюсулманитѣ отъ тоя градъ гледали изъ кафенетата по-малко презрително отъ други пжтъ къмъ минаващитѣ гяури. А мюдиритѣ отъ околнитѣ мѣста, придружени отъ задължителната свита чибукчии и гавази, вече по-малко самоувѣрено яздѣли изъ улицитѣ, защото малко преди това пристигналъ въ Нишъ Сюлейманъ бей, спжтникътъ на великия везиръ. Нему била възложена задачата да извърши потрѣбнитѣ разследвания, преди да пристигне садразамътъ. Наистина, не лека работа, защото противоположнитѣ страни стояли рѣзко една срещу друга.

Виновнитѣ треперѣли, или пъкъ, както богатиятъ Чо-хаджи, се старали чрезъ бѣгство да се отърватъ отъ всѣка отговорностъ. Турцитѣ се прекланяли боязливо предъ Сюлеймана, но задъ гърба му клатили глава, това е турскиятъ знакъ за отрицание и очудване. А пъкъ раята, настроена вече благоприятно отъ необикновено кроткото отнасяне на високопоставения турски сановникъ, възхвалявала високо безпристрастието му, когато видѣла берковския коджабаши заедно съ деветъ души турски членове отъ мезлича да минаватъ по улицитѣ на Нишъ, карани отъ запитиета къмъ затвора.

Сюлейманъ бей се училъ при голѣмитѣ европейски двореци. Обикновено него го използвали при извънредни мисии. Въ време на Кримската война той се намиралъ при

Арифъ ефенди, турския посланикъ въ Виена. Той прекаралъ нѣколко време и при по-голѣмитѣ германски двореци, именно въ Берлинъ, чиято дипломатическа дейностъ познавалъ точно. По-късно той станалъ паша и билъ назначенъ валия въ Одринъ, но за жалостъ умрѣлъ въ Цариградъ (въ 1869 г.), когато щѣлъ да замине, за да заеме новия си постъ. Турция издигнала въ лицето на Сюлеймана едного отъ най-даровитѣ си държавници. Той обичалъ да украшава разговоритѣ си съ цитати отъ френски писатели. Лицето на тоя турски дипломатъ ми изглеждаше изразително и благосклонно. Започнѣхме ли, обаче, да говоримъ за лошитѣ отношения на Турция и на раята, по мъжественото му лице се изписваше саркастична усмивка. Тогава Сюлейманъ умѣеше да използва съ адвокатска ловкостъ своитѣ здрави познания по политическитѣ и социални отношения въ съседнитѣ християнски държави, за да отбие съ отдѣлни и често умѣстни доводи упрѣцитѣ на противника си. При това той винаги се стараеше да изтъкне по убедителенъ начинъ добритѣ намѣрения на султана за раята му. „Но имамъ ли тѣ да се осуетятъ,—наблѣгаше той съ повишенъ гласъ,—докато Русия и Франция насѣкватъ раята да се противи на своя суверенъ! И коя е тая страна, — продължаваше той,—въ която управляемитѣ днесъ не се оплакватъ отъ тежестта на данѣцитѣ и своеволието на чиновницитѣ? Нека вземемъ което щете отъ тия стотици оплаквания, които на най-жаловитѣ гласъ търсятъ при мене облекчение,—а пъкъ у васъ всѣки день и всѣки часъ постъпватъ въ най-обикновенитѣ сждилища,—ето тукъ единъ рая обвинява своя богатъ съседъ турчинъ, че презъ ношъта грабналъ дъщеря му. Попътъ и общинскитѣ старейшини сж приподписали молбата и потвърждаватъ факта. Азъ разпоредихъ да доведатъ предъ мене турския землевладѣлецъ. Той призна, че девойката се намира въ неговия харемъ. Обаче християнката била дошла при него доброволно. Тежката работа въ родителската й кжца й дотегнала; а пъкъ хубавитѣ дрехи, доброто отнасяне къмъ турскитѣ жени много се понравили на българската девойка. Тя сама поискала да се потурчи и никакъ не желаела да се върне при своитѣ. Какво друго да сторя, за да си обясня станалото,—казваше Сюлейманъ,—освенъ да изслушамъ самата девойка? Но да признаемъ, — продължаваше той, — че богатиятъ турчинъ наистина примамилъ девойката. Но съгласете се, подобни случаи не ставатъ ли почти всѣки день по различенъ начинъ въ всички европейски градове, безъ обаче дори и да се говори за тѣхъ. А ако ние бихме имали тука въ Нишъ руски или френски консули, тѣ биха се заловили за тоя случай, биха го направили важенъ въпросъ, „cause célèbre“, биха се размѣнили ноти, европейскиятъ печатъ би надалъ тре-

вога, а господинъ Жирарденъ би намѣрилъ пикантна тема, за да напише за „Revue des deux mondes“ нова статия противъ турцитѣ!“

Сюлейманъ бей бѣ очевидно възбуденъ. За мигъ роде-ния въ мюсулманинъ удържаха победа надъ спокойно разсждаващия дипломатъ. Сюлейманъ забравяше, какви ненормални, въ Европа за щастие непознати отношения бѣха предизвикали неговата тогавашна мисия. Той не съглеждаше, какъ въ своето диктувано отъ недоволство оплакване противъ пристрастното намѣсване на европейскитѣ сили, противъ несправедливостта на издигащата гласа си за бедната рая преса, самъ обвиняваше турското управление. Азъ възразихъ на Сюлейманъ бея приблизително следното:

„Да, ефенди! Вие говорихте напълно вѣрно. Въ нашитѣ страни стотицитѣ процеси и оплаквания, които отнематъ сега скъпоценното Ви време и заради уреждането на които самиятъ alter ego на султана предприема лично такова далечно пътуване, едва ли биха станали известни вънъ отъ нашитѣ граждански сждилища. И онзи отдѣленъ случай на грабване, колкото и осждителенъ да се счита у насъ отъ нравствено гледище, би се разрешилъ безъ особна намѣса отъ която и да било чужда страна отъ опредѣленія отъ закона сждия“.

„Но, извинете, ефенди, где да се търсятъ въ турскитѣ сждилища поставенитѣ отъ държавата адвокати, които да пазятъ правото? Где би намѣрилъ човѣкъ отъ раята правото си, когато виновниятъ е мюсулманинъ? Безъ Вашето присѣствие кога и где мюсулмански сждии биха се съгласили по молба на бащата на отвлѣчената девойка да проучатъ поне обстоятелствата? Сегашниятъ съставъ на мѣстнитѣ сждилища дава ли на раята каква годе сигурностъ, че въ дѣла противъ правовѣрни тя ще намѣри справедливостъ? Самиятъ азъ, ефенди, въ 1858 г. имахъ достатъчно случаи въ Херцеговина да се запозная добре съ турскитѣ сждилища, а само преди нѣколко седмици бѣхъ изправенъ въ Зворникъ предъ единъ босненски мезличъ поради безосновното подозрение, че ужъ съмъ „московски инженеръ“. А по какъвъ начинъ бѣ застѣпена въ тоя полухристиянски градъ раята, която споредъ хати-хумаюна е ужъ равноправна съ турцитѣ? — Освенъ председаващия мюдиръ, кадията, мюфтията и десетъ мюсулмани, които се държаха твърде самоувѣрено, азъ съгледахъ въ единъ кжтъ на салона, сгушилъ се на земята единъ старецъ, на когото никой не обръщаше внимание. Това бѣше християнскитѣ представителъ на християнския Зворникъ. Въ продължение на разискването той не се осмѣли да каже нито една едничка дума въ моя защита. Та и каква ли полза отъ това? Нали го търпѣха, само за форма — за да се изпълни буквата на

танзимата и на последния хати-шерифъ! Азъ гледахъ, че съ този човѣкъ се отнасятъ като съ парий, а пъкъ той трѣбваше да представя християнската община на града Зворникъ“.

„Азъ наблѣгамъ на думата „трѣбваше“, ефенди. При- знайте откровенно, каква ли би била участта на добрия човѣкъ, ако би се осмѣлилъ действително да поиска нѣщо повече отъ даденото му мѣсто въ жгѣла, напимѣръ, каква дързостъ! — мѣсто на мекото канапе до своя мюсулмански другаръ по служба, или пъкъ дори равноправенъ гласъ! Да, докато сждилищата на Н. Величество Султана иматъ такъвъ съставъ, какъвто въ Зворникъ, докато свидетелскитѣ показания на християнитѣ противъ мюсулмани не се приематъ, докато коранътъ и писанитѣ преди нѣколко вѣка закони, „Multka“, образуватъ едничкия източникъ на всѣко право, — закони, по които предварително е решено, че „правовѣрниятъ“ винаги има право, а неправото е винаги на страната на раята, а пъкъ пашитѣ отвърщатъ на оплакванията и съ бой, като примѣръ за назидание, представяйки оплакванията като бунтовнишко обезпокояване, до тогава, ефенди, нека не Ви бжде чудно, че обективни, съчувствени гласове ще се издигатъ противъ накръняването на човѣшкото право на раята и ще настояватъ, щото благоприятнитѣ за християнитѣ точки отъ танзимата, отъ гюлханския хати-шерифъ и отъ хати-хумаюна да се изпълнятъ най-после!“

Анкетата на портенскитѣ комисари, макаръ че подробноститѣ ѝ не се публикуваха, доказа много ясно, колко основателно е било предложението на Русия отъ май 1860 г. до великитѣ сили. А който иска да се увѣри, че въ своята защита на раята азъ не преувеличавамъ, който иска да се запознае съ по-отблизко, какъ грабежътъ на християнски девойки не само се е търпѣлъ отъ турскитѣ сждилища, а въ нѣкои области на Турция дори се и насърд- чавалъ отъ закона, който мисли, че оплакванията ми противъ състава на турскитѣ сждилища, съставъ, който уни- щожава всѣко право, — е пресилено, и допуска, че свидетелството на християни противъ мюсулмани има нѣкакво значение, той нека вземе въ рѣка и прочете донесенията на консулитѣ за положението на християнитѣ въ Турция.*) Жирарденъ има заслугата за това, че е напечатилъ въ „Revue des deux Mondes“ тия важни, повѣрителни доклади на английскитѣ консули въ Турция (предназначени и напечатани само за целитѣ на министерството на външнитѣ работи въ Лондонъ). Тия донесения показватъ, че официал- нитѣ увѣрения на Палмерстона и Лаярда предъ парламента

*) Report of Consuls on the Condition of Christians in Turkey.

за засилващото се благоденствие на раята сж били лъжи за политически цели. Донесенията съдържатъ твърде ценни сведения за социалнитѣ отношения въ Турция презъ 1860 г. и за жалостъ само частични за въ наше време. Тѣ съдържатъ и отговоритѣ, които английскитѣ консули дали по поводъ на изпратения имъ отъ Булвера въпросникъ. Тѣзи отговори сж напълно обективни. Нѣкои мѣста отъ тия отговори, преведени точно отъ английски текстъ, нека пояснятъ моя разговоръ съ Сюлейманъ бей.

Нека видимъ, какво докладва на правителството си г. Блунтъ, английския консулъ въ Прищина, относно честитѣ тамъ грабежи на девойки: „Приближително по сжщото време (1860 г.) едно запитие се опита да потурчи насила едно момиче. Тѣй като то заявило предъ мезлича въ Куманово, че не се отказва отъ вѣрата си, запитието го убило до околийското управление. Кумановскиятъ мезличъ не искалъ да приеме християнското свидетелство и употребилъ всички усилия, за да избави убицеца.“*)—Г. Лонгвортъ, доскоросенъ английски генераленъ консулъ въ Бѣлградъ, прочутъ като единъ отъ най-голѣмитѣ туркофили, като консулъ въ Битоля докладва по сжщия предметъ: „Насилствениятъ грабежъ на християнски момичета отъ мохамедани е злоупотрѣба, която вика високо за помощъ.“**) а г. Аботъ, консулъ въ Дарданелитѣ, разказва:***) „Тука е обичай да се освобождава отъ военна служба младъ мюсулманинъ, който грабне християнска девойка и я потурчи. Това се счита заслуга за религията и дава право за възнаграждение чрезъ освобождаване отъ военна повинность“.

Отъ приведенитѣ свидетелства, между които това на Лонгворта има особна важность, се вижда, какъ въ нѣкои области самото управление давало награда за грабежъ и вѣроотстъпничество на християнски девойки, и ще се разбере, че при такава, отбележена отъ „английски“ консули практика, ужасното споредъ нашитѣ понятия престъпление се схваща и обсъжда другояче отъ турското население и произхождащитѣ отъ него мезличичи.

Нека чуемъ сега гласовѣтъ на английскитѣ консули за начина, по който се изпълнявала отъ Портата една отъ най-важнитѣ точки на хати-хумаюна и на Парижкия миръ отъ 1856 г., — точката, уговорена отъ европейскитѣ сили въ полза на раята. Азъ имамъ предъ видъ „еднаквата важность на християнско и турско свидетелство предъ сждилищата“. Въ хати-шерифа отъ 1856 г. (хати-хумаюнъ) султа-

*) Bericht der Consule über den Zustand der Christen in der Türkei. § 35, 36.

**) Тамъ, § 21.

***) Тамъ, § 7.

нътъ прогласява: „Всички полицейски и углавни дѣла между мюсулмани и християни или други немохамедани отъ различни секти трѣбва да се разглеждатъ отъ смѣсени сждилища. Разискванията въ тия сждилища трѣбва да бждатъ публични; странитѣ да се изправятъ лице срещу лице и да си представятъ свидетели, чието свидетелство обаче ще се приеме безъ разлика следъ клетвата споредъ вѣрскитѣ нареждания на всѣка секта“. Това не сж ли наистина великолепни думи? На човѣка се струва, че най-после е настанало ново време за толкозъ дълго оскърбяваната рая. Обаче запознатиятъ съ живота въ Турция веднага се осъмнява въ стойността на тия хубави думи на султана, обещаващи пълно равноправие. Той си спомня за предшествувания гюлхански хати-шерифъ отъ 2 ноемврий 1839 г., който въ допълнение на танзимата давалъ на християнитѣ подобни хубави обещания. Даденитѣ отъ английскитѣ консули сведения за стойността на християнскитѣ свидетелствувания предъ сждилищата показватъ, че тѣзи съмнения сж били за жалостъ твърде оправдани.

Г. Блунтъ, английски консулъ въ Прищина (Албания), докладвалъ на правителството си по тоя въпросъ, който за християнитѣ въ Турция е истински въпросъ за сжществуване, следното: „Християнско свидетелство въ дѣла между мюсулманинъ и немюсулманинъ не се допуска въ мѣстнитѣ сждилища. Въ случаи, при които странитѣ не сж мюсулмани, християнско свидетелство се допуска“.*)

Г. Зорабъ, консулъ въ Сараево, казва: „Понѣкога християнското свидетелство се приема въ мезличнитѣ, обаче прѣко или косвено съ клетва по мехеме то обикновено се отхвърля. Съзнавайки това, християнитѣ идатъ обикновено снабдени съ мюсулмански свидетели. Случаитѣ, въ които християнското свидетелство е отклонявано, сж многобройни, трѣбвало би обаче много време, за да се събератъ.“**)

Г. Каткартъ, консулъ въ Превеза, бележи: „Християнското свидетелство се допуска въ всички сждилища, обаче азъ се съмнявамъ, дали въ дѣла между мюсулманинъ и християнинъ то има сжщата тежестъ, каквато има свидетелството на мюсулманинъ“.

Г. Чарлсъ Блунтъ, консулъ въ Смирна, твърди: „Споредъ това, което азъ узнахъ, християнско свидетелство противъ мюсулмани изобщо не се допуска въ вътрешността. Съобщенъ ми е само единъ случай, станалъ въ 1857 г., при който айдинскитѣ власти не искали да допуснатъ християнско свидетелство въ едно дѣло, въ което участвувалъ

*) Bericht der Consule über den Zustand des Christen in der Türkei. s. 7.

**) Тамъ, s. 55.

единъ британски поданикъ. Тогава отъ губернатора и нашето консулство били изпратени въ Айдинъ чиновници, придружени отъ смирненския паша. Следъ тѣхната дружна намѣса и следъ това вече винаги се допуска свидетелството на християнинъ (въ града, гдето има консулъ).^{*)}

Г. Коксъ, консулъ въ Букурещъ, казва: „Неприемането на свидетелство отъ християни наравно съ свидетелството на мюсулмани буди еднакво недоволство въ Босна и Херцеговина, както и въ България“.^{**)}

Азъ приведохъ тука само нѣколко отъ многобройнитѣ доказателства, дадени служебно на английското правителство отъ консулитѣ му, които по своето положение сж били по-благоклонни къмъ Портата, отколкото къмъ раята. Споменатиятъ „Report of Consuls и пр.“ съдържа обаче още много интересни сведения за окаяното положение на християнскитѣ членове на мезличитѣ, за станали отравяния на такива членове, когато си позволявали да се противопоставятъ на своитѣ съслужители турци и пр. и пр. Цѣлиятъ докладъ обаче образувалъ най-неопрровержимо доказателство, колко необходимо е било, щото европейското обществено мнение да издигне високо своя гласъ въ защита на зле притисканата рая, въпрѣки че разни хатове ѝ обещавали свободи.

Излѣзълъ бихъ вънъ отъ рамкитѣ на тая глава, ако речехъ да предамъ тукъ различнитѣ оплаквания, които се подадоха въ време на моето престояване въ Нишъ до Сюлейманъ бея отъ общини и частни лица противъ турско-грѣцкото управление. Потисничеството отъ страна на пашитѣ, владитѣ, мюдиритѣ и дефтердаритѣ (събирачи на данѣци) въ и извънъ мезличитѣ образуваха съ многобройни вариации неизмѣнната тема на тѣзи оплаквания. Може би половината отъ спороветѣ да се отнасяше до неуредени имотни отношения на раята и турскитѣ чифликчии, спорове, произлѣзли най-вече следъ унищожаването на спахилѣцитѣ.

Описанието на тия отношения отъ Фонъ Ханъ и събитията, които той е наблюдавалъ въ Нишъ, сж отъ естество да хвърлятъ свѣтлина върху начина, по който обикновено се приключвали тия спорове, и за отнасянето къмъ водещитѣ спороветѣ българи, — и всичко това е двойно по-интересно, защото произлиза отъ и. и к. австрийскитѣ консулъ.

„Спахилѣцитѣ, — казва Ханъ, — сж били, както е известно, мѣстата, дадени на военни лица и се състояли въ правото да се събира десетъкъ отъ произведенията на включенитѣ въ спахилѣцитѣ села, а статутитѣ, които уреждали земледѣлскитѣ имъ отношения, били заети отъ византийскитѣ императорски новели за дългосрочно наемане на имоти“. Съ това

Ханъ не отрича азиатския произходъ на турското спахийство. „Спахията управлявалъ земитѣ отъ името на султана, като върховенъ землевладѣлецъ на всички завоювани земи, и се ползувалъ отъ правата, принадлежащи споредъ римскитѣ закони на землевладѣлеца, а селянинътъ се явявалъ като наемател. Много отъ селата, задължени да плащатъ десетъкъ, били обаче освенъ това собственостъ на по-голѣми землевладѣлци, или споредъ мѣстния изразъ — „чифлици“. Тѣ били такива или още отдавна или постепенно се превръщали въ частна собственостъ. Тѣ били длъжни да плащатъ на землевладѣлеца освенъ десетъка още и една трета отъ чистото произведение, следъ като е спадналъ десетъкътъ. А гдето случаятъ не е билъ такъвъ, спахийтѣ проявявали стремежъ да превърнатъ спахилѣцитѣ си въ чифлици, за да налагатъ на раята и други даждия освенъ десетъка. И когато спахийскиятъ институтъ билъ отмѣненъ и десетъкътъ трѣбвало да постѣпва въ султанската хазна, спахийтѣ, които не били успѣли да превърнатъ спахилѣцитѣ си въ чифлици, се опитали сега да сторятъ това. Противъ това се обявили селянитѣ, гдето се чувствували достатъчно силни, и разширили оппозицията си и къмъ притежателитѣ на чифлицитѣ, като оспорвали основателността на притежанието имъ и не искали да имъ плащатъ рентата на земята“.

„Такива спорове не сж били рѣдкость и преди отмѣняването на спахийството, но отмѣняването му събудило навредъ у селянитѣ надеждата, че ще могатъ сега да превърнатъ селата си отъ чифлици въ свободни села, и тѣкмо презъ време на нашето престояване въ Нишъ една депутация отъ 40 села изъ околността бѣ издействувала отъ султанското правителство да се изпратятъ комисари, за да се изследва едно такова положение. При пристигането на комисаритѣ въ Нишъ, завърналитѣ се едновременно съ тѣхъ отъ Цариградъ пратеници, за да избѣгнатъ упрѣка, че това движение е дѣло на малцина неспокойни интриганти, ще да сж накарали селянитѣ да се представятъ масово на този комисия. Вследствие на това една недѣля цѣлиятъ Нишъ се изпълни съ нѣколко хиляди селяни, които обаче, следъ като поднесоха оплаквания си, отново се разотидоха мирно. Но следъ това цѣлата депутация, като подстрекателка на този мятежъ, биде хвърлена въ затвора. Ние отклонихме, разбира се, всѣко искане за намѣса въ тѣзи отношения; но по-мъчно бѣше да останемъ хладнокръвни, когато видѣхме нивитѣ въ цѣлата околностъ покрити съ плесенясаи кръстци, а хората да се оплакватъ, че ожънатото преди шестъ седмици жито ще изгние на полето, защото не смѣятъ да го прибератъ. Беднитѣ хора страдаха поради враждата на две компании, които твърдѣха, че сж закупили десетъка, а до приключването на спора имъ дигането на

^{*)} Тамъ, s. 32.

^{**)} Тамъ, s. 96.

житото не се разрешавало. Ние узнахме обаче отпосле, че пашата позволил на своя отговорност да се прибере житото, а пък продължително хубавото есенно време опазило хората от вреда“.

Тъй пише консултът Фонъ Ханъ в статията си „Пжтуване отъ Бѣлградъ до Солунъ“ (стр. 14 и 15). Гдето фактитъ говорятъ толкозъ високо сами за себе, едва ли има нужда отъ други коментарии. Само едно бихъ желалъ да кажа на по-малко запознатия съ отношенията въ Турция: върналата се отъ Цариградъ депутация щѣше да бжде закарана въ затвора и тогава, когато не би повикала въ Нишъ хиляди селяни, за да избѣгне позната сждба.—Това азъ заключавамъ по аналогични случаи. Тя биде наказана не заради масовата демонстрация, а заради смѣлостта да се оплаче въ самия Цариградъ противъ упражнявания или поне търпения отъ пашовското управление гнетъ.

Изобщо въ България се срѣща сжщиятъ произволъ въ облагането съ данѣкъ на земята, а именно на отдѣлни произведения—розовото масло, гроздето, орѣхитъ и т. н., както се е практикувало това въ Европа презъ срѣднитъ вѣкове. Всѣки пжтъ е имало и паши и албански наемници, които, подобно на генералъ Венцелъ Марачки съ „чернитъ конници“ презъ време на селското възстание въ шестнадесетия вѣкъ, сж умѣяли да одушаватъ и най-справедливитъ оплаквания съ насилие и жестокостъ.

Обаче нито турската, нито английската анкети допринесли за чувствителни подобрения за раята, която пакъ се угнетявала отъ управлението на пашитъ и фанариотскитъ владии.

Съвсемъ напротивъ, като че ли Портата искала да покаже, колко малко обръща внимание на руското правителство. Въ 1860 и въ следващитъ години тя наложи къмъ досегашнитъ тежести и нови контрибуции въ видъ на принудителна работа за татарскитъ и черкезки преселници, които бѣ повикала въ България, въпрѣки разпространеното мнение, че културата отива отъ западъ къмъ изтокъ. Тия лоши отношения и юнскитъ събития въ Бѣлградъ (1862 г.) предизвикаха новъ опитъ за възстание отъ страна на войнственитъ балкански жители. Този опитъ не успѣ, но има за последица ново изпращане на портенски комисаръ, който трѣбваше да представи новъ докладъ за настрояването и положението въ България. Следъ като Портата отъ последната анкета въ 1860 г. не стори нищо за българитъ, Асмидъ бей безъ голѣмъ трудъ увеличи събранитъ вече отъ великия везиръ Кьорюзли ценни сведения, които били оставени въ грамадната архива на Портата. Както се и предполагаше, докладитъ на Асмидъ беа изобщо останаха безрезултатни, не измѣниха нищо. Само отдѣлни

паши, които вършили безобразията си много грубо, бѣха уволнени или премѣстени, за да сторятъ мѣсто на други алчни другари. Въ тая непрестанна промѣна обаче и този пжтъ остана здрав и непромѣнено само едно,—безкрайното тегло на християнската рая.

Моитъ досегашни описания се движатъ само въ общи черти и не се отличаватъ съ ярки цвѣтове. Картинитъ ми сж все сиво върху сиво, но азъ би трѣбвало да потърся още по-тъмни мастила, ако бихъ желалъ да изобразя чрезъ множество отдѣлни черти тжжната действителностъ, която срѣщахъ навредъ въ България при пжтуванията си въ 1860 и 1862 г.

Колкото по-свѣтло и по-топло грѣеше ориенталското слънце, въ толкозъ по-голѣмъ контрастъ се показваше картината, която то освѣтяваше. Ставаше явно само, че за този чуденъ и отъ природата богатъ благословенъ кжтъ земя, който образува владѣнията на султана, още никакъ не е настанало истинско утро. Нѣкога разкошни, а сега опустошени гори, най-добрата земя оставаше необработена поради отчаянието на земеделцитъ или по липса на работни ржце, жалки села покрай още по-жалки пжтища, населени отъ народъ съ разкошни дарби, но спънатъ въ своето развитие, общини повечето безъ църкви и училища, онещастени отъ свои, или не, отъ чужди, натрапени имъ отъ Цариградъ гръцки владии, изсмуквани отъ безграничния произволъ на пашитъ и мюдиритъ, — това е раята, „беззащитно стадо“ въ буквалния смисълъ на турската дума.

Най после—една свѣтла точка въ тая дълга, мрачна нощъ на югоизточна Европа! Подобно на метеоръ тя блѣсна внезапно, за жалостъ, пакъ като метеоръ трѣбваше следъ кжсъ блѣсъкъ да изчезне! Да ли това бѣше една щастлива игра на случая, или избликъ на султанско благоволение, или късна последица на руско-турско-английската анкета, но сигурно е, че назначаването на Мидхадъ паша за губернаторъ на Дунавския вилаетъ изглеждаше ще промѣни нато че ли по вълшебенъ начинъ всички социални, духовни и материални условия на тая областъ.

Турскитъ държавници считали организирането на вилаети (провинциялни губернаторства) като най-удобно мѣроприятие, за да се издигне Турция на висотата на цивилизованиитъ европейски държави. Въ единъ меморандумъ до лордъ Лайонсъ (Lyons) отъ 6 май 1867 год. Фуадъ паша похвалилъ цѣлѣбнитъ последици отъ организирането на вилаетитъ—„cette récente institution qui embrasse les plus larges et les plus importantes réformes“ и пр. и пр. (тази скорозна уредба, която обгръща най-важни и най-обширни реформи). Въроятно за да смекчи силното впечатление отъ тоя изразъ, Фуадъ прибавилъ, че последицитъ отъ новия административенъ опитъ още не се проявяватъ еднакво благотворно

въ всички провинции на султана. Ако обаче Фуадъ не бѣ говорилъ като сръченъ дипломатъ, а като искренъ докладчикъ, трѣбвало би да отдаде справедливостъ на истината и да признае, че вилаетската реформа собствено само въ една провинция и само отъ единъ едничкъ гениаленъ валия (намѣстникъ) била щастливо приложена, именно въ Дунавския вилаетъ отъ Мидхадъ паша.

Въ една по-нататъшна глава азъ ще разгледамъ съвсемъ подробно административната уредба на Дунавския вилаетъ. Тука ще отбележа само, че въ началото този вилаетъ обхващалъ предишнитѣ самостоятелни пашалъци: Видинъ, Русе, Търново, Варна, Тулча на северъ отъ Балкана и София и Нишъ на югъ отъ него, прочее, една повърхностъ почти повече отъ двойна отъ княжество Сърбия. Отъ тѣхъ пашалъкътъ Нишъ следъ 1868 г. спадалъ къмъ вилаета Призренъ.

Измежду всички живи турски държавници Мидхадъ паша ще да е най-забележителната, най-привлѣкателната личностъ. Мидхадъ притежава нѣщо отъ качествата и отъ организаторския талантъ на Петра Велики. Проницателенъ, подвиженъ, трудолюбивъ, честенъ и съ желѣзна воля, превъзмогащъ всички прѣчки, изглежда, че го въодушевява само една мисль, да направи Турция наистина достойна да влѣзе въ реда на европейскитѣ държави. Така нареченитѣ „младотурски реформатори“ обикновено поставятъ фразата и външността по-високо отъ сжщността; а Мидхадъ изучава нѣщата основно, той сериозно се опитва да се бори съ покваренитѣ и мързеливитѣ, а не придава на дѣлата си само блѣсъкъ като за парадъ предъ очитѣ на европейцитѣ.

Вече презъ есеньта на 1864 г., когато азъ само следъ двегодишенъ промежукъ отново посетихъ Западна България, можахъ да забележа първитѣ наченки на благотворната промѣна, която бѣ причинило новото мидхадово управление поне външно, именно въ социалното отношение между мюсулмани и рая. Азъ останахъ изненаданъ, че турскитѣ чиновници изъ конациѣ въ Видинъ, Ломъ, Адлие и пр. се отнасяха по-човѣшки съ раята, въ нѣкои канцеларии се срѣщаха дори и християни чиновници, макаръ и да изглеждаше, че само ги търпятъ, а не сж равноправни съ своитѣ мюсулмански другари. Особно ми направи обаче впечатление промѣненото обращение на придружаващитѣ ме заптиета къмъ селското християнско население, на което преди две години тѣ бѣха най-страшнитѣ врагове и потисници.

И по-рано вече азъ имахъ случай да отбележа въ периодични публикации, че всички крачки къмъ подобрене въ богато благословената отъ природата Дунавска България трѣбва да се припишатъ на Мидхадъ. Малко по-уредената администрация, съграждането на училища и назначаването на училищни инспектори за всички вѣроизповѣдания, повик-

ването на инженери и строители, издигането на здрави здания за администрацията и полицията, постройката на желѣзници и телеграфи, на шосета и мостове, основаването на земеделѣлчески каси и постройката на помѣщения за сираци, затворници и работници, уреждането на хотели, на калдаръми по улицитѣ, на чистотата и освѣтлението въ главнитѣ и околийски градове, унищожаването на пакостното за търговията и съобщенията разбойничество въ Балкана и по всички пѣтища, — тѣзи и много други нѣща бѣха дѣло на тоя крайно даровитъ мжжъ, чието име скоро стана за разумнитѣ хора въплотение на противодействието срещу безбройнитѣ търпани злоупотрѣбления, отъ които страдаха еднакво и турцитѣ и християнитѣ въ вилаета.

Азъ не познавамъ лично Мидхадъ паша, а само по дѣлата му. Обаче споредъ всичко, което съмъ чулъ и видѣлъ отъ дейността му, за мене е несъмнено, че при продължително непрекъсвано управляване той би направилъ отъ Дунавския вилаетъ образцово организирана и вѣроятно най-лоялно администрирана провинция въ цѣла Турция и по тоя начинъ би създакъ моделъ, отъ който да се възползуватъ по-малко даровититѣ организатори на вилаетитѣ.

Онова основно зло, което отъ години прѣчи на турската държава да се закрепи, което я разяжда като ракъ, прѣчи на оскѣднитѣ ѝ интелектуални творчески таланти да се предадатъ на благословена благотворна дейностъ, то трѣбвало сега съвсемъ неочаквано да прекъсне и мидхадовото велико възродително дѣло въ Дунавския вилаетъ и то за жалостъ преждевременно, именно тогава, когато той съ най-напрегнато усърдие, подкрепяванъ отъ нѣколко, създадени отъ него сили и улесняванъ отъ доста голѣмата си вече опитностъ, могълъ да очаква сигурно, че ще постигне своята велика цель. Когато есеньта на 1868 г. азъ пристигнахъ въ Русе, Мидхадъ малко преди това, вследствие на тайно действащи дипломатически и дворцови сплетни, бѣ извинанъ въ Цариградъ, ужъ за да учреди държавенъ съветъ по подобие на френския, а въ сжщностъ, за да се залѣже Европа.

Следъ Мидхада бързо се изредили голѣмъ брой бездарни губернатори, които не могли да разбератъ, че неговото дѣло трѣбва да се продължи грижливо и затова го оставили да пропадне и които — съ изключение на Омеръ Февзи паша (1871 г.), чиято честностъ нека признаемъ тука — считали губернаторския постъ въ Русе като една случайностъ да се нагрябятъ съ плячка и да се обогатятъ.

Азъ имамъ намѣрение по-после да дамъ по-подробни сведения за политическитѣ и административни отношения въ Дунавска България презъ 1871—1874 г., които имамъ отъ многогодишнитѣ си пѣтни бележки. Още сега обаче трѣбва

да спомена тука изобщо, че Турция, като наследница на старата покварена Византия, въ своята фискална политика към падналитъ подъ властта ѝ народи постъпвала като нейнъ достоенъ ученикъ и наследникъ. Въ времето, когато надъ света София още блестялъ кръстътъ, а и по-късно, при полумесеца, изсмукването на покоренитъ народи въ полза на императорската каса образувало черната точка на византийската финансова система, та дори и днешнитъ притъсняващи раята закупвачи на данъцитъ, — най-вече гърци и арменци, — това сж кръстениитъ по православенъ обредъ потомци на ония извратени императорски таксатори, за чиято негодностъ е писалъ хронистътъ на солунския архиепископъ.

Опитътъ да се реформира турската данъчна система, като се отмѣни вредниятъ за земледѣлието десетъкъ, за жалостъ, не излѣзълъ сполучливъ, както ще видимъ после. Въ добритъ намѣрения на султана и на правителството му, които предизвиквали този и други реформени опити, вѣроятно не бива да се съмняваме; обаче тука важи поговорката: пашата е близо, а султанътъ далече. Въ интереса на човѣщината и за опазване на моралното покровителство, въ името на което била изработена въ 1856 г. въ Парижъ хати-хумаюнската харта, се явява прочее неумолимата необходимостъ да се постави подъ непрекъсванъ надзоръ отъ европейския ареопагъ отношението на турцитъ къмъ християнскитъ народи.

Вѣроятно още не сж забравени тжжнитъ произшествия, които въ 1873 г. станали съ християнскитъ търговци въ Градишка и Банялука тъй да се каже — при личното участие на босненския губернаторъ, валията Мустафа Азимъ паша. Потърпѣвшитъ имали смѣлостта да апелиратъ къмъ европейското обществено мнение и били щастливи да спечелятъ дѣлото противъ Азимъ. Обаче обстоятелствата не винаги се стичатъ така благоприятно, както при тоя случай, че да се предизвика мощната намѣса на нѣкоя велика сила и да се наложи наказание на виновнитъ.

Следъ като днесъ усилията на обективни наблюдатели сж успѣли да разпространятъ въ Европа нѣкои вѣрни сведения за положението въ Турция, сведения, които сж противоположни на уговорващитъ заемъ за Турция вестници и финансисти, едва ли ще се осмѣли нѣкой да постави Турция значително по-високо отъ Персия, Хива и други мюсулмански азиатски държави. И ако тамъ, въ азиатскитъ държава, английското и руско влияние сж успѣли да запазятъ потисканитъ класи отъ произволи, то тука, въ Европейска Турция, срѣдна Европа има още по-важна причина да се намѣсва, тъй като това се изисква настойчиво отъ човѣщината и отъ грижата за християнитъ въ Турция, които ставатъ добри потребители на европейскитъ фабрики.

Високата порта и платенитъ или платонични туркофилски органи все могатъ да се оплакватъ отъ подобна намѣса въ вѣтрешнитъ работи на Турция. Това правимъ и ние и вѣроятно по-искрено; защото ние не желаемъ нищо по-горещо, отколкото да владѣе най-пълненъ вѣтрешенъ миръ въ държавитъ на султана, сждилищата му да представятъ какво годе поржчителство, че въ присждитъ си не се влияятъ отъ вѣрска и расова омраза, та така да изчезне всѣки поводъ за намѣсване на чужди сили. Но каква би била участъта на християнитъ въ Турция, какъ би изглеждала администрацията на илирийския тригълникъ, колко повече хати-хумаюнътъ би останалъ само написанъ кжсъ пергаментъ, ако Портата и нейнитъ провинциални органи не се страхуваха постоянно отъ неприятния надзоръ на чуждитъ пратеници и консули?

Колкото по-обстойно изучаваме земитъ на европейска Турция, толкова повече се увѣряваме, че очевиднитъ недостатъци на турската администрация и правосъдие увреждатъ само материалнитъ интереси на раята, а нейното останало надире морално и интелектуално развитие трѣбва да се припише на фанариотската патриаршия, на която Портата възложила грижата за духовнитъ нужди на християнскитъ ѝ народи. Обаче усиленъ отъ стара племенна вражда, гнетътъ на гръцкото духовенство тежелъ най-много на славянския български народъ.

СТАРИЯТЪ НАИСУСЪ И НОВИЯТЪ НИШЪ

За българитѣ 1860 г. има такава значение, каквото има твърде неспокойната 1848 г. за повечето европейски народи. Буритѣ отъ 1848 г. като по чудо почти не засегнали гнилата постройка на европейска Турция, годината 1860 обаче неочаквано подпалила отдавна тлѣщитѣ запалителни вещества въ източнитѣ ѝ провинции. Споменатиятъ майски циркуляръ на князь Горчакова до силитѣ въ полза на раята едва ли е спомогналъ да се успокоятъ духоветѣ, и когато азъ презъ юлий сжщата година пжтувахъ въ южна Сърбия, тамъ се носѣха най-преувеличени слухове за революция, избухнала въ граничния нишки пашалѣкъ.

Азъ още по-рано имяхъ намѣрение да направя единъ кжсъ излетъ на българска земя, за да се запозная съ различията между сърби и българи, между младосръбско и старотурско управление, та да имамъ вѣрно мѣрило за оценката имъ. Следъ всичко, което чухъ, едва ли би ми се падналъ по-благоприятенъ случай за това. И тъй азъ, излизайки отъ сръбския карантиненъ градъ Алексинацъ, тръгнахъ по шосето за близката българска граница и следъ като минахъ благополучно портитѣ на сръбско-турския граниченъ плетъ, на 11 юлий се намѣрихъ за първи пжтъ на българска земя.

Случаятъ, този голѣмъ факторъ въ живота и особно при пжтуване, бѣше за мене твърде благоприятенъ. Въ Нишъ азъ наистина не попаднахъ въ революция съ неизбѣжнитѣ барикади и барутенъ пушѣкъ, а въ едно движение, което, въпрѣки своя повидимому не буренъ характеръ, все пакъ имаше своитѣ тежки последици. Азъ се намѣрихъ тамъ въ началото на твърде бележитата борба, която означаваше сигурно духовното, а може би и политическото възраждане на единъ народъ, който не само отъ дилетанти туристи, но и отъ професионални политици отдавна се е считалъ за умрѣлъ.

Азъ се опитахъ вече до очертая интереснитѣ и важни събития, на които по едно щастливо стечение на обстоятелствата съмъ очевидецъ. Макаръ и да съзнавамъ, че има доста празнини и недостатъци въ материала и изложението, все пакъ отъ друга страна вѣрвамъ, че и другъ нѣкой

едва ли би успѣлъ да опише по-правилно и по-безпристрастно причинитѣ, хода и последицитѣ на българскитѣ събития отъ 1860 година, които иматъ такава голѣмо значение за разрешението на източния въпросъ.

Следъ като запознахъ обаче четеца съ миналото, естествена история и политико-религиознитѣ борби на българския народъ изобщо, а пжкъ развитието на важнитѣ събития, чиито резултати тепърва сега назрѣватъ, по необходимостъ трѣбва да задържа за края на това съчинение, намирамъ, че сега е време да го запозная съ мѣстото, гдето се вършатъ събитията, за които разказвамъ. Азъ започвамъ съ описанието на Нишъ и имамъ намѣрение, като се придържамъ о пжтешествието си, да изложя различнитѣ резултати отъ своитѣ пжтни изследвания, като използвамъ отчасти и по-предишни откъслечни публикации.

Само ако си припомнимъ, че Високата порта дори и днесъ не чувствава нуждата отъ една добра карта на своитѣ обширни държавни владения, че въ Турция е непозната каквато и да било кадастрална работа и че при прокарването на желѣзопжтни линии всѣки пжтъ сж неизбѣжни предварителни картографски снимки, тепърва тогава ще можемъ да разберемъ донѣгде голѣмия, често необяснимъ произволъ въ териториално-административното разграничение на вилаетитѣ, пашалѣцитѣ, казитѣ и нахиитѣ.

Въ 1876 г. пашалѣкътъ Нишъ принадлежеше още къмъ Дунавския вилаетъ, макаръ че високата старопланинска верига го отдѣля отъ него и трѣбваше да се управлява отъ далечния гр. Русе. Отъ 1867 г. Нишъ принадлежи къмъ призьренския пашалѣкъ. Не нуждата, а по-голѣмото или по-малко влияние на губернатора на нѣкой вилаетъ въ дадено време има значение за броя на пашалѣцитѣ, които му се предоставятъ, за да ги управлява, или въ нѣкои случаи — за да ги ограбва. Временното предоставяне на нишкия окржгъ обаче подъ управлението отъ Мидхадъ паша Дунавски вилаетъ е имало за Нишъ доста благодатни последици.

Нишъ се числи, както ще видимъ по-късно, къмъ най-бележититѣ отъ историческо гледище градове въ цѣла Турция. Въ 1860 г. Нишъ бѣше още старъ турски градъ съ всички чудатости, които, докато времето е сухо и източното слънце залива съ прозрачитѣ си лжчи тѣхната пѣстра бърканица отъ линии и цвѣтове, обикновено пленяватъ европейца, но въ дъждовно и зимно време повечето пжти го отчайватъ. Градътъ, който наброява около 1000 турски и 1500 християнски кжжи, се намира въ най-югоизточния кжтъ на голѣмата тригълна равнина между Курвинградъ, ханѣтъ Мустафа паша и склоноветѣ на сръбскитѣ гранични планини и чиито физико-географски особности азъ охарактеризирахъ вече достатъчно въ по-предишни свои съчине-

ния. Тази равнина е била нѣкога езеро, което отпосле е изтекло къмъ дунавската равнина презъ тѣсния отворъ на сегашната р. Морава при Столацъ въ Сърбия.

И въ Нишъ се намиратъ често липсващитѣ въ западно-европейскитѣ градове голѣми, добре държани градини, които образуватъ разкошни зелени междини между къщитѣ. Градътъ е добре снабденъ съ вода отъ многобройнитѣ чешми и има много бани, достъпни и за най-беднитѣ хора. Но има и неудобства, които произвеждатъ неприятно впечатление на чужденеца още тутакси следъ пристигането му тукъ, а именно липсата на хотели, наемни кола и улично освѣтление, ужасно лошиятъ калдаръмъ, страшната и гнусна калъ по улицитѣ, еднообразнитѣ зидове съ изкривени жгли и порутенитѣ лицеви страни на къщитѣ въ турската частъ на града. Само въ християнската частъ има нѣколко по-сносни отъ архитектурно гледище къщи. Тя отъ нѣколко години има единъ хубавъ хотелъ. Мидхадъ паша, последниятъ високо интелигентенъ и твърде енергиченъ губернаторъ на Нишъ, напраздно се опитвалъ да отстрани споменатитѣ недостатѣци — добрата му воля нѣмала успѣхъ. Отдѣлни здания, като голѣмата нова казарма, исл-хането (занаятчийско училище), затворътъ, новата главна стража, стражитѣ по градскитѣ линии, както и действително красивата нова градска частъ за бѣлградската емиграция отъ 1862 г., колкото и да говорятъ за високата интелигентностъ на Мидхадъ паша, все пакъ само малко могли да промѣнятъ описания общъ изгледъ на граничния бѣлгарски градъ. Заслужава благодарностъ Мидхадъ обаче, че отстранилъ една отъ голѣмитѣ постоянни причини за пожаръ, като разпоредилъ да се премахне огромната, гнила, на много мѣста грозяща да падне, чисто турска дървена стрѣха, която била построена още въ 1860 г. на започващата отъ нишавския мостъ пазарска улица, за да пази отъ слънце и дъждъ.

Като не смѣтаме красивия мостъ на Нишава, единствената постройка въ Нишъ съ опредѣлени геометрически линии остава крепостъта, но и тя дължи своя сегашенъ поправленъ вънѣшенъ изгледъ отчасти на австрийската окупация въ 1737 г.*) Тя е построена само малко по-високо отъ разположения на лѣвия брѣгъ на Нишава градъ и се окръжава отъ силно укрепенъ зидъ (6 бастиона, свързани съ нееднакви валове), съ ровове безъ извити окопи и покритъ миниранъ пжтъ. Зидоветѣ на ескарпа и контрескарпа сж отъ квадратни камъни и се намиратъ въ добро състояние. Първитѣ иматъ височина 10 метра, а последнитѣ 6 м. Бруст-

*) Schmettau, Graf. Mémoires secrets. — Versuch einer Lebensbeschreibung des F. M. Grafen v. Seckendorf, meist aus ungedruckten Nachrichten bearbeitet. 1742.

перътъ е закритъ съ плетъ, а валътъ на нѣкои мѣста е толкозъ тѣсенъ, че задъ топоветѣ остава твърде малко мѣсто. Крепостъта има петъ порти, именувани споредъ пжтищата, къмъ които водятъ. Главниятъ входъ, „цариградската порта“, се намира откъмъ страната на Нишава и се свързва съ голѣмата пазарска улица на лѣвия брѣгъ на Нишава чрезъ красивия мостъ, който е само на нѣколко крачки отъ входа. Неговиятъ голѣмъ порталъ, изработенъ въ мавритански стилъ, води направо къмъ главния площадъ на цитадела. И „бѣлградската порта“ е съ красивъ, монументаленъ изгледъ. Релефни изображения на фантастични животни ѝ придаватъ своеобразна прелестъ. Хубавата сѣразмѣрностъ на тѣзи два входа се забелязва и на „софийската“ и „видинската“ порти, които обаче сж по-скромно украсени. Нишава и едно малко предмостово укрепление предъ цариградската порта откъмъ страната на водата, високи валове, здрави плетове, дълбоки ровове, които могатъ лесно да се напълнятъ съ вода, и многобройни, рѣдко напълно изсѣхващи блата откъмъ сушата образуватъ най-надеждната главна защита на крепостъта. Нейнитѣ срѣдства за отбрана сж засилени малко отъ работитѣ, извършени около бѣлградското предградие*) въ 1737 г. отъ австрийския комендантъ Дохатъ, отъ нѣколко малки, издадени далечъ напредъ по тази страна редутѣ за по три орждия, отъ едно вънѣшно укрепление за защита на нишавския мостъ, което обаче слабо се поддържа, и отъ старитѣ турски, окръжаващи лѣвата страна на града, твърде занемарени землени работи. Валътъ разполага съ около 120 орждия, а отдѣлнитѣ бастиони — съ 12. Орждията съ най-голѣмъ калибъръ сж въ по-голѣмата си частъ отъ австрийски произходъ. Тѣ въроятно сж изоставени въ 1837 г. и сж украсени богато съ емблеми.

Въ околността на цитаделата се намира едно малко турско поселение, къщи на чиновници, офицери и занаятчи, нѣколко казарми, телеграфна станция, училище, джамии, една малка болница, кула за часовникъ съ твърде хубави релефни изображения на фантастични животни, обсерватория, военни фурни, арсеналътъ, сараятъ на пашата съ различнитѣ канцеларии на управленията на околността и града, най-после и затворитѣ. Всички тия сгради сж отчасти дървени постройки, дори и тѣзи съ строго военно предназначение, и рѣдко биха устояли на бомби, така че при едно сериозно обстрелване мѣстното население би трѣбвало да потърси закрила въ по-нискитѣ каземати.

Кулата на часовника представя разкошна наблюдателна точка, отъ която се вижда цѣлата нишка равнина. Съ по-

*) Relation, im k. und k. Kriegsarchiv zu Wien.

зволение на муавина азъ се изкачихъ на нея, придруженъ отъ единъ полицейски подофицеръ. Обаче тъкмо се появихме горе и азъ вече щѣхъ да започна да отбелязвамъ отдѣлнитѣ планински вериги, току до мене профуча презъ въздуха нѣщо като куршумъ и тутакси следъ това единъ камъкъ удари о дѣскитѣ, съ които е обкована кулата, а пъкъ отдолу се чува високи крѣсци. Защото отъ височината можеше да се вижде твърде добре въ вжтрешността на турскитѣ жилища, а пъкъ ревнитѣ мюсулмани не искаха да допуснатъ това поругание на светилищата си отъ погледа на гяуринъ. Тѣй като бомбардировката се усилваше, а пъкъ за преговори отъ върха на високата кула не можеше да се мисли, азъ трѣбваше, за голѣмо съжаление, да прекъсна работитѣ си на това опасно мѣсто.

Придруженъ отъ главния лѣкаръ Ромули, единъ твърде любезенъ италиянецъ, воененъ лѣкаръ, азъ въ 1860 г. за пръвъ пѣтъ разгледахъ укрепителнитѣ работи и други забележителности на крепостта. Азъ разгледахъ внимателно зидарията на валоветѣ, каменнитѣ облицовки на кѣщата и джамиитѣ; обаче никжде не успѣхъ да открия остатъци отъ стария римски Наисусъ освенъ единични римски тухли и старинни откъслечи. Напраздно се заглеждахъ да открия първитѣ начала на онова прочуто мѣсто, което е дало на Византия първия ѝ императоръ, онзи великъ мжжъ, който раздѣлилъ римската империя на две и по този начинъ основалъ Източната римска империя.

Въ онова време и още нѣколко вѣка по-преди Наисусъ билъ вжзелна точка, въ която се срѣщали пѣтищата на дарданелско-македонската пѣтна мрежа. Тука се съединявали пѣтищата, които водили отъ Адриатическото море, Дирахимъ и Шкодра, отъ югъ отъ Солунъ и Цариградъ презъ Стоби и Сердика, презъ дарданелската висока равнина край Истъръ. Наисусъ, както е известно, родно мѣсто на Константина Велики, билъ украсенъ отъ него чрезъ сгради, а по заповѣдъ отъ Емануила Комнена билъ укрепенъ едновременно съ Бѣлградъ и Землинъ отъ военачалника Конст. Анг. Филадельфъ. Тука (въ 268 г.) Клавдий II разбилъ готитѣ, като одържалъ надъ тѣхъ блѣскава победа, и така опазилъ Римъ отъ сигурно пропадане. На мѣстото на боя останали 50,000 готи. Атила наистина разрушилъ Наисусъ, обаче Юстинианъ го възобновилъ пакъ подъ името „Наисаполь“ (Procop. de aedificiis). Тукъ Юлианъ Отстъпникъ получилъ вестта за смъртта на своя противникъ Константинъ, а кръстоносцитѣ минали презъ него подъ водителството на Конрада. Много други бележити дѣла и спомени се свързватъ съ този градъ, известенъ въ византийскитѣ анали подъ името Низусъ, което по-късно се промѣнило въ Нишъ или Ниса.

Въпрѣки това славно минало, въ днешния Нишъ, който се считалъ като единъ отъ най-великолепнитѣ градове на горна Мизия, не сж били намѣрени нито подземни постройки, нито монументални останки, които биха свидетелствували за укрепления, площадитѣ, храмоветѣ, дворцитѣ, и вилитѣ, съ които Константинъ и Юстинианъ нѣкога го окръжили и украсили. Наистина, момзеновиятъ „Corpus“ съдържа 11 надписа, отнасящи се до Нишъ (№ 1673—1683), намѣрени тамъ повечето въ 1553 година, но следъ това тѣ изчезнали. Тѣзи надписи, римскиятъ надгробенъ камъкъ, тѣ който споменава Швайгеръ*) въ своето пѣтешествие къмъ Цариградъ (въ 1577 г.), другъ единъ надгробенъ камъкъ и една горна частъ отъ антична колона въ двора на новата катедрала, за които говори Ханъ въ своето „Пѣтуване отъ Бѣлградъ до Солунъ“**), нѣколко старинни каменни корнизи отъ портала на Хункияръ-джамии и на други мѣста отъ крепостта, които ми изглеждаха като римски, бѣха много незначителни откъслечи, за да могатъ да задоволятъ изследовача, който търси мѣстото на стария Наисусъ. Та че дори и една частъ отъ тия дребни остатъци отъ паметници, споредъ както ми съобщиха, ще да сж намѣрени не въ околността на Нишъ, а въ селото Градище, отатѣкъ Морава. Где прочее трѣбва да се търси мѣстото на стария Наисусъ? Стои ли самата цитадела на мѣстото на римската крепостъ, или пъкъ стариннитѣ остатъци сж изчезнали въ подземнитѣ постройки на бастионитѣ, джамиитѣ и пр.?

Както споменахъ вече, при своето първо посещение на България (въ 1860 г.) азъ пристигнахъ въ Нишъ, столицата на пашалѣка, когато българското и турско население се намираха въ трескаво възбуждение. Многолюдни депутации отъ селското население съ своитѣ живописни, оригинални носии изпълняха улицитѣ и хановетѣ на града, за да се оплачатъ на великия везиръ за претърпѣни притѣснения. Турски чиновници, мюдири, грѣцки владци, тефтердари (събирачи на данѣци), чорбаджии, коджабаши (кметове) и много членове отъ мезличитѣ бѣха повикани въ Нишъ, за да отговарятъ за твърде голѣмото притѣсняване на раята. Повече отъ другъ пѣтъ бѣше потрѣбна голѣма предпазливостъ за всѣки чужденецъ, неснабденъ съ достатѣчни препорѣжки, защото въ Нишъ по това време нѣмаше европейски консули. По тая причина азъ не можахъ да предприема нищо за разрешаването на споменатия преинтересенъ археологически и истори-

*) Salomon Schweigger, Reise aus Deutschland nach Constantinopel und Jerusalem. Nürnberg 1613.

**) v. Hahn und Zach, Reise von Belgrad nach Salonik. Denkschr. der phil. hist. Classe der kais. Acad. der Wissensch. XI. Bd., S. 14, Wien, 1861.

чески въпросъ. Сжщо както предшественицитѣ си и азъ тогава не се осмѣлихъ да възбудя лесно възбуждащото се подозрение на турцитѣ чрезъ изследвания, които трѣбваше да се започнатъ съ основни изучвания на постройкитѣ на самата крепостъ. А това би било повече отъ достатъчно, за да ме смѣтнатъ за преоблѣченъ руски или сръбски инженеръ и да ми причинятъ най-голѣми неприятности, или да ме изложатъ на опасностъ, — нека спомня тукъ лошата случка въ Зворникъ на босненската граница. Защото турчинътъ, който нѣма понятие отъ археологични изследвания, си мисли, — кой другъ освенъ „инженеръ“ би могълъ да се интересува за укрепления и други подобни постройки? Приключението, което имахъ презъ есента на 1870 г. тъкмо въ сжщия Нишъ, ме увѣрява, колко основателна е била моята тогавашна предпазливостъ.

Тепърва при второто ми посещение на Нишъ по време на моето по-голѣмо научно пжтуване презъ 1864 г. и благодарение на силни, всѣка съпротива побеждаващи препоръки, бѣше ми разрешено да изследвамъ по-основно останките отъ стария Наисусъ. Моитѣ археологични работи, при които ми помогнаха извънредно много изучванията ми на тамошния теренъ, се увѣнчаха съ най-добъръ успѣхъ. Следъ много мжчителни кръстосвания въ разни посоки азъ успѣхъ да открия въ прѣстеновидното укрепление на Нишъ многобройни сами по себе интересни антични откжследи, а вънъ отъ крепостта — първитѣ монументални остатѣци отъ родния и любимъ градъ на Константина Велики.

Азъ започнахъ своитѣ излети за изследване на стария Наисусъ въ югоизточна посока, като заминахъ за Курвинградъ, който споредъ моитѣ наблюдения се намира значително по-на югъ, отколкото е означено дори и на най-новата карта отъ Кипертъ. Шосето за тамъ въ непосредствената околностъ на Нишъ при лошо време е почти непроходимо отъ калъ. Едвамъ следъ като се изминатъ блатата въ околността на голѣмото беклеме (стража) при най-отдалечения отъ града валъ и следъ като се прехвърли следъ това височината, на чиято североизточна страна се намира новата, построена отъ Мидхадъ паша голѣма „ени къшла“ (нова казарма), този пжтъ става по-удобенъ, продължава се отъ Малище презъ равнината почти право на югъ и остава добъръ до новия камененъ мостъ надъ Морава на пжтя за къмъ Лѣсковацъ.

Споредъ голѣмата сръбска карта отъ Миленковичъ (отъ 1850 г.) Курвинградъ би могълъ да се счита за единъ доста значителенъ градъ съ укрепления по двата брѣга на р. Топлица, току при вливането ѝ въ Морава. Въ сжщностъ азъ намѣрихъ въ Курвинградъ само стенитъ на сръбновѣковенъ замъкъ. Разположенъ на едно отъ северозападнитѣ

разклонения, които се издаватъ отъ Сува-планина къмъ моравската и нишка равнини, и като ключъ на пжтя, минаващъ отъ Нишъ за лѣсковацката областъ, неговото нѣкогашно значение очевидно е било голѣмо. Току до тоя пжтъ, тамъ, гдето той достига до Морава при селото Клисуре, се намира една уединена българска страноприемница, наричана „Курвинханъ“. Отъ него води една пжтека презъ ливади и камѣнаци нагоре къмъ стария замъкъ. Още преди тридесетъ години били запазени, освенъ квадратнитѣ зидове, и главниятъ порталъ, който билъ украсенъ съ две релефни фигури. Единъ римски надписъ въ зидоветѣ, който вече Хазе счелъ*) за римски надгробенъ надписъ, попадналъ случайно въ зидоветѣ, далъ поводъ да се приписва постройката на римлянитѣ, а пъкъ филолози, помамени отъ приликата на името Курвинъ съ името на мощния маджарски кралъ Матей Корвинъ, приписвали постройката нему.

Ако първото предположение пада още следъ първото разглеждане на плана на Курвинградъ и на строителната му техника, то второто изчезва, като имаме предъ видъ установения отъ новитѣ исторически изследвания фактъ, че маджарското владичество надъ Сърбия никога, дори и при Матей, фактически не се е простирало за дълго време до вливането на Топлица въ Морава. Курвинградъ**), който вѣроятно вече отдавна се е намиралъ въ развалини, защото историята на последнитѣ вѣкове не го споменава никакъ, се отнася, до колкото може да се сжди по основното изследване на опазенитѣ отъ него остатѣци, къмъ онази редица отъ феодални постройки и вѣроятно къмъ сжщото време, на което дължатъ произхода си и близкитѣ сръбски замѣци Баня и Свърлигъ. Това е било времето, когато Сърбия е била раздѣлена на много войводства и я свързвала едвамъ нѣкаква слаба монархична връзка, та само навънъ се представяла като истинска, цѣла държава. Народното предание приписва произхода и името на Курвинградъ на една българска царска дѣщеря и сестра на ония две княгини, които сж построили старитѣ дунавски дворци въ Видинъ и Видболъ и която ще да се е намирала въ осждителни сношения съ монаситѣ отъ лежащия на отсрещния брѣгъ монастиръ. Върху единъ издаденъ до самата Морава хълмъ, срещу развалинитѣ на замъка, и днесъ още се виждатъ дългитѣ стени на монастирската църква, чието бързо разрушаване се дължи вѣроятно и на лошия споменъ въ народа.

*) Споредъ Boué, La Turquie d'Europe. II. 367, Mommsen Corp. Inscr. Lat. № 1684.

**) Този Курвинградъ на Българска Морава не бива да се смѣсва съ Корвинградъ и Корвинъ-куле на графъ Мерсили на дѣния сръбски дунавски брѣгъ подъ Кладово.

Площта на курвинградския замък представя отлична топографска точка за ориентиране върху цълата обширна нишавска равнина и върху терасовидното ѝ продължение към лъвия бръг на Морава. Последната бѣ описана подробно вече отъ Ханъ*) и азъ можахъ тука да се ограничи само да означа пощенския пѣтъ къмъ Прокоплѣе, здравия, построенъ презъ последната година мостъ на сѣщия пѣтъ на Морава при Мраморъ и да поправа положението на нѣкои мѣста отъ картата на Хана**), като Балаинца, Градище и др.

Втори излетъ посветихъ на Градище на лъвия бръгъ на Нишава. Една глава на стариненъ стълбъ, която видѣхъ въ 1860 г. въ двора на новата нишка катедрала, произлизала, както чухъ тогава, отъ това мѣсто. Въ 1864 г. азъ напраздно я търсихъ въ църковния дворъ, гдето се намираще по-рано подъ различни непотрѣбни вещи. Стариннитѣ останки изчезватъ въ Турция по-бързо, отколкото гдето и да е другаде и твърде вѣроятно тази глава е била превърната отъ занаятчията цинцарски църковенъ строителъ на малки македоно-влашко-византийски глави на стълбове. Азъ се надѣвахъ, че като се ориентирамъ по-добре за мѣстонахождението на тая глава, ще открия точката, гдето се е намиралъ Медиянумъ, императорското мѣсто за развлѣчение, което, по думитѣ на Амияна, било отдалечено три мили отъ Наисусъ.

Въ почти права линия з.—з. ю. по пѣтя за Прокоплѣе, като оставихъ въ дѣсно селата Медешевце и Ново-село, азъ прерѣзахъ нишката равнина до лежащото отгатицъ Морава мѣсто Мраморъ. Надъ това българско село току-що се довършваше строението отъ Мидхадъ паша мостъ на каменни стълбове, който свързва трайно двата бръга. Току отъ лъвия бръгъ на Морава се издига стръмниятъ край на Добрица, онази около 3/4 миля дълга тераса, ограничена на западъ и югъ отъ едно дълго разклонение на Ястребацъ и простираща се отъ сръбската граница отъ северъ къмъ югъ до устието на Топлица. Нивитѣ и селата сж се отдалечили отъ стръмнината на терасата и сж се отдръпнали повече къмъ края на окръжаващия ги валъ отъ хълмове, така че бодливи растения покриватъ отличната почва на терасата, чието разработване е предоставено сега на изселници отъ Кавказъ.

До самото беклеме,—стража, която пази новия мостъ при Мраморъ, и нѣколко минути отъ християнско-българското село се намира първото отъ тия черкезки селища отъ 50 кжши. Поне сжщо толкозъ гроба се виждаха на близкитѣ гробища вече нѣколко седмици следъ заселването

имъ. Колко ли отъ храбритѣ кавказци ще да сж преживѣли суровостта на последнитѣ български зими? — Въ всѣки случай Мраморъ, поради изгодното си мѣстоположение, би могълъ да стане едно отъ най-значителнитѣ селища на Добрица. По-рано такава мѣсто ще да е било Градище. Вече името му ни кара да предполагаме това. Презъ него тече единъ маловоденъ потокъ, който напоява терасата; на единъ хълмъ нѣколко минути настрана отъ това селище се намиратъ развалини на крепостъ, ако се сжди по лошия ѝ строежъ,—срѣдновѣковна; за миналото ѝ обаче, за жалостъ, не можахъ да събера никакви предания. Поради моитѣ настойчиви разпитвания за истинското мѣстонахождение на занесената въ Нишъ глава на стълбъ ме заведоха при първитѣ основи на една църква, намираща се между дървета вънъ отъ селото, и която, както ми се струва, не е разрушена насилствено, а е изоставена въ време на строежа. Тука азъ намѣрихъ друга една глава отъ стълбъ, твърде подобна на нишката, която бѣ сложена върху основа отъ полски камъни въ обиколено отъ дървета свободно мѣсто и служеше за олтаръ, при който малката община отъ много години се събирала всѣка недѣля за богослужение. Както узнахъ по-после, една трета сжщо такава глава е занесена въ Сечаница Света Петка, и всичкитѣ три сж намѣрени въ развалинитѣ на замъка. Въпрѣки антично изглеждащитѣ подробности на тия глави, азъ все пакъ се съмнявамъ, дали сж отъ римски произходъ, както се съмнявамъ изобщо и въ сжществуването на римско селище на това мѣсто, тъй като напраздно търсихъ монети или тухли отъ римско време.

Както първитѣ ми два излети до Курвинградъ и Градище, гдето се надѣвахъ да намѣря римски остатъци въ близката околностъ на стария Наисусъ, остана безплоденъ и третиятъ ми кжсъ излетъ презъ източното предградие на цитаделата, вънъ отъ нея, гдето ужъ били открити наскоро остатъци отъ старъ храмъ. Азъ обаче намѣрихъ само зле свързана зидария отъ лоши тухли и полски камъни, произхождаща вѣроятно отъ нѣкоя по-стара турска постройка. Отъ Калиникъ, гръцки нишки архиепископъ, изгоненъ преди нѣколко години, азъ получихъ други указания за римски камъни, които се показали при разкопкитѣ за основитѣ на новата казарма „ени къшла“. Въ двора на казармата азъ намѣрихъ две по 5½ фуса = (170 см.) дълги срѣдини отъ стълбове. Всички търсения обаче, извършени по нареждане на каймакама, за да се намѣрятъ два, споредъ твърдението на архиепископа, свършено еднакви надписа, останаха напраздни.

Остана ми само надеждата да намѣря остатъци отъ стария Наисусъ въ посока къмъ топлитѣ извори на Баня.

*) Reise von Belgrad nach Salonik. S. 17.

**) Сжщо тамъ.

Въ началото азъ мислѣхъ да свържа този излетъ съ продължаването на пѣтя си въ посока на Пиротъ (Шаркѡй). Различни указания обаче за въпросното мѣсто ме накараха да посветя на изследването му една особна екскурзия. Вследствие на нѣкои получени сведения, като наближихъ „Келе-калеси“ (черепова кула), азъ се отбихъ въ дѣсно отъ голѣмия пощенски пѣтъ. На около $\frac{3}{4}$ часа отъ Нишъ намѣрихъ на едно възвишение при гробищата на селото Бързи-бродъ остатъцитѣ на една крепостъ, чиито несъмнено римски материали — между които безброй покривни плочи съ завити краища — бѣха прѣснати надалече отъ българскитѣ гробища дори до близкитѣ полета. Зарадванъ отъ това първо откритие, азъ отидохъ въ отстоящото отъ тукъ на $\frac{1}{2}$ часъ село до Нишава, за да събера още сведения отъ жителитѣ за вѣроятни находки отъ римско време. Както обикновено, и тукъ трѣбваше да се боря съ недовѣрието на християнитѣ-селяни, които Богъ знае отъ какви ли неприятности се страхуватъ. Безъ да постигна нѣкакъвъ успѣхъ, азъ се върнахъ при напуснатото укрепление, изследвахъ тухлитѣ и следитѣ отъ зидове, които следъ прилежно търсене ме и доведоха щастливо до първия откритъ до сега паметникъ отъ стария Наисусъ, приблизително на половината пѣтъ между укреплението и голѣмия цариградски пѣтъ.

Всрѣдъ ниви съ царевици, подъ насипъ и развалини азъ намѣрихъ долнитѣ основи на една осмогълна постройка, чийто стариненъ произходъ се познаваше както по отличната строителна техника, тѣй сжщо и по прилежно изработения материалъ отъ печени тухли (0'40 м. дълги и 0'20 м. широки), мраморъ и свързваща ги мазилка. Следъ като се отстрани натрупаниятъ насипъ отъ вътрешността, която е кръгла съ 8.54 м. диаметъръ, азъ се натъкнахъ на единъ въ по-голѣмата си частъ разрушенъ мозаиченъ подъ, изпъстренъ съ мѣняващи се тъмнокафяви и бѣли камъчета, въ украсителни твърде ефектни ивици. Отъ строителнитѣ украшения на постройката азъ намѣрихъ само кжсове отъ единъ красивъ кръгълъ корнизъ съ жбци, образуванъ отъ 0'05 м. широки гвоздеи. Вънкашната облицовка на постройката е била вѣроятно отъ мраморни плочи, чиито многобройни кжсове покриваха мѣстото. Една кръгла постройка съ малко по-тънки стени и съ по-несвършена строителна техника (диаметъръ 9'48 м.) се опира на дветѣ страни на осмогълника. Възъ основа на малкото опорни точки, които ни представятъ остатъцитѣ отъ малкото разкошно здание, мжчно е да се опредѣли неговото нѣкогашно назначение. Азъ не искамъ да се занимавамъ тука съ хипотези по тоя въпросъ, но все пакъ ми се ще да отбележа,

че тази постройка много наподобява откритата отъ д-ръ Карара старохристиянска кръстилница въ Салона въ Далмация.

Едно ново научно пѣтуване въ България ми даде отново възможность да посетя Нишъ на 17 октомврий 1870 г. Този пѣтъ имахъ намѣрение да продължа на онова мѣсто разкопкитѣ, които бѣхъ изоставилъ въ 1864 г. поради настѣпването на суровото годишно време. Обаче въ Турция случайността владѣе още съ незасегната сила. Топографскитѣ ми снимки въ околността на Пиротъ възбудили подозрение противъ мене, така че мюдирѣтъ отъ тоя градъ счелъ вѣроятно за свой патриотиченъ дългъ да ме представи телеграфически на пашата въ Нишъ като опасенъ чужденецъ. Още на пѣтя бѣхъ взетъ отъ конни стражари и отведенъ въ хана. Тамъ моятъ багажъ бѣ прегледанъ грижливо отъ нишкия полицейски префектъ, всичкитѣ ми книги, карти и ръкописи бидоха конфискувани, а самиятъ азъ бѣхъ призованъ за строгъ разпитъ предъ пашата Абдурахманъ. Разпитѣтъ мина не много благополучно. Азъ охотно бихъ продължилъ своитѣ археологични работи отъ 1864 г., но това ми биде отказано отъ пашата подъ нищоженъ предлогъ, учтиво, но решително. Дори и нѣколкото часа, които прекарахъ въ Нишъ, азъ виждахъ, че съмъ подъ полицейски надзоръ. Тѣй като не бѣхъ дошълъ въ този градъ съ никаква друга целъ, а вече се носѣха найчудновати слухове за мене, азъ му обърнахъ грѣбъ разочарованъ. По-голѣмата частъ отъ изследователитѣ на историята и отъ археолозитѣ ще бждатъ задоволени за сега съ това, че моитѣ археологични находки, напраздно търсени порано отъ различни пѣтешественици, чрезъ римскитѣ зидове и вѣроятно византийскитѣ разкошни постройки при Бързи-бродъ ще потвърдятъ приеманото до сега само по предание мнение, че стариятъ Наисусъ на римлянитѣ и Нисусъ на византийцитѣ действително се е намиралъ на мѣстото на сегашния Нишъ или недалече отъ него, и че известията на старитѣ историци за нѣкогашното строително великолепие, съ което Константинъ Велики украсилъ родното си мѣсто и което Юстинианъ следъ разрушаването на Наисусъ отъ Атила пакъ възобновилъ, наистина сж били основателни. Дано се удаде на други, подкрепени отъ даденитѣ имъ тукъ указания и при по-благоприятни обстоятелства, да продължатъ моитѣ изследвания въ Нишъ и да ги доведатъ до единъ полезенъ за науката край.

Положението на Нишъ има твърде голѣмо военно значение за Турция. То прѣчи на враждебно настроенитѣ сърби да навлѣзатъ въ вътрешността на Мизия и, поради непосредната си близость съ войнственото албанско население, държи въ шахъ наклонитѣ къмъ възстание българи.

Отъ друга страна Нишъ образува укрепенъ лагеръ, изъ който турцитъ могатъ въ всѣко време да настѣпватъ, както е ставало често въ сръбскитъ войни за независимостъ и въ по-предишнитъ войни съ Австрия. Нищо не е въ състояние да имъ окаже сериозна съпротива въ похода имъ по течението на Българска Морава, защото околитъ на Алексинацъ и Княжевацъ иматъ малко удобни мѣста за отбрана.

При първото нашествие на турцитъ въ южна Европа завладяването на Нишъ отъ султанъ Амурадъ въ 1375 година решило съдбата на независимата до тогава сръбска държава. Следъ 25-дневна обсада той падналъ отъ силниятъ натискъ на Яхши бегъ, синъ на Тимурташа. Князь Лазаръ сключилъ миръ при условие да плаща годишно по 1000 фунта сребро и да дава по 1000 конника въ помощъ на турцитъ. Шишманъ, българскиятъ царъ, вмѣсто данъкъ билъ принуденъ да даде като жертва на султана дъщеря си.*) Князь Лазаръ останалъ да плаща на султана данъкъ до катастрофата на Косово (1389 г.), когато този нещастенъ сръбски владѣтель загиналъ и държавата му изчезнала. Завзеждането на Нишъ отъ Хуняди (въ 1443 г.) следъ блѣскавата победа на 3 ноемврий, когато паднали 2000 турци, а 4000 били пленени, било кратковременно и следъ неговото поражение при Варна (въ 1444 г.) нишката крепостъ не бѣ виждала предъ своитъ валове нито единъ християнски нападаелъ до 1689 година.

Въ тая година, следъ болезнената загуба на Бѣлградъ и поражението при сръбска Баточина (на 30 августъ 1689 г.), великиятъ везиръ събралъ своята разпрѣсната войска подъ стѣнитъ на Нишъ. Като получилъ подкрепления, той отново увеличилъ войската си до 40,000 души и я снабдилъ съ новъ артилерийски паркъ. Победоносната императорска главна квартира го последвала бавно по стѣпкитъ му по голѣмия, направенъ отъ римлянитъ, воененъ пѣтъ презъ Сърбия — презъ Ягодина, Чуприя, Парачинъ и Алексинацъ. На 23 септемврий се явилъ предъ Нишъ, последната турска опора въ българско-моравска долина, баденскиятъ маркграфъ съ 17,000 души.***) Той намѣрилъ неприятелската войска на благоприятна позиция, построена въ боенъ редъ. Безъ да се бави той я обходилъ и нападналъ въ незащитения тилъ. Лѣвото императорско крило отстъпило за мигъ на едно силно нападение на спахиитъ, обаче императорскитъ кюра-

*) Енгелъ, противно на Хамера, поставя завладяването на Нишъ 13 години по-късно, а оженването на българската принцеса 13 години по-рано.

**) Въ „Guido v. Starhemberg“ фонъ Арнетъ, неговиятъ за-служилъ биографъ, въ 2. — 8. глава разгледва подробно историята на тоя походъ споредъ съвременни източници.

сири отново насочили стрелбата си къмъ тая точка и нѣмскитъ пехотни полкове нападнали стремително височинитъ на Войникъ, а пѣкъ Гвидо фонъ Щархембергъ отбилъ съ своитъ пехотинци турскитъ конници.

Приведени въ безредие отъ сполучливо съчетанитъ нападения на маркграфа и все отново подгонвани отъ картечния огънь на сераскера напредъ срещу императорскитъ войски, ожесточенитъ спахии разкъсали редицитъ на турскитъ линии. Християнската войска използвала тоя мигъ отъ обѣркването. Подкрепена отъ артилерията си, тя се врѣзала въ гѣсти редове въ появилитъ се праздини и отхвърлила противника си къмъ Нишава, чиито придошли води погълнали всичко, което искало да се избави отъ сѣчѣта на победоноснитъ преследвачи. Десетъ хиляди турци покрили бойното поле. Цѣлиятъ турски лагеръ съ много припаси, 30 тежки орждия и 3000 коня останали въ рѣцетъ на победителя, и Нишъ билъ наградата за голѣмата победа. Заедно съ него въ рѣцетъ на императора паднала цѣлата дунавска областъ до Никополъ.

Въ края на сѣщата година — която означава единъ отъ най-славнитъ и успѣшни военни походи на Австрия противъ Турция — императорската войска имала редъ тежки несполуки, които станали причина да се изгубятъ на следната година всички завоевания.

Защитата на Нишъ при следващия воененъ походъ (1690 г.), който предприели турцитъ съ силна и добре въоръжена войска, императорскиятъ главнокомандуващъ Ветерани възложилъ на храбрия Щархембергъ, който заелъ мѣстото на първия императорски командантъ графъ Палфи. Задачата на Щархембергъ не била никакъ лека. Той трѣбвало да задържи мѣстото само съ 3000 души срещу една 60,000 войска. На неприятелската покана да се предаде (16 августъ) Щархембергъ отговорилъ, „че не разбира турски и следователно не може да води никакви преговори съ обсадителитъ.“

Обаче въ започнатитъ отъ страна на турцитъ съ никакъ не-присѣща на тѣхъ вещина обсадни работи Щархембергъ скоро почувствувалъ тѣхъ съвсемъ нехристиянската помощъ на най-християнския френски кралъ, който отъ завистъ къмъ Австрия се държалъ благосклонно къмъ Портата. На 18 августъ императорскитъ войски предприели единъ излазъ. Едно писмо на маркграфа отъ 27 августъ, отъ главната квартира въ Ягодина, донесло обаче неутешителната вѣстъ, че той билъ принуденъ да съсрѣдоточи своитъ бойни сили за защита на Маджарско и Седмоградско, поради което не може да обещае никакви подкрепления и че предоставя на Щархемберга да защищава крепостъта, до когато това е възможно безъ крайна опасностъ за гарнизона.

Силният натиск върху императорските войски на Дунава и въ Седмоградско не останал тайна за обсадения. На 27 август турците отпразнували с три залпа и с забождането при крепостните оржия на 24 императорски знамена победата си надъ Хейслера и вземането му въ пленъ. Въпрѣки това Щархембергъ вдъхвалъ у войниците си надеждата за близка помощ и удържалъ крепостта до 9 септемврий. Едвамъ на този день той я предалъ, следъ като било подкопано едно отъ главните укрепления и вече не било възможно да се мами войската за лошото положение.

Съгласно съ сключените капитулации, защитниците на крепостта трѣбвало да излѣзатъ съ музика, развѣти знамена, оржия и багажъ и да отидатъ до най-близкото мѣсто, заето отъ императорски войски. Безъ да се гледа на тия писмено потвърдени условия относно бойната чест на единъ нещастенъ, но храбъръ противникъ, надмѣнниятъ врагъ лишилъ отстъпващите отъ оржията имъ и оскърбилъ дори личността на Щархемберга, комуто били издърпани пишовите отъ колана. Изъ пѣтя нещастните войници се бранили съ сопи отъ явните и скрити нападения на татари и друга турска сганъ. Едвамъ на 22 септемврий Щархембергъ въ плачевно състояние достигналъ съ остатъците отъ защитниците на Нишъ до бѣлградските стени.

Въ едно писмо на маркграфа до императора, писано въ Оклау на 28 октомврий 1690 г. (Röder, Urkunden, S. 323) Нишъ се представя като „незначителенъ, закритъ съ земя, зле поддържанъ и лошо, несъразмѣрно направенъ полски окопъ“, та малката му съпротивителна сила извинява неговото бързо падане.

Славното завоевание на Бѣлградъ отъ принцъ Евгения би дало при сключването на Карловицкия миръ въ 1699 г. Нишъ отново въ владение на Австрия. Обаче самиятъ Евгений посѣветвалъ императора да не изисква отъ унизените турци Нишъ и Видинъ като гранични укрепления, тъй като поради твърде голѣмата имъ отдалеченостъ поддържането имъ би било свързано съ относително голѣми разходи.

Въ подновения воененъ походъ на Австрия противъ Турция бързото завземане на Нишъ било първиятъ голѣмъ воененъ успѣхъ на императорските войски презъ 1737 г.*) Съ голѣма предпазливостъ императорската войска се движела презъ Сърбия край течението на Морава, за да се приближи до Нишъ. „За да спечели благоприятното на селското население“, споредъ официалните донесения,

*) Schmettau, Mémoires secrets.

„се поддържалъ такъвъ добъръ редъ, че на жителите по всѣки начинъ се запазвали имота, притежанието, богатството и плодовите“.*)

Съ 6 кавалерийски полка, 500 хусари и 2000 гренадири графъ Филипи, придруженъ отъ лотарингския херцогъ, устроилъ предъ Нишъ лагеръ. На 24 юлий тамъ пристигналъ и маршалъ Секендорфъ. Тутакси подиръ това последвала покана до турския комендантъ да предаде крепостта. Той отговорилъ съ молба да му се даде 20-дневенъ срокъ, за да може да извести на султана за положението. Филипи разрешилъ само 24 часа време за мислене и заплашилъ съ нападение и безмилостно отнасяне въ случай, че се забави предаването на Нишъ. Срокътъ изтекълъ и императорските войски почнали да подчертаватъ заплашването си чрезъ обстрелване на окопите. Това е било повече демонстрация, отколкото сжщинско обстрелване, защото въ императорския лагеръ се узнало чрезъ архиепископа, че около 2-3000 души отъ гарнизона и цѣлото население били твърде наклонни да предадатъ крепостта, но 600 страшни яничари се противопоставили на всѣкаква капитулация.

Между това на 27 юлий цѣлата императорска войска презъ Чуприя, Шупелянъ (Шупелякъ), Рѣжани, Алексинацъ пристигнала предъ Нишъ. Преговорите за предаването взели по-благоприятенъ обратъ поради впечатлението, че всѣки день се увеличава военната мощъ на императорската войска. И вече на 28 юлий Нишъ капитулиралъ и седемъ турски офицери предали на Секендорфа и лотарингския херцогъ ключовете отъ трите крепостни порти и отъ складовете. Шестстотинъ гренадири подъ началството на генералъ Тюнгенъ завзели портите и на 3 августъ градътъ билъ опразненъ. Съ 2000 кола и 200 обозни коня било придружено възлизащото на 20,000 души мюсюлманско население съ имота му за къмъ София. Въ рѣцетъ на императорските войски паднали 135 металически оржия и 50 мортири. Крепостните постройки обаче били въ жалко състояние. Тѣ отговаряли на описанието, дадено отъ посланика графъ Вирмондъ въ единъ неговъ таенъ докладъ до императора за направения отъ него въ 1719 г. при пътуването му за Цариградъ военни наблюдения, „че завладяването на града, споредъ сегашното положение на отбраната и следъ като се откриятъ напълно траншеите, може да стане въ продължение на 14 дни“. Въ едно лично писмо до принцъ Евгения Савойски посланикътъ дава подробно описание на отбранителните приспособления на Нишъ. Графъ Шметау

*) Versuch einer Lebensbeschreibung des F. M. Grafen von Seckendorff u. s. w.

ето какъ описва тогавашното състояние на цитаделата на 31 страница отъ своитѣ многократно споменавани тайни мемоари: „Les ouvrages et fortifications de Nissa sont faites de maçonnerie et a fossé sec et miné. La rivière de Nissa qui passe sous les murs de la ville est assez profonde pour n'être point passé à pied (Редутитѣ и укрепленията на Нишъ сж направени отъ зидария и сухи и подкопани ровове. Рѣката, която минава подъ градскитѣ зидове, е твърде дълбока, та не може да се прегази). Секендорфъ решилъ да направи Нишъ по-добре защищаемъ.

Както въ Виена, тъй и въ императорския лагеръ безкръвното завземане на Нишъ било отпразднувано съ голѣмо тържество. Императоръ Карлъ VI заповѣдалъ за божия слава една отъ джамиитѣ да се превърне въ църква.*) Въ лагера се отслужилъ тържественъ благодарственъ молебенъ и Лотарингскиятъ херцогъ далъ на всички генерали и на щаба голѣма гощавка, презъ време на която войсковитѣ части извършили парадъ и на края дали три залпа.

Нишъ станалъ за дълго време центъръ на австрийскитѣ операции къмъ Тракия и Македония. Единъ сръбски доброволчески отредъ проникналъ до Пиротъ, завзелъ замъка и изклалъ намиращитѣ се тамъ войници. Следъ това императорскитѣ войски го завзели и наложили тежка контрибуция на страната.

Комендантството на Нишъ и на възлизания на 5 дружини гарнизонъ на крепостта било дадено въ началото на генералъ Лойтрумъ, а следъ неговото заболяване—на генералъ Дохатъ. Поради избухването на болестъ съ голѣма смъртностъ за конетѣ, на 9 августъ лагерътъ билъ премѣстенъ въ Митровски(?). На 8 септемврий се оттеглилъ и Шметау съ пехотата. Той взелъ пѣтя по течението на Българска Морава, преминалъ я при Джунишка рѣка и на 10 септемврий стигналъ въ Крушевацъ. Но поради недостигъ на вода и тоя лагеръ билъ напуснатъ и взетъ другъ при Тръстеникъ, северозападно, на Сръбска Морава, гдето вече се срѣщали многобройни турски дружини, идещи откъмъ босненската граница.

*) Близко до християнската частъ на града въ Нишъ азъ видѣхъ една разрушена джамия, която безъ съмнение нѣкога е била църква. Подъ бѣлата мазилка азъ намѣрихъ стари фрески. И престолътъ за имама очевидно е билъ издѣлбанъ по-късно въ единъ кѣтъ. Твърде вѣроятно е тази постройка да е била превърната на църква, а отъ турцитѣ е била използвана отново като джамия и по-после, съ оттеглянето имъ отъ онази градска частъ, е била напусната напълно или пѣкъ е била разрушена при сръбската освободителна война. Въ 1863 г. развалината била пригледена за джамия за изселитѣ се отъ Бѣлградъ турци.

Секендорфъ пропусналъ неизползувано скъпо време. Турцитѣ, които използвали благоприятното бездействие на императорскитѣ войски, за да попълнятъ въоръжението си, къмъ срѣдата на месецъ септемврий минали вече отъ отбрана въ нападение и въ края на сѣщия месецъ се явили непосредствено предъ Нишъ. Пиротъ имъ се билъ предалъ, следъ като Бадаџовскиятъ окопъ при София билъ оставенъ безъ отбрана. Пиротскитѣ войски се опитали да си пробиятъ пѣтъ къмъ Нишъ. Но и тукъ вече владѣло голѣмо обезсърчение. Дохатъ напраздно се оплаквалъ на главнокомандувания, който се намиралъ въ лагера при Пожега и гледалъ безпомощно приближаващата се буря, че липсватъ провизии, муниции и пр. За жалостъ, не го послушали. Както императорскитѣ комендантѣ въ Нови-Пазаръ, при Сава и Дрина, тъй и Дохатъ не могълъ да защити раята, която за наказание, че се показала благосклонна къмъ императорското знаме, била подложена на най-ужасни изтезания и избиване отъ страна на настѣпващитѣ мюсулмани. Пиротъ, Мустафа-паша-паланка на югъ, Княжевацъ, важниятъ тимошки проходъ „Passo Augusto“ и паланката Баня въ гърба на Нишъ паднали въ рѣцетѣ на турцитѣ. На 11 октомврий се явилъ най-после Али паша съ 20,000 души предъ последната императорска крепостъ на югъ отъ Сърбия, предъ Нишъ, и поискалъ да му се предаде града. Дохатъ поискалъ петнадесетдневенъ срокъ, за да получи заповѣди отъ Секендорфа. Когато това било отказано, забравилитѣ длъжността си генералъ далъ на турцитѣ надежда, че ще предаде града, ако изпълнятъ формалността и обкржатъ крепостта. Пашата отговорилъ на това, че крепостта въ продължение на три дена ще бѣде обградена отъ 150,000 войска. На 15-и пашата известилъ, че искането на Дохатъ е изпълнено, че предъ окопитѣ се намиратъ вече 80,000 войници и че той може да капитулира. Сега Дохатъ свикалъ за формалностъ воененъ съветъ. Той обяснилъ, че провизии наистина имало за шестъ седмици, но че кладенцитѣ били лоши и скоро щѣли да пресъхнатъ, че военната честъ наистина изисква да се брани мѣстото, но че опазването на единъ храбъръ гарнизонъ било не по-малко полезно за службата на императора. Той увѣрявалъ освенъ това, че не можело да се разчита на подкрепа отъ страна на Кевенхюлера или отъ още по-отдалечения Секендорфъ, и той се опасява, че крепостта едва ли ще издържи първото нападение и тогава на гарнизона не би останало нищо друго, освенъ да се предостави на произвола на безпощадния противникъ.

Следъ тая речъ на своя началникъ всички офицери гласували за капитулация. Тя станала на 18 октомврий при пълна формалностъ. Споредъ чл. I. Нишъ се предавалъ на

турцитѣ при сжщитѣ условия, при които е билъ завзетъ отъ императорскитѣ войски на 25 юлий. Договорътъ съдържалъ освенъ това и условието, че гарнизонътъ ще бжде придруженъ до Бѣлградъ и че на раята (сърбитѣ), както и на архиепископа отъ Ипекъ, който билъ избѣгалъ въ Нишъ, се гарантира най-пълна сигурностъ на живота и имота. Капитулацията била изпълнена отъ турцитѣ въ всичкитѣ точки и Нишъ падналъ въ турски ржце безъ да гръмне орждие.

Австрийската военна история, изобилствуваща съ славни страници, има да отбележи за щастие само малко такива примѣри на най-недостойно отнасяне къмъ длъжността, каквото представя поменатата капитулация на Нишъ.

Много преди насъ, непосредствено следъ безчестния договоръ, постѣпката на Дохатъ била вече ужасно осждена. По заповѣдъ на императора и скоро следъ пристигането на генерала въ Бѣлградъ се събралъ воененъ сждъ, чиято присжда била върната отъ Виена презъ февруарий потвърдена. Тя гласѣла, Дохатъ да се лиши отъ състоянието си и да се обезглави отъ палачъ. Съ сжщата присжда отъ членовѣтъ на неговия воененъ съветъ полковникъ Хумброхтъ билъ уволненъ „позорно“, а пѣкъ подполковникъ Ринау и майоръ Бутлеръ „просто“. Всички други офицери били осждени на задържане въ крепостъ въ вериги или на затворъ, на лишение отъ една трета отъ доходитѣ имъ и на обезщетение за разносикѣтъ на военния сждъ.

Следъ това последно падане на Нишъ раята пѣшкала непрекъснато подъ турското бreme. Когато въ началото на нашия вѣкъ пламнала войната за независимостъта на Сърбия, дружинитѣ на Кара Георги, чувствувайки се победители на собствената си земя, се опитали да дадатъ свобода и на съседнитѣ околии. Въ 1809 г. предъ Нишъ се явилъ съ народа си ресавскиятъ князь Стефанъ Сингеличъ. На около четвъртъ часъ отъ северния край на крепостъта и около 200 стѣпки високъ хѣлмъ—Войникъ—той наредилъ да изкопаятъ окопи. Но билъ оставенъ безъ поисканата помощъ отъ завиждащия му боенъ другаръ Милое. Самичѣкъ той не могълъ да противостои на нападналитѣ го съ превъзходящи сили турци. Рововѣтъ на окопитѣ му скоро се изпълнили съ труповетѣ на неговитѣ храбѣрци. Презъ тѣхъ враговетѣ нахлули въ окопитѣ. Сингеличъ видѣлъ ясно, че той не може да ги одържи за дълго; но при това не искалъ да падне въ ржцетѣ на своитѣ смъртни врагове ни живъ, ни мъртавъ—искалъ да свърши като достоенъ сръбски херой, та дигналъ въ въздуха окопитѣ съ себе, приятелитѣ и враговетѣ си.*)

Отъ черепитѣ на тѣзи сѣрби, така блѣскаво предпочели смъртъта предъ робството, турцитѣ издигнали „Келе-ка-

леси“ (кула отъ черепи), она страшенъ победенъ трофей, издигащъ се на пѣтя за Цариградъ. Когато азъ, придруженъ отъ главния лѣкарь Ромули, разгледвахъ тая кула на тиха лунна свѣтлина въ 1860 г., стенитѣ ѝ, макаръ поради загниване въ течение на 50 години значително да се бѣха снишили, все още показвахъ 16 реда по 16 праздини отъ глави, прочее мѣстата на 1024 глави. Самитѣ глави сж почти всички изчезнали. Българското селско население ги е изкѣртило отъ зидовѣтъ и ги е заровило въ осветена земя. По гърба на доктора азъ се покатерихъ до най-горния редъ. Удаде ми се да взема нѣколко остатѣка, може би последнитѣ, за да ги запазя за споменъ отъ жертвената смъртъ на онѣзи сръбски херои.

Презъ 1864 и 1870 г. азъ пакъ видѣхъ кулата на черепитѣ. Нейнитѣ тѣжни очертания се бѣха малко измѣнили. До кога ли ще се пази този варварски европейски паметникъ, за гавра на Европа и на представителитѣ на великитѣ сили, които при пѣтуванията си по необходимостъ трѣбва да минаватъ покрай него? Може би ще падне жертва на цивилизаторскитѣ желѣзопѣтни строежи по линията Бѣлградъ—Солунъ, която вѣроятно ще мине близо до него.

*) Ranke. Die serbische Revolution. Berlin, 1844.

ВЪ СТАРИЯ И НОВЪ ВИДИНЪ

Изгледът на българския дунавски бръгъ, сравненъ съ великолепната сценария на мѣстността около „Желѣзнитѣ врата“, ни се показва почти лишенъ отъ прелести, но сравненъ съ влашкия бръгъ, чиято еднообразна наносна равнина съ сивосинкавитѣ си въздушни цвѣтове се губи отъ очитѣ въ необозрима далечина, представя все пакъ живо разнообразие и приятна противоположностъ. Отъ сръбско-българската гранична рѣка Тимокъ до къмъ Русе дѣсниятъ дунавски бръгъ представя една дълга, разрѣзана отъ балканскитѣ рѣки тераса, чийто край се спуска къмъ Дунава повечето стрѣмно. Най-главната съставна частъ на тая тераса образува лѣсътъ. Той се започва още отъ населеното съ румѣни сръбско село Прахово и надолу по течението се прекъсва рѣдко отъ подаващитѣ се надъ почвата варовити, глинести и мергелни стѣпала.

Като се започне отъ нѣкогашното римско поселение Флорентинъ къмъ вътрешността на страната живописниятъ рѣченъ бръгъ се издига до значителната височина 228 метра при Банчерово. За това измѣрване и за нѣкои опредѣления на мѣста по българския дунавски бръгъ ние има да благодаримъ на едничката практична страна отъ скѣпата австрийска окупация на княжествата презъ Кримската война, на онова имп. и кралско генералщабно снемане на Влашко отъ 1855 год., въ сравнение съ което българската карта напомняше означенията на най-непознатитѣ страни отъ южното полукълбо. Преди да започна при по-голѣмитѣ си пжтувания да изпълнямъ бѣлитѣ й мѣста и да поправамъ невѣроятнитѣ й грѣшки, решихъ въ 1862 г. да направя една екскурзия за ориентиране. Поради тогавашнитѣ вълнения на Балкана, азъ неволно се принудихъ да остана по-дълго време въ Видинъ, така че безъ да ща се запознахъ по-отблизо съ него. Следъ това азъ често се спирахъ въ тоя чисто мюсюлмански дунавски градъ и крепостъ, чийто живописенъ силуетъ, украсенъ богато съ минарета и мачти, е чудно привлѣкателенъ.

Азъ нѣма да описвамъ предишния изгледъ на главния градъ на образувания отъ 6 околии видински окръгъ. Пъргави туристи, които сж слизали по Дунава надолу, отдавна сж сторили това, особно що се отнася до биещитѣ на очи лоши страни. Азъ спомнямъ само колко живо порицава Хансъ

Вахенхузенъ калъта на видинскитѣ криви улици, изкривенитѣ лица на зданията, отвратителнитѣ кървави локви въ месарската махала, заразителнитѣ блатата на площадитѣ му, разкъсващето ушитѣ скърцане на грубитѣ биволски кола, опасния калдаръмъ на тъмнитѣ, неосвѣтлени улички, пълната липса на мѣста за разходки, на хотели и каквито и да сж удобства, богатото изобилие на нахални просяци, цигани и друга мръсна сганъ. Но защо да се прави упрѣкъ само на Видинъ за онова, което е характерно за чисто турскитѣ градове, та дори и за мюсюлманскитѣ квартали на самия Цариградъ? Но това, което отъ далече изглежда твърде обѣркано, не бива да остане неоправено при по-близко наблюдение. Нека прочее четецътъ се задоволи съ насладата отъ вмирисаната на чесънъ и други неизразими парфюми атмосфера, която лѣха отъ повечето листа на ярко нарисуванитѣ вахенхузенови фрески отъ стария Видинъ. Азъ предпочитамъ да посоча нѣкои свѣтли страни отъ първия градъ, който сръщаме на долния Дунавъ. Сѣнцитѣ, които се явяватъ тукъ-тамъ, ще направятъ картината по-жива, а, както мога и азъ да потвърдя, писанитѣ преди години бележки, запазили своята пълна умѣстностъ до отстраняването на старото турско управление, трѣбва само да понажатъ, колко малко се е била промѣнила сжщността на това управление, макаръ че то, за да заслѣпи чуждитѣ страни, отъ които получаваше заеми, често е замазвало твърде ловко неджитѣ си съ френски културенъ лакъ.

Ние трѣгваме отъ Стамбулъ-капу, главната порта на крепостъта, която пази единъ войникъ съ пушка при нозе, хвърляме по нѣколко пари въ протегнатитѣ рѣце на клекнали, полузабулени просякини, и по тѣсната пазарска улица съ магазини за тютюнъ, килими и бижутерия стигаме на голѣмия, украсенъ съ хубава джамия площадъ на праздненствата. Тука ние тутакси се натѣкваме на първата свѣтла точка на Видинъ — на една отъ многобройнитѣ му обществени чешми, които презъ горещитѣ дни прѣскаатъ многожелана прохлада. Прокарването на чешми за всички живи твари, за разхлаждане на човѣка и животното, се счита на изтокъ за твърде богоугодно дѣло. И ако наистина е достатъчно само това, за да се влѣзе въ небеснитѣ райски врата, тогава тѣ сигурно сж отворени за Пазвантоглу, последния видински „чистъ и правовѣренъ намѣстникъ“ и защитникъ на възстаналитѣ яничери срещу наклонния къмъ реформи подишахъ Селимъ III; колко много чешми, прѣснати изъ града и крепостъта, отчасти съ монументална украса въ разкошенъ ориенталски стилъ, сж именно негово дѣло! Той увѣичалъ дейността си съ едно подобно благодеяние. Това е неговата „ледница“, отъ която лѣте всѣки день се даватъ голѣми количества ледъ, на беднитѣ — безплатно, а

на заможенитѣ — срещу скромно плащане. Трѣбва човѣкъ самъ да е поживѣлъ нѣколко време въ горещия видински въздухъ, за да оцени човѣколюбивото дѣло на Пазвантоглу.

Нека хвърлимъ погледъ върху живота на бележития мжжъ, чиито дѣла сж тѣсно свързани съ миналото на Видинъ и комуто този градъ дължи повечето свои човѣколюбиви учреждения и най-добритѣ си архитектурни постройки.

Османъ Пазвантоглу е билъ последния великъ паша въ старотурски стилъ. Той се осмѣлилъ не само да се противопостави на нововъведенията на първия прочутъ по своитѣ реформи султанъ, но дори и да обяви на Селимъ III явна война.*) Селимъ унищожилъ яничаритѣ въ цѣлата държава, но Пазвантоглу билъ тѣхната опора, защото съ тѣхна помощъ смѣлиятъ бунтовникъ се надѣвалъ да се издигне до положението на полунезависимъ владѣтель, подобно на деитѣ отъ Алжиръ, Фецъ и Мароко, и тогава Видинъ, родината на семейството му, щѣлъ да стане негова укрепена столица. Османъ Пазвантоглу, отъ босненски произходъ, още въ войната срещу Русия и Австрия въ 1789 г. се отличилъ много. Следъ това обаче той, защитавайки нѣкакво мнимо наследствено право, си присвоилъ обширни земи край Дунава, които нѣкога ужъ принадлежали на неговия осжденъ като бунтовникъ баща. Подкрепенъ отъ своитѣ многобройни военни привърженици, отъ страшнитѣ „кърджалии“, които съ разрушаването на богатия цинцарски градъ Москополи си създали страшно име, Пазвантоглу, наподобявайки въ много отношения великия „Фридрихъ“, поставилъ на султана като условия за миръ да му се даде въ ленно владение пашалѣка Видинъ и самия той да стане паша.

Обаче въ плана на Селима, който искалъ да съсрѣдоочи всички държавни власти, не влизало образуването на нови васални държави. Той отхвърлилъ и дветѣ тия искания и сжщевременно презъ пролѣтѣта на 1789 г. изпратилъ срещу Видинъ стохилядна войска. Пазвантоглу отговорилъ на това, като се записалъ лично въ списъцитѣ на прогоненитѣ отъ Селима яничари. Дели Ахмедъ, страшниятъ водач на бѣлградскитѣ яничари, и други предводители, които се научили за това, се притекли на помощъ на Пазвантоглу съ своитѣ опитни въ боеветѣ дружини и му признали измежду всички първенци най-високия чинъ. Той, който се намиралъ въ явна война съ тѣхния най-лютъ врагъ, султана, и чийто девизъ „плячката да бжде ваша, а славата моя“ звучалъ толкова съблазнително, билъ за тѣхъ човѣкътъ, който могълъ успѣшно да възвърне честта на заплашената мощъ на яничаритѣ. И тѣ не се измамили. Пазвантоглу, който въ 1794 г. завзелъ Видинъ и засилилъ значително укрепленията

му чрезъ единъ дълбокъ ровъ, при едно сполучливо излизане изъ обсадения отъ 6 месеца градъ разпръсналъ гордата султанска войска. Следъ това той миналъ оттатъкъ Дунава и всѣлъ страхъ у съседитѣ си отсамъ и оттатъкъ рѣката. Вториятъ опитъ на султана въ 1800 година да изтръгне Видинъ отъ ржцетѣ на Пазвантоглу сжщо тѣй не успѣлъ. Едвамъ следъ като Пазвантоглу при промѣнливо щастие завладѣлъ Чернецъ, Крайово и Никополъ и вече пламнала и се разбунтувала цѣла Бѣлгария, султанътъ сключилъ съ него миръ, позволилъ на яничаритѣ да се върнатъ въ Бѣлградъ и му изпратилъ исканото повишение по чинъ.

Противоположноститѣ между крепенитѣ отъ раята по-хуманни султански замѣстници въ Сърбия, между Ебу-Бекиръ, Хаджи-Мустафа отъ една страна и Пазвантоглу съ своитѣ яничари отъ друга страна, оставали обаче все още неотстранени. Пазвантовата продължителна упорита съпротива, въ която се въплотявала старотурската система противъ реформитѣ, имала обаче твърде важни последици. Защото безъ нея малко щастливитѣ обстоятелства за раята въроятно биха се продължавали още десетки години и сждбата на християнитѣ би останала еднакво печална, каквато бѣше до преди малко въ Херцеговина, Босна и Бѣлгария. Но както насилственото заграбване отъ страна на Пазвантоглу на всичката сръбска земя подъ името „Читлуксайби“, тѣй и другитѣ насилия надъ раята, извършени отъ неговитѣ преториянци, предизвикали сръбскитѣ борби за освобождение, въ които обаче не било сждено да играе роля тѣхниятъ причинител, великиятъ видински бунтовникъ. Той умрѣлъ презъ м. февруарий 1807 г., малко преди свалянето отъ престола на неговия противникъ-султанъ, а въ управлѣния отъ него почти независимо Видинъ билъ изпратенъ за неговъ наследникъ по-краткиятъ Молла паша.

Пазвантоглу съчетавалъ твърде голѣма енергия съ извънредна природна дарба. Малко поевропейчениятъ изгледъ на Видинъ, повишената му отбранемостъ, отварянето на нови улици, много монументални постройки, между които и джамията „Пазвантоглу“ съ медресе и библиотека, следъ това споменатитѣ вече многобройни хуманитарни учреждения въ този градъ сж негова заслуга. Малкитѣ гробища до джамията Мустафа паша пазятъ надгробния паметникъ на Пазвантоглу. Той е ограденъ съ около две стѣпала високи каменни плочи, богато украсени съ релефни орнаменти, при главата се издига стѣлбъ съ надписи и съ старотурската чалма, а откъмъ нозетѣ другъ, малко по-нискъ, украсенъ съ ваза за цвѣта. Отъ гроба на последния великъ водачъ на яничаритѣ, освятанъ отъ едно разкошно черничево дърво и много почитанъ отъ мюсюлманитѣ, ние тръгваме

*) Ranke, Die serbische Revolution, Berlin, 1844.

къмъ вѣчния домъ на унищожителя на яничарството, всѣло преди години въ цѣла Европа ужасъ отъ полумесеца, и отивае къмъ „Ахмедъ-джами“, най-голѣмата отъ 32-тѣ видински джамии, отличаваща се по безбройнитѣ стѣкла съ грамадни яйца отъ камилска птица. Предъ главния ѝ входъ е погребанъ Хюсеинъ паша, прочутиятъ великъ везиръ и най-силната опора на благосклонния къмъ реформи Махмудъ III. Хюсеиновиятъ паметникъ е подобенъ на паметника на неговия антиподъ Пазвантоглу, само че е по-разкошенъ, и защото е по-новъ, е и по-добре запазенъ. Ограденъ е съ красива желѣзна решетка, която се извива нагоре като беседка. Разкошна зеленина краси мѣстото, на което е намѣрилъ покой Хюсеинъ, неуморимиятъ борецъ и херой. Скулпторътъ чрезъ стегнатия езикъ на мохамеданската пластика е характеризиралъ успѣшно противоположността между Хюсеина и Пазвантоглу, като поставилъ върху паметния камъкъ на Хюсеина фесъ, въведенъ още въ времето на Селима и замѣстилъ старотурската чалма.

Фесътъ и чалмата били символитѣ на борящитѣ се помежду си старо и новотурци. Въ всѣка друга държава подобна борба би предизвикала много голѣма заинтересованостъ въ съседнитѣ страни, та че и въ цѣла Европа. Периодичнитѣ смѣни на министерствата на султана, взети отъ тая или друга партия, обаче, дори и въ Цариградъ ставали само въ крѣга на засегнатитѣ чиновници и на тѣхнитѣ любимци, защото влиянието на добритѣ или лоши начала, представлявани отъ дветѣ партии, отслабвали вече близо до столицата, а въ провинциитѣ и въ краищата на държавата дори се спѣвали изцѣло отъ своеволието на валиитѣ и другитѣ правителствени органи. Какво участие прочее биха могли да взематъ чуждитѣ страни въ честитѣ смѣни на везиритѣ, предизвиквани отъ прищѣвкитѣ на султана и означаващи победа или поражение на една отъ дветѣ системи? Нали тѣ знаели, че последното решение за сѣдбата на Турция не ще зависи отъ изхода на борбата, започната въ времето на Селима III и непрекъснато продължаваща, поддържана най-често отъ чужди сплетни или дворцови прищѣвки, чиито най-типични представители, Пазвантоглу и Хюсеинъ паша, по чудно съвпадение сѣ погребани въ Видинъ.

Наследникъ на Хюсеина въ видинския вилаетъ билъ Сами паша, „врагъ на нѣмцитѣ“ и особно голѣмъ почитателъ на френцитѣ и англичанитѣ, който се опиталъ да имъ подражава, като учредилъ единъ скроменъ оржжеенъ музей по подобие на тѣхнитѣ величествени изложби на военни отбранителни срѣдства. Очитѣ, които въ Видинъ срѣщатъ навредъ „наклонени линии“, оставали очудени, като срѣщали тукъ оржжия и трофеи, изложени по европейски начинъ. Зданието изглеждало наистина повече подобно на

барака отколкото на музей, па нѣмало и прегледенъ, хронологиченъ списъкъ на богатото му съдържание; обаче, еднороднитѣ предмети били изложени едни до други и това до известна степенъ облекчавало прегледа на ценната сбирка. До грубитѣ яничарски куртки отъ биволска кожа и тѣхнитѣ страшни оржжия, които биха заслужавали мѣсто въ прочутата сбирка отъ старотурски облѣкла на цариградския Атмейданъ, се виждали алебарди съ крѣгли ножове, за да косятъ въ лѣво и дѣсно, боздугани, брадви, нѣмски аркебузи (огнестрел. оржжия отъ XV в.), мечове, австрийски и славянски знамена, между тѣхъ бѣли знамена съ изображение на светии, и множество други въоръжения отъ различенъ произходъ и различно време. На стениитѣ висѣли въ пѣстра безредица силно повреденитѣ униформи, хусарски шапки, сабли, пушки и др. отъ избѣгалитѣ въ 1849 година на турска земя и тамъ обезоръжени маджарски доброволци. Въ двора на арсенала върху грамадни лафети били сложени великански, богато украсени топовни цеви отъ времето на Карла VI, които показвали нѣмската срѣдновековна носия на тогавашната „артилерия“. Специалиститѣ, изследователи на въоръженията въ минало време и особно въ Турция, биха могли да направятъ въ този малъкъ музей твърде интересни проучвания.

Складоветѣ съ въоръжението на видинския гарнизонъ били въ образцовъ редъ. Оржжия, окопни орждия, фенери, походни манерки, върви и ремѣци се намирали въ изобилие и, както изглеждало, били доброкачествени. И болничнитѣ салони на военната болница се указаха чисти и целесъобразно наредени; но за научната подготовка на назначенитѣ турски лѣкари, повечето отъ грѣцка или италиянска народностъ, азъ чувахъ твърде забавни, почти невѣроятни историйки. Още въ Нишъ азъ получихъ сведения за начина, по който повечето отъ тамошнитѣ хекимъ-башии сѣ получили своитѣ докторски дипломи. Нѣкогашни бръснарски помощници се подвизаваха тамъ като надменни ескулапови ученици. Разбира се, че броятъ на оздравѣлитѣ, въ сравнение съ броя на заминалитѣ за вѣченъ животъ, е билъ нищоженъ и това накарвало не единъ мираля да клати глава като виждалъ, че полкътъ му се стопява въ болницата. При необикновено голѣма смъртностъ, обаче, своевременно раздаванитѣ подарѣци отъ страна на лѣкаритѣ почти винаги успокоявали подозренията на началницитѣ. На единъ грѣкъ въ Нишъ, който по загадъченъ начинъ достигнал до своя докторски патентъ и билъ еднакво прочутъ както по спечеленото си отъ обширната военна и цивилна практика богатство, тъй и по благоденствието на нишкитѣ гробари, единъ такъвъ достоенъ шефъ на полкъ постепен-

но отнелъ, за проявено къмъ него снизхождение, цѣла кжщна наредба, кола, коне и пр.

Къмъ най-значителнитѣ военни постройки на видинската крепостъ принадлежи една парна мелница и единъ ограденъ съ високи зидове барутенъ складъ, близо до държавната кула за часовникъ, чиято архитектурна вънкашна страна още въ 1862 година приличаше на грамаденъ опущенъ фабриченъ куминъ; въ последнитѣ години, обаче, тя бѣ подновена за смѣтка на общината съ здравъ камененъ материалъ и преобразена за украса на крепостъта. Въ подножието на кулата се подсланяха прочутитѣ видински златари въ низки, бедни дървени бараки. Презъ много часове азъ си отдѣхвахъ тукъ отъ уморителнитѣ разходки и обичахъ да слушамъ, когато прилежитѣ художници отъ македонскитѣ полета ми разкриваха тайната на достойнитѣ за очудване тѣхни златни и сребърни работи. Отъ старинни находки, най-вече отъ гръко-римско-византийски монети цинцаринтъ*) изгегля дългата, тънка сребърна нишка и после я нарѣзва на кжчета. Съ безкрайно търпение и забележителна сръчностъ ржката му долепва телъ до телъ, добавя кржгове, звезди, копченца и арабески въ хубави мавритански форми, понѣкога и въ чудновати, но рѣдко нарушаващи ритѣма фигури, и постепенно предъ нашитѣ очудени очи излизатъ онѣзи миловидни златни и сребърни чашки, въ които на турскитѣ благородници се поднася благоуханното кафе мока, както и богатитѣ цигарлъци, които заплашватъ да измѣстятъ скжпоценнитѣ чибуци, съблазнително хубавитѣ украшения за главитѣ на турскитѣ одалиски и по-проститѣ обеци, игли за коса, огърлици и чопрази. Последнитѣ иматъ най-често формата на два щита и на палмови листа и се носятъ отъ българскитѣ хубавици.

Покрай красивитѣ образи на ориенталската фантазия, нашитѣ западняшки украшения, отрупани съ нечисти камъни, маниста и емайлъ, играятъ въ пазарскитѣ магазини лоша роля. И все пакъ чуждото, като ново и необикновено, представяше промѣнливи форми и низки цени, спечелва все повече почва. Всѣкакви австрийски кухненски принадлежности, стѣклени и порцеланови фабрики, шарени басми и носни кърпи, заедно съ английски прежди, желѣзни, стоманени и кожени издѣлия пълнятъ малкитѣ сводове на турскитѣ и еврейски търговци. За анадолскитѣ броеници, персийскитѣ вѣтрила, богато извезанитѣ кисии за тютюнъ, чибуци, пантофки и сѣрмени тъкани, които привличатъ примамливо кисията на европейскитѣ посетители, става все помъчно да се задържатъ на собствения пазаръ. Християнско-

българската индустрия има седалището си вънъ отъ крепостъта. Българинтъ се отличава именно въ изработването на стоки отъ канапъ, кожа и гьонъ. Азъ видѣхъ наистина разкошни образци отъ красиво извезани седла, дисаги, кожуси и пр. Тѣ, обаче, се изработватъ най-вече само по поржчка.

Населеното почти изключително отъ християни юго-западно предградие е спечелило много, следъ като въ 1862 г. Сюлейманъ паша отмѣнилъ наредбата на Сали паша, съ която се забранявали всѣкакви нови строежи. Прѣснатитѣ, обременени съ тежки задължения турски притежания въ тая градска частъ минали почти изцѣло въ български ржце, и вмѣсто грознитѣ, измазани съ глина зидове и дѣсчени огради, закриващи вътрешността на мюсулманскитѣ жилища отъ погледитѣ на минувачитѣ, подъ покровителството на руския и австрийски флагове се появили красиви кжщя съ приветливи лица къмъ улицитѣ, великолеппи порти, етажи, оградени и обикновени балкони. Българската община притежаваше въ 1875 г. две училища съ шестима учители и около 560 ученика, едно девическо училище съ 10 ученички. Скоро до скромното жилище на митрополита трѣбваше да се издигне и проектираната катедрала, за която още отъ 1858 год. бѣ натрупанъ изобиленъ строителенъ материалъ до дървената камбанария на старата църква. Чрезъ тази нова постройка християнскитѣ елементи ще спечели вътре животворенъ импулъсъ, а вънъ — единъ мъчно извоюванъ видимъ изразъ. Но докато тя се довърши, мюсулманското население ще трѣбва да се свикне вече съ камбанния звънъ на своитѣ съграждани българи повече, отколкото по-преди.

Скоро следъ обнародването на хати-хумаюна, който прогласявалъ най-тържествено равноправието на всички султанови поданици, видинската християнска община поискала да използва на дѣло обещаната ѝ на хартия придобивка и за пръвъ пжтъ наредила да звъни камбаната на скромната дървена камбанария. Турцитѣ, обаче, останали недоволни отъ тая музика, която заглушавала гласовѣтъ на тѣхнитѣ мюезини! Ношемъ тѣ отстранили езика на току-що осветената камбана и заплашили, че ще разрушатъ църквата, въ случай че бжде замѣненъ съ другъ. Българското видинско население би могло наистина да се оплаче въ мезлича противъ грубото нарушение на едно гарантирано му отъ великитѣ сили право. Но каква последица би имало това въ едно събрание, въ което тогава само единъ членъ защищавалъ правата на българското население противъ десетина колеги — турци, сиречъ противъ едно враждебно настроено мнозинство, което, макаръ може би и да не е участвувало прѣко въ далото поводъ за оплакване действие, все пакъ сигурно не го на-

*) F. Kanitz, Die Zinzaren, Mitth. d. geogr. Gesellschaft, VII Jahrg. Wien 1863. „Serbien“, 1868.

мирало осждително. Камбаната, прочее, останала да виси тжжно, подобно на часовникъ безъ стрелки, докато най-после въ 1871 г. валията обещалъ на намѣслия се австро-унгарски консулъ да не допусне никакво ново спиране на камбанния звънъ; тя зазвѣнѣла въ присѣтствието на консула за отслужената на Рождество Христово литургия и това се счело като начало на по-добро време. За тжжното време, което прекарвали презъ последния вѣкъ християнитѣ въ Турция, въ Видинъ напомнятъ нѣколко дълбоко въ земята построени църкви, чиито фрески сж пострадали зле отъ мюсулманския фанатизъмъ: на св. Богородица, св. Петка и на други светии изболи очитѣ и пр. Впрочемъ, въ строително отношение тѣзи подобни на базилика църкви не представятъ архитектуренъ интересъ, а пкъ и движимиятъ имъ инвентаръ не съдържа много предмети съ археологично значение.

Многобройното видинско еврейство се моли въ една твърде скромна синагога. Напоследъкъ, съ усилията на единъ изпратенъ отъ влашко-униятския епископъ въ Гросвардайнъ мисионеръ, градътъ получилъ и една католишка църквица, твърде неугледна, скована отъ дъски, много подобна на барака за дърва. Току до нея се намира единъ надгробенъ камъкъ съ желѣзенъ кръстъ и следния надписъ: *A cesta s croca darnito-o intru marirea lui Domne dieeti comunitalei romane gr. cat. din Vidinu 1869.*

За една по-подходяща солидна църковна сграда императоръ Францъ Иосифъ е пожертвувалъ значителна сума. Азъ не вѣрвамъ въ бждещето на католишката църква въ България и мисля, че разпространението ѝ ще срещне голѣми мжнотии. Намаляващето се видинско население въ 1852 г. се уголѣмило съ нѣколко стотин души отъ заселенитѣ татари, а въ 1862 г. — съ насилственото изселване на бѣлградскитѣ мюсулмани. Едновременно съ тѣхъ се заселили между неговитѣ зидове и интереснитѣ водачи на дружитѣ отъ Джида. Въ предишния конакъ на Пазвантоглу, подобно на лѣзове въ лесно разрушими решетки, азъ намѣрихъ страшнитѣ за бѣлградскитѣ християни грабливи птици отъ Ливанъ: Хюсеинъ бей отъ Аитецъ, Шумбале Юсуфъ отъ Арматуръ, Хали Ария отъ Рушая, Абдула Елакаили отъ Бейрутъ и др. Трескавиятъ въздухъ на бѣлгарската дунавска крепостъ имъ подеиствувалъ по-зле отъ въздуха на високо разположения се бѣлградски Акрополисъ. Студоветѣ на нашенскитѣ зими, тжгата за родината и семейството ги сломили и само малцина могли да видятъ повторно разкошнитѣ кедрови върхове на Антиливанъ.

Видинъ е билъ въ 1862 г. мѣстоизгнаничеството и на Искендеръ бей, аслумски князь, изгонения отъ Англия, Франция и Портата кюрдски революционеръ съ бледо, рѣзко

очертано, обаче приятно лице. Той носѣлъ елегантни дрехи съ френска кройка, движелъ се напълно свободно, дори заемалъ, — нѣщо, което е възможно вѣроятнo само въ Турция, — почетната длъжностъ председателъ на видинския углавенъ сждъ, но въпрѣки това неоправдано снизходително държане той все пакъ отъ време на време се опитвалъ да си издействува и други отстъпки.

Както се вижда, видинското общество не е било лишено отъ интересни личности. Но какви сж били забавитѣ въ седалището на единъ турски граждански и воененъ губернаторъ? Имало ли е тамъ театри, концерти, разходки, обществени игри или други забави отъ духовно естество? Нищо подобно. Случайнитѣ представления на „Кара гъозъ“, турския шегобиецъ, и на Хаджи Аива, единъ видъ куклена игра, въ която тия двама народни любимци отъ персийски произходъ представятъ особно по време на байрама най-чудновати нѣща, подсладени съ безсрамни двусмислени разговори, трѣбвало да замѣнятъ въ Видинъ, както и въ всички турски градове освенъ Цариградъ, нашитѣ храмове на музитѣ. Обаче турчинътъ лесно се отказва отъ тѣхъ; защото той не познава „божествената комедия“, онова удоволствие, което образува главната прелестъ на нашитѣ западноевропейски обществени развлѣчения. Считаша жонгльори, обикновено индийци и перси, цигански дружинки, фантастично натруфени съ „скжпоценности“, и съ гѣвкави младежи, винаги готови на всѣкакви игри, замѣнятъ на мюсулманина нашитѣ гимнастически и пѣвчески тържества, надтичвания, надпрепусквания и стрелчески шествия.

Не по-добре сж били и видинскитѣ обществени градини и разходки. Турскитѣ градове се радватъ обикновено на прелестно природно положение, близки височини, покрити съ сочна зеленина; овощни градини и лозя замѣстватъ на турцитѣ нашитѣ изкуствени градини и мѣста за разходка. Видинъ обаче се е лишилъ отъ всички природни прелести. Въ околността на крепостъта, вмирисана отъ мърши и станала несигурна поради безбройнитѣ безстопанствени кучета, напраздно ще търсите сѣнчесто мѣстенце. Дунавскиятъ брѣгъ е образувалъ най-оживеното мѣсто на града. Два бързи кораба, пжтуващи надолу, и два нагоре, една пжтничка лодка и единъ товаренъ корабъ, всички въ служба на австрийското дунавско параходно дружество, свѣрзватъ презъ лѣтото Видинъ съ далечнитѣ мѣста, и знакътъ за пристигането на тия параходи единичкъ прекжсва еднообразието на неговия общественъ животъ.

Близо до митницата една градина съ малко казино образува единъ охотно посещаванъ оазисъ на видинското общество; тука се намиратъ винаги по нѣколко кораба, дошли да взематъ или да оставятъ стока, хубава гледка къмъ

Калафатъ, къмъ далечната планинска верига, а разнообразната работа на бръга занимава приятно окоето. Най-оригинална гледка представятъ чисто турскитѣ каици за жито и соль съ пѣстро нашарени високи бортове и мачти. По-рано тукъ спирали и голѣмитѣ, натоварени съ соль кораби на майоръ Миша, сръбския Ротшилдъ. Като наемателъ на румънскитѣ солници той въ 1863 година получилъ отъ Портата срещу 30,000 дуката годишно монопола за продажба на соль въ всички турски дунавски градове по уговорена цена на дребно 92 гроша за 100 оки. По-после обаче търговията съ соль станала свободна и се вземало само вносно мито по 40 гроша за 100 оки. Видинската търговия, поради незначителната нужда на града и околността му отъ вносъ и поради незначителното производство за износъ, е твърде ограничена. Близкиятъ Ломъ изглежда по-значителенъ въ търговско отношение, и поради прокаранитѣ въ времето на Мидхадъ паша шосета за Нишъ и София бърже се издига.

За да държи въ връзка крепоститѣ си край долния Дунавъ, Турция поддържала една параходна флотилия, отъ която четири канонерки съ по единъ топъ на носа и въ срѣдата оставали на стража при Видинъ. До Видинъ могатъ да идватъ дори и голѣми параходи по Дунава откъмъ Черно море, но бързото течение предъ Оршова се минава мъчно дори и при високо положение на водата. Презъ лѣтото на 1862 г. на пѣтъ за Бѣлградъ тамъ заседналъ единъ турски воененъ параходъ съ храни и амуниция. Всички усилия да се вдигне отъ тамъ останали безуспѣшни, успѣли само да опазятъ нѣколко машинни части отъ подпаления корабъ.

Гарнизонътъ на Видинъ се състоялъ въ мирно време обикновено отъ 3000 души подъ началството на единъ ферики-паша, т. е. чинъ фелдмаршалъ-лейтенантъ. Но когато имало нужда, по Дунава пристигали подкрепления, които обикновено заставали на лагеръ единъ часъ северозападно отъ крепостта на едно по-високо мѣсто. Пѣтътъ за тамъ минавалъ презъ напуснатитѣ, изровени отъ кучетата гробища, на които българскитѣ представятъ приятна противоположност. На българскитѣ гробища се сръщатъ гробове, украсени отъ любеща ръка, и рѣдко липсва фенеръ или кандило съ старинна форма. Цвѣтя украсяватъ често подножието на чудно изрѣзанитѣ каменни паметници и на високитѣ кръстове отъ пѣсъчникъ, които, подобно на старшотландскитѣ, сж украсени съ по три релефни кръста върху многоцвѣтна основа, или сж покрити съ надписи на всички езици, — не липсватъ дори и нѣмски и маджарски, — и често даватъ поводъ за интересни изследвания. Недалече отъ тия гробища се намира площадътъ, на който лагерува видинскиятъ гарнизонъ презъ горещитѣ месеци. Презъ лѣтото на 1862 г. Сюлейманъ паша командувалъ тукъ 6,000

войника, отчасти кавалеристи. Изгледътъ на турски лагеръ, наблюдаванъ отъ далече, е твърде приветливъ. Дълги, зелени редици палатки се простиратъ надалеко, а предъ тѣхъ се наредили герани, съ високо стърчащи въ въздуха дървета, защото по религиозни съображения вода въ голѣмо изобилие е необходимо потрѣбна. На едно тепе по старотурски обичай се издига палатката на главния комендантъ Исмаилъ паша, обаче за чудо, отстранена, далече настрана отъ фронта и съ входъ извърнатъ отъ него.

Както въ Нишъ, тъй и тукъ намѣрихъ при войниците най-голѣмо движение и любовъ къмъ упражненията; стоящитѣ на постъ войници виждахъ често да се упражняватъ съ пушкитѣ си, убивайки по тоя начинъ скуката си. Като имаме предъ видъ, че при Селима, въ началото на нашия вѣкъ, съ особена за целта съставена книжка трѣбвало да се появява на противещитѣ се мохамедани, че щикътъ и леката артилерия не противоречатъ на корана, то сигурно трѣбва да имъ се признае голѣмиятъ успѣхъ, който тѣ сж направили въ нѣколко десетилѣтия въ употребата на европейскитѣ оржжия. Въоръжението и продоволствието на турскитѣ войски въ мирно време е напълно задоволително; и за униформирането сж положени напоследъкъ повече грижи, обаче за навременното плащане заплатата на войниците се мисли малко. Замисленитѣ реформи въ тая посока никога не се простирали по-далече отъ цариградскитѣ стени. Достигне ли въ нѣкой главенъ областенъ градъ слухътъ, че за управлението е пристигнала отъ Цариградъ по-голѣма парични сума, — макаръ че това се случва рѣдко, но единъ пѣтъ презъ време на едно отъ моитѣ посещения на Видинъ се случи, — тогава конакътъ въ нѣколко минути се окръжава отъ такова буйно множество държавни или частни кредитори на пашата, че за войниците рѣдко остава нѣщо. Изпратенитѣ тогава 50,000 гулдена изчезнаха скоро въ различни джобове, а съсрѣдоточенитѣ въ видинския лагеръ войски не получиха никакви нови дрехи и трѣбваше да чакатъ още дълго време за блѣнуваната, отъ 18 месеца не дадена заплата. Подобни случки обаче не измѣняха никакъ предаността на турскитѣ войници къмъ султана. На вечерната молитва, придружена отъ тѣхната задължителна отвратителна военна музика, тѣ извикваха съ такова въодушевление предписанитѣ благословии за султана, че ехото имъ се понасяше далече извънъ крепостнитѣ окопи.

Видинъ, споредъ *Notitia dignitatum imperii* (отъ началото на V вѣкъ) старата римска Бонония, въздигнатъ*) отново

*) D' Anville, *Mém. de l'Ac. des Ins.* XXVIII, *Mannert's Geographie*, VII Bd.

отъ Юстиниана следъ нападенията на хунитѣ, Бодене споредъ Акрополита, е Бидинумъ у Теофилакта Охридски (1071 г.), а въ единъ документъ отъ царь Асеня отъ 1186 г., който изтръгналъ града отъ византийцитѣ, Бдинъ,*) отъ 1260-1264 г. подъ маджарска властъ, а въ втората половина на XIII, както и презъ XIV вѣкъ столица на царетѣ отъ последната българска династия на Шишмана и на собственъ митрополитъ, въ 1365 г. завладѣнъ отъ Лудвигъ д' Анжу, маджарски кралъ, следъ това пакъ станалъ български, а следъ злополучния бой при Никополъ (въ 1396 г.) само съ кратковременни прекъсвания въ властта на султанитѣ,*) поради своето благоприятно положение всрѣдъ една бластиста, мѣчнодостъпна дунавска низина, е представлялъ винаги една отъ най-силнитѣ крепости на северната турска граница. Постройката на неговитѣ западноевропейски отбранителни сръдства е започната твърде вѣроятно отъ Австрия и после продължена отъ френски военни инженери. Прочутиятъ Хюсеинъ ревностно продължавалъ да ги засилва. Когато Молтке презъ есента на 1839 г. миналъ край Видинъ, стариятъ унищожителъ на яничаритѣ го поканилъ да прегледа постройките и си даде мнението за стойността имъ. И въ 1853 г., па и после, именно въ 1876/77 год., прилежно се окопавала вънкашната линия.

Споредъ единъ планъ на Видинъ***) отъ 1731 год. крепостта е получила по-голѣмата частъ отъ сегашнитѣ си постройки въ края на XVII вѣкъ. Материалътъ за каменнитѣ, добре поддържани зидове е взетъ отъ многобройнитѣ римски каатели и сръдновѣковни замъци край Дунава и изъ вътрешността на страната, особено отъ Флорентинъ, Ломъ, Арчаръ и Кула.

Сжщинската крепостъ, видинската цитадела, е разположена въ видъ на полумесецъ върху една малка издигнатина, която владѣе надъ околната бластиста равнина. Крепостта се отличава съ по-дебелъ разрѣзъ, отколкото се сръща обикновено при турскитѣ укрепени мѣста. Тя притежава откъмъ сушата 8 укрепления съ 7 издадени, по за 6 орджия нагледени многожълника, единъ сухъ покритъ ровъ, добре затуленъ пжтъ, главенъ площадъ и брустверъ. Откъмъ вратата има единъ валъ, снабденъ съ подпорни зидове и съ издадена 3—4 метра дебела и 5—6 метра висока зжбчата стена. Крепостнитѣ постройки не сж покрити съ извити сводове, наклонитѣ обаче и покритиятъ пжтъ сж минирани. Цитаделата има че-

*) Safarik, Slavische Alterthümer. II. Bd.

**) Beiträge zur Geschichte der bulgarischen Kirche. Mémoires de l'Académie imp. des sciences de St. Pétersbourg. VII. Série, Tom III. № 3.

***) K. k. Kriegsarchiv zu Wien.

тири главни входа : на южната страна — обрънатата къмъ цариградския пжтъ главна порта, наречена „Стамбулъ-капу“, и украсената въ хубавъ ориенталски стилъ „Лондже-капу“, но споредъ народа — „Боклукъ-капу“, поради нечистотиитѣ, които били изхвърляни предъ нея; на западната страна — „Пазаръ-капу“, къмъ северъ — „Флортинъ-капу“, а отъ къмъ страната на водата — 6 по-малки порти. Валоветѣ били закрити съ окопни кошове и къмъ подножието имъ водятъ улеи отъ 5 пункта. Водата отъ Дунава може да достигне въ голѣмия ровъ до 4.70 метра дълбочина. Орджията отъ най-голѣмъ калибъръ сж били насочени къмъ Калафатъ. Тамъ се намирала и обсерваторията, която давала разкошенъ изгледъ къмъ южната панорама, ограничена отъ старопланинската верига, а до нея се вѣвелъ на висока мачта видимиятъ надалече султански червенъ флагъ. Крепостта и града сж окръжени въ широка извивка съ единъ дълъгъ земенъ окопъ съ десетъ временни фронта. Този окопъ е 1.30 метра високъ, 5 метра широкъ и има 5 входа за въ града. Два отъ неговитѣ здраво построени отвора имали по 18 орджия, а другитѣ — по 6. Въ издадения напредъ ровъ може да се доведе вода отъ течещия наблизю потокъ Перезитъ.

Голѣмитѣ разстояния на тази вънкашна линия, която съ своитѣ завършени отъ Хюсеинъ паша въ 1833 год. заключителни укрепления „Кумъ-баиръ“ и „Гази-баиръ“ опира о Дунава, я правятъ слаба, защото е потрѣбна войска, за да се защитятъ сериозно крепостта, предстоящитѣ дунавски острови и отсрещниятъ Калафатъ. Въпрѣки това природно положение Видинъ представя голѣми военни изгоди, за да се владѣятъ съобщенията по сръдния Дунавъ и като мѣсто, гдето да се приеме концентрираща се или разбита войска, тъй като обширнитѣ блата и лесно наводняемитѣ низини затрудняватъ приближаването на противника.

Най-старата и исторически най-интересна частъ на крепостта се намира вътре, току до Дунава. Върху ограничено пространство тукъ се съединяватъ многобройни квадратни многожълни кули. Цѣлото образува една постройка въ която следъ римлянитѣ, които я основали, сж участвували всички следващи ги народи, и вѣроятно тука пакъ се натъкваме на укрепление, което, подобно на онѣзи въ Курвинградъ и Витболъ, ще да е построено отъ нѣкоя отъ тритѣ дъщери на известния български царь. Споредъ разпространеното между народа предание, тази княгиня „Вида“ е построила въ своитѣ „Видини кули“ и една църквица въ честъ на св. Петка. Нейнитѣ следи до днесъ напраздно сж търсени, но може би пъкъ и да се намѣрятъ. Сигурно е, че тукъ сж имали столицата си владѣтелътъ Шишманъ и неговиятъ синъ Михаилъ, който като избранъ отпосле царь основалъ въ Търново (въ 1323 г.) третата българска династия. За жа-

лостъ, недовършето на турския миралай ми позволи да снима само единъ несвършенъ чертежъ отъ забележителната постройка. Нейнитѣ чудновати и неправилни дебели зидове отъ чупени камъни и тухли наподобяватъ нѣкои съседни развалини отъ римско-византийско време. Австрийскиятъ генералъ Ветерани разпоредилъ въ 1689 год. да се обгради тази най-стара видинска крепостъ съ единъ по-низъкъ брустверъ и окопъ, както личи това отъ една ръкописна бележка на споменатия старъ планъ. Понеже нѣмало значение за отбраната, старото укрепление служело на турцитѣ да си държатъ въ него муниционнитѣ запаси. Като интересенъ, въ горната си надстройка твърде забележителенъ образецъ на срѣдновѣковенъ строежъ на крепости, бждещитѣ по-точни изследвания на подробноститѣ на тая постройка по всѣка вѣроятностъ ще да покажатъ, че старобългарскиятъ укрепенъ Бдинъ е произлѣзълъ върху остатъцитѣ на римско-византийската Бонония.

При постоянното подозрение на турскитѣ власти е било винаги неприятно да се предприематъ археологически изследвания въ турскитѣ укрепления. Особно въ началото на пжтуването си, а Видинъ бѣше изходната му точка, азъ трѣбваше да избѣгвамъ всичко, което би могло да представи характера на изследванията ми като подозрителенъ въ очитѣ на ония турски власти, отъ чиито благоволителни препоръки най-много зависѣше изходътъ му. Затова презъ септемврий на 1864 год. азъ се задоволихъ да попълня снетия презъ 1862 г. изгледъ на крепостта съ онова, което видѣхъ отъ най-горната частъ на новата кула за часовника; попълнихъ и една скица на плана, снета по крачки. Зидарията дава ново доказателство за отличната византийско-българска строителна техника, именно въ употребата на тухлитѣ за ефектно и правилно прекъсване на масивната каменна зидария. Въ нея азъ намѣрихъ старинни каменни кжсове, а между тѣхъ и две римски каменни плочи, които заслужаватъ голѣмо внимание, тъй като принадлежатъ къмъ най-рѣдкитѣ надписни камъни на Рациярия, близката мизийска столица. По-малкиятъ надписъ е зазиданъ на стената съ лице къмъ Дунава, а по-голѣмиятъ е извърнатъ и е поставенъ толкозъ високо въ зида, че копирането му ставаше твърде мжчно. До него можеше да се достигне само презъ барутния складъ, отъ гдето бѣ възможно да се доближи надписътъ. Азъ се решихъ да направя тоя опасенъ ходъ: по чорапи се проврѣхме покрай гжсто натрупанитѣ варели съ барутъ и сандѣци съ картечь, после минахме презъ единъ дворъ и следъ всевъзможни катерения стигнахме до стрѣхата, гдето азъ се издахъ много навънъ, а водачитѣ ми ме задържаха за нозетѣ, и въ това не твърде приятно положение азъ преписахъ надписа. Двата надписа, заедно съ единъ другъ, снетъ отъ

господинъ консула Валхеръ фонъ Молтхайнъ, бидоха обнародвани въ „Corpus“ а на берлинската академия.*)

Великолепнитѣ римски крепости и паметници при Дунава сж доставили прочее материала за постройката на видинската крепостъ, която по-после, подобно на други български укрепени мѣста, трѣбвало да се предаде на византийцитѣ. Когато наприм. императоръ Василий въ 1002 година потеглилъ противъ североизточна България и следъ завземането на Преславъ и Силистра притисналъ предъ себе си българскитѣ дружини, и Видинъ следъ осемъ месечна обсада падналъ, въпрѣки диверсията, която предприелъ царъ Самуилъ противъ Одринъ, за да спаси града. Той билъ превзетъ съ пристѣпъ и следъ това пакъ възстановенъ. Както видѣхме вече по-горе, той често мѣнявалъ притежателя си, докато най-после падналъ въ турски ръце. По време на голѣмото татарско нахлуване (1285 г.) въ Видинъ ималъ столицата си споменатиятъ вече владѣтель Шишманъ, родоначалникъ на онази трета и последна българска династия, чийто печаленъ край съвпада съ изчезването на българското царство. Последенъ владѣтель на Видинъ билъ царъ Иванъ Срацимиръ, който се борилъ дълго време съ маджаритѣ за господство надъ западно-българската дунавска тераса, дори се унизилъ да стане турски васалъ, докато турцитѣ въ 1398 година завзели Видинъ окончателно.**)

Малко преди това, когато войската на кралъ Сигизмунда излѣзла противъ султанъ Баязида, Видинъ трѣбвало да приеме единъ маджарски гарнизонъ (въ 1396 год.).

Следъ сжdboносния походъ на Хунияди къмъ Варна, Видинъ изпадналъ за кжсо време въ християнски ръце. Едвамъ баденскиятъ маркграфъ, който завладѣлъ въ 1689 год. всички укрепления мѣста отъ Бѣлградъ до Нишъ, донесълъ отново християнскитѣ знамена предъ Видинъ. Той оставилъ полковникъ графъ Палфи съ 2000 души въ Нишъ и следъ осемъ дни, въпрѣки лошитѣ пжтища, се явилъ съ войската си предъ окопитѣ на старославната дунавска крепостъ. Тя не могла да противостои дълго време на победоносния полководецъ. Принцъ Лудвигъ разбилъ единъ деветхиляденъ турски корпусъ, който се намиралъ въ околността на Видинъ, а пѣкъ маркграфътъ нападналъ на 14 октомврий най-вънкашнитѣ му линии и вече следъ петъ дни защитницитѣ се видѣли принудени да предадатъ крепостта. Видинскитѣ постройки и съоръженията имъ изглежда и по тогавашната артилерийска преценка сж били незначителни.

*) Mommsen, Corpus Inscr. lat. № 6295, 94, 92.

**) За царъ Иванъ Срацимира още не е казана последната дума. Относящитѣ се до него исторически сведения си противоречатъ твърде много.

Въ крепостта били намѣрени само 24 орджия и маркграфътъ счелъ за крайно необходимо да постави мѣстото въ по-благоприятни условия за отбрана. Турция имала да благодари прочее за подробното донѣгде укрепяване на Видинъ, както и на Бѣлградъ, Оршово, Кладово и Нишъ, сир. на всички свои най-важни северни крепости, на своитѣ нѣкогашни главни противници, германскитѣ императори. Въ биографията*) на графъ Гвидо Щархембергъ намираме подробно описание на събитията, които довели до бързата загуба на блѣскавитѣ завоевания на баденския марграфъ. Изглежда именно, че седмоградскиятъ бунтовникъ Текели ще да е помогналъ същественно на турцитѣ да си възвѣрнатъ скоро Видинъ. Именно на единъ пазенъ въ императорската военна архива планъ „на намиращата се въ България на Дунава срещу имп. и крал. или малка Влахия гранична крепостъ, както може да се вземе отъ № 736“ срещу най-северната кула на видинската крепостъ, на румънска земя, азъ намѣрихъ означена една височинка, „на която Текели билъ построилъ окопъ“.

Въ 1737 год. Видинъ пакъ видѣлъ предъ стениѣ си императорскитѣ орли; но поради лошото ръководство, тѣ този пѣтъ не могли да одѣржатъ победа. Допуснатитѣ въ онази война голѣма стратегически грѣшки, които причинили несполуката на нападението срещу Видинъ и нещастния за австрийското оръжие изходъ на цѣлия походъ, доказватъ твърде убедително почти непромѣнената важностъ на приведения по-точно въ известностъ римски пѣтъ покрай Тимокъ, така че ми се вижда достатъчно умѣстно да дамъ подробно описание на съответнитѣ събития. Азъ ще се ползувамъ при това отъ най-добритѣ източници, съвременнитѣ бележки на изпитания воененъ мжжъ въ австрийската главна квартира—„Тайнитѣ мемоари“ на графа фонъ Шметау, — следъ това отъ добре осведомения анонименъ биографъ и защитникъ на маршалъ Секендорфъ и полученитѣ сведения ще попълня съ резултатитѣ отъ собственитѣ си географски изследвания върху въпросния теренъ.

Докато главнитѣ австрийски сили въ 1737 година, въ блѣскаво започнатия походъ чрезъ бързото завземане на Нишъ, останали почти неподвижни предъ тази крепостъ, турцитѣ, щомъ се окопитили отъ първата си изненада, кръстосали отъ къмъ Видинъ богатата равнина около Зайчаръ и Княжевацъ, опустошили жетвата и оплячкосали и отнели навредъ хранитѣ, опредѣлени за поддържане на зле снабдяваната императорска войска. За да попрѣчи на това, графъ Секендорфъ далъ 600 кюрасири подъ началството на полковникъ Холи, после 1200 души на генералъ Шанглось въ

*) Arneth, Wien, 1853.

Ръжана, за да засили гарнизона въ Княжевацъ, а на маршалъ Кевенхюлеръ порѣчалъ да завземе Видинъ. Въ началото на похода Кевенхюлеръ се ласкаелъ, че като генералисимъ, той ще има главната команда надъ войската. Мжчно му било да се помири съ ролята на зависимъ началникъ на корпусъ и, както ще видимъ, заслужилъ си упрѣка, че изпълнявалъ неохотно и мудро заповѣдитѣ на главнокомандуващия.

Секендорфъ заповѣдалъ на маршала да прекъсне сношенията на Видинъ съ Никополъ и София, далъ му инженери и работници, за да поправи пѣтя отъ Нишъ презъ Княжевацъ за Видинъ, порѣчалъ му строго, да трѣгне незабавно по него като по най-кжсъ пѣтъ и да завземе Августовския проходъ съ два полка кюрасири и 8 дружини пехота. Начело на 20 дружини гренадири, 6 полка кавалерия, 100 души хусари и 4 полски орджия Кевенхюлеръ потеглилъ на 1 августъ. На 3 пристигналъ въ Княжевацъ. На 4, подкрепенъ отъ 2 полка кюрасири, вѣроятно отъ отряда въ Августовския проходъ, той преминалъ презъ този проходъ. На 5 го последвалъ лотарингскиятъ херцогъ, придруженъ отъ 200 конника и други три полка кавалерия. По пѣтя многобройни депутации отъ раята обещали на маршала да се повдигнатъ противъ турцитѣ. Съ единъ набързо нанесенъ ударъ тогава би могло да се превземе лесно още непригответения Видинъ, защото, споредъ получени отъ шпиони сведения, гарнизонътъ му се състоялъ само отъ 4000 души и едвамъ на 29 билъ снабденъ оскъдно съ муниции отъ два кораба. Обаче, вмѣсто да използва тия благоприятни обстоятелства и да вземе бързо строго опредѣления му отъ Секендорфъ най-кжсъ пѣтъ отъ Нишъ презъ Княжевацъ, Нови-ханъ, Августовския проходъ (Вратарница), Ступиянъ (?), Връшка-чука, Кула, за да превземе бързо съ смѣлъ ударъ Видинъ, Кевенхюлеръ, ужъ поради недостигъ на вода и фуражъ по тоя пѣтъ, още отъ Августовския проходъ се отбилъ отъ начертания отъ самата природа пѣтъ и въ дълга извивка трѣгналъ по течението на Тимокъ. Едвамъ на 12 августъ стигналъ до Брѣзово, а следъ два дни — предъ Видинъ. Той употребилъ, прочее, точно 14 дни за едно разстояние, което по доста добрия пѣтъ може да се измине удобно въ 24 часа*). Този рѣдъкъ въ новата военна история примѣръ на безгрижно бавене станалъ сѣдбоносенъ за предприетитѣ противъ Видинъ действия.

На поканата на маршала къмъ турския комендантъ да предаде крепостта, последниятъ отговорилъ, че е решилъ да се защитава до последна възможностъ. За да докаже, че духътъ му не е съкрушенъ, той се нахвърлилъ къмъ кавале-

*) Пишещиятъ измина този пѣтъ на конъ за 22 часа.

рийския авангардъ, който трѣбвало да завземе на 14 августъ видинскитѣ предградия, и го принудилъ да се оттегли съ загуба на 229 души и 171 коня. Макарь, като се смѣтатъ и изпратенитѣ му отъ къмъ Връшка-чука и Кула подкрепления подъ началството на графъ Щернбергъ, Кевенхюлеръ разполагалъ съ 19 дружини гренадири и многобройна кавалерия, той не се погрижилъ да обсади крепостта сериозно и дори не прекъсналъ съобщенията на Видинъ къмъ Ломъ и Бѣлоградчикъ. Нищо не прѣчило на турцитѣ да си набавятъ храна и подкрепления по вода и по суша. Тѣ засилили гарнизона си съ още 2000 души. Когато Секендорфъ се явилъ въ лагера лично, останалъ много очуденъ като срещналъ маршала отдалеченъ на цѣли 5 километра отъ Видинъ и безъ да билъ пригответилъ дори необходимитѣ за обсадата снопове прѣчки. Напротивъ, Кевенхюлеръ му обяснявалъ, че ограждането на крепостта било невъзможно, защото липсвала достатъчна дунавска флота и защото дори и малкото налични кораби не били достатъчно въоръжени. Така изминалъ безполезно близо цѣлъ месецъ и още лесното преди малко завземане на Видинъ трѣбвало да се изостави. Въ военния съветъ се взело решение да се задържи всичката завоевана земя по линията, минаваща отъ устието на Тимокъ презъ Августовския проходъ, Нишъ, Пиротъ, Иваница (при София) и Мустафа-паша-паланка. Обаче турцитѣ били вече достатъчно силни, та минали отъ обрана въ настѣпление.

Презъ септемврий малкиятъ императорски гарнизонъ въ Пиротъ капитулиралъ и се оттеглилъ къмъ Нишъ. Въ началото на октомврий се предали Периволъ, Селвиградъ (Зелениградъ?), окопитѣ на Бадайова при София и Мустафа-паша-паланка. На 8 октомврий капитулиралъ Нишъ. Следъ неочаквано бързото падане на тая главна опора на императорскитѣ войски, паланкитѣ Ръжана, Баня и Крушевацъ малко могли да се съпротивляватъ. Тѣ всички били превзети отъ турцитѣ. А пъкъ оставената въ Августовския проходъ и забравена байройтска дружина, на която Кевенхюлеръ едвамъ на 9 октомврий изпратилъ заповѣдъ да отстъпи, когато турцитѣ следъ оттеглянето на императорскитѣ войски отъ Видинъ вече отдавна действували въ гърба ѝ, на 9 октомврий била унищожена съвършено. Могли да избѣгатъ само двама души, които донесли въ главната квартира известието за безполезното пожертвуване на храбритѣ защитници на прохода.

Ето по такъвъ начинъ се отразило бавното напредване на Кевенхюлера къмъ Видинъ. Несъстоятелни сѫ основанията, съ които Кевенхюлеръ искалъ да се оправдае. Той твърдѣлъ, че по вина на главната квартира не намѣрилъ въ Вратарица обещанитѣ му храни и затова билъ прину-

денъ да напусне най-късия пътъ за къмъ Дунава. Дори и да се приеме, че тоя упрѣкъ наистина засегналъ продоволствието на войската, второто основание, че поради липса на вода и фуражъ не могълъ да вземе много по-късия пътъ отъ Вратарица презъ Връшка-чука и Кула къмъ Видинъ, въ всѣки случай е само едно произволно предположение, основано на недостатъчно познаване на терена и вече било напълно опровергано отъ подкрепленията на графа Щернбергъ, подкрепления, които пристигнали по същия пътъ безъ каквито и да било мъжнотии. Като се вземе предъ видъ, че пътътъ отъ Вратарица минава презъ богатата съ извори висока равнина и съ кола се изминава за 8 часа, че войската и конетѣ идѣли отъ лагера си бодри, че слабо е могло да се очакватъ повече храни въ опустошената областъ на Зайчаръ; по-нататъкъ, — че дадената на маршала подкрепа отъ Щернберга, както и по-рано (1689 г.) войската на баденския маркграфъ отъ Нишъ презъ Кула, се явила предъ Видинъ за 8 дни, време все още дълго, не може човѣкъ да не се очудва, какъ военачалникъ, повече поради въображаеми мъжнотии, е могълъ да осуети успѣха на такова твърде важно предприятие, дори и на цѣлъ воененъ походъ. Злополучниятъ изходъ на експедицията противъ Видинъ обаче не бива да се търси въ обстоятелствата, приведени отъ Кевенхюлера за оправдание, и въ споменатото му вече отношение къмъ главнокомандувания. Оценената още отъ римлянитѣ стратегическа важностъ на пътя, който води отъ Нишъ презъ Августовския проходъ и Кула къмъ Дунава, изглежда да се потвърждава отъ опититѣ на военнитѣ походи презъ 1689 и 1737 година.

Презъ първитѣ сръбски борби за освобождение Видинъ, подобно на Нишъ, образувалъ главния пунктъ, гдето се събирали султанскитѣ войски за усмиряване на бунтуващата се рая. Изъ Видинъ турцитѣ дълго време заплашвали областитѣ на Неготинъ и Зайчаръ (по-преди окръгъ Крайна) и тепърва руската конвенция отъ 1837 год. опредѣлила Тимокъ за окончателна граница между Турция и Сърбия.

Въ руско-турската война презъ 1828 год. видинскиятъ паша съ своитѣ повечето нередовни войски много озадачавалъ руския наблюдателенъ корпусъ подъ началството на генералъ Гайсмаръ. На 27 августъ той прогонилъ руситѣ назадъ до Крайово и имъ отнелъ запаситѣ. Другъ излазъ въ посока на Бойелещи се разбилъ о храбростта на руситѣ. На 26 септемврий, въпрѣки голѣмото числено правѣзходство на турцитѣ, които имали 20,000 бойци, следъ отчаяна съпротива и следъ едно нощно нападение, извършено съ рѣдка смѣлостъ, турцитѣ били прогонени презъ Дунава въ диво бѣгство. Надмениятъ везиръ избѣгалъ върху муле, а сераскертъ му — пешкомъ въ Видинъ. Лагерътъ съ всички

припаси, 24 знамена, 7 орждия, 10,000 пушки и многобройни пленници паднали въ ржцетъ на руситъ. По турски сведения, тъ изгубили 3,000 души. Следъ това силно поражение тъ после отбъгвали Влашко и на 25 октомврий опразднили Калафатъ, чиито важни окопи тутакси били заети отъ руситъ, поправени и насочени противъ Видинъ. Въ продължение на войната презъ 1829 г. тука било запазено пълно спокойствие.

Важната роля, която е игралъ Видинъ въ руско-турската война презъ 1853—1854 година, е още пръсна въ паметъта ни; безъ поддръжката, която Видинъ оказалъ на своето влашко предмостово укрепление, прочутото победоносно дѣло сигурно би се свършило другояче. При Калафатъ станало първото движение на Омеръ паша противъ руския главнокомандуващъ Горчаковъ, когато той далъ уклончивъ отговоръ на искането на Омеръ да опраздни дунавскитъ княжества. На 17 октомврий 1853 год. Омеръ паша заелъ намиращитъ се между Видинъ и Калафатъ острови и съ тая си постъпка прекъсналъ предприятия отъ Англия последенъ опитъ за посрѣдничество. Докато военното щастие въ този есененъ воененъ походъ при Гюргево и други мѣста на долния Дунавъ клонѣло повече къмъ руситъ, при Видинъ и Калафатъ то за дълго време останало вѣрно на полумесеца. Турското оржие отпразднувало тука дори и една победа, която го направила страшно за противника, доставила му уважението на Европа и имала грамадни последици за продължението на войната.

Окупацията на Малко Влашко, като твърде отдалечено отъ операциитъ на голѣмата горчаковска главна квартира въ Букурещъ, била повѣрена на особенъ сборенъ корпусъ подъ началството на генералъ Фишбахъ. Този корпусъ отивалъ отъ Крайово къмъ Дунава. Омеръ паша, съзналъ опасността, на 27 октомврий изпратилъ Ферикъ Исмаилъ паша отъ Видинъ на лѣвия брѣгъ на Дунава, разпоредилъ въ най-скоро време да се засили предмостовото укрепление Калафатъ съ нови окопи и, за да защити и него, изпращалъ разни войскови части по посока на Букурещъ, въ чиято околностъ при прочутата Олтеница руси и турци се сблъскали здраво. Турската храбростъ устояла на вихровитъ нападения на противника, който вечерята трѣбвало да се оттегли съ голѣми загуби. Когато обаче руската главна сила при Будещи сериозно се приготвила да се освободи отъ неприятния турски хвърчащъ отредъ, Омеръ паша счелъ за умѣстно на 13 ноемврий да го отдръпне по-близо до лѣвия брѣгъ на Дунава. Сжщевременно той се опиталъ да заздрави сигурно своето мѣсто тамъ. На единъ часъ около Калафатъ се прострѣли укрепления, които били изработени подъ рководството на полски и турски военни инже-

нери, така че това мѣсто било избрано за опора на турскитъ операции въ Малко Влашко. Това голѣмо влашко село се намира на края на една леко наклонена къмъ Дунава тераса. На 26 юний 1790 год. неговитъ не твърде силни окопи били завзети съ пристѣпъ отъ австрийския генералъ Клерфе. Сега обаче Калафатъ билъ запазенъ съ голѣмъ звездообразенъ окопъ съ ровъ, които пъкъ се ограждали съ двойна линия многобройни укрепления дори до Дунава въ видъ на полукръгъ. Силно билъ укрепенъ и островътъ, който се сношавалъ съ сушата чрезъ понтоненъ мостъ.

Противъ тая постепенно станала непревземаема позиция въ началото на януарий 1854 год. насочилъ най-голѣми усилия генералъ Фишбахъ, който командувалъ сега западното крило на засиления до две дивизии корпусъ въ Малко Влашко подъ началството на генералъ-лейтенантъ Анрепъ. На 5 януарий едно руско отдѣление завзело отдалеченото три часа на северъ отъ Калафатъ и току до Дунава разположено село Четате, което представля една едничка улица. Изходитъ на улицата били окопани веднага. Едно голѣмо блато засилвало това положение. Но още на 6 черкезинтъ Исмаилъ паша заедно съ Ахмедъ паша, идѣйки бързо откъмъ Калафатъ, нападнали здраво защищаваната позиция, при което твърде много се отличили башибозуцитъ подъ началството на бѣсно-смѣлитъ ренегати Якубъ ага (Константинъ фонъ Якубовски) и Скендеръ бей (графъ Илиински), заедно съ други поляци, които тукъ се борили на страната на турцитъ противъ Русия, както нѣкога маджаринтъ Текели противъ Австрия. Четате било изгубено за руситъ, но и бойоветъ при Мокацей, Ризипицисъ и др. мѣста не излѣзли сполучливи за тѣхъ. При все това скоро руската верига се стѣснила около околния поясъ на Калафатъ, чиято защита Омеръ паша повѣрилъ на своя приятелъ съ европейско образование Ахмедъ паша. Макаръ че той ималъ безспорни познания, но много бавно вземалъ решенията си и въ турскитъ кржгове отдавали неговата преголѣма предпазливостъ дори на нѣкакво споразумение съ неприятеля. И все пакъ руситъ изгубили въ продължение на своето зимуване при Калафатъ около 20,000 души. Но и турцитъ презъ зимата на 1853/54 година изгубили около 10,000 души отъ своя гарнизонъ, който възлизалъ на 20-30,000 въ пръснатия нашироко поясъ отъ окопи.

Когато командуването на Калафатъ минало у Халимъ паша, мжжъ малко образованъ, но твърде смѣлъ, тамошнитъ обстоятелства станали още по-опасни за обсаждащия корпусъ. Видинъ—Калафатъ си оставала здравата опора, о която всѣки пътъ се разбивали напълно всички опити на руситъ да подадатъ презъ Дунава ржка на сърбитъ, които били наклонни да участвуватъ въ войната. Безбройни огнени

гърла върху отлично използваните възвишения възпирани отслабналите от лагеруването нападатели от едно общо големо шурмуване, толкова повече, че зад тях ги очаквала главната мъчнотия — здраво окопаният остров и силният Видин. Генерал Фишбах трябвало да се ограничи да наблюдава Калафат. На 15 юний главните турски сили заминали към Силистра и неговата защита, както и тая на калафатските окопи, била предоставена на няколко хиляди нередовна войска. Това могло да стане, защото Австрия се била вече решила да завземе княжествата.

Днес Калафат е красиво, цвѣтущо мѣсто и немаловажно пристанище; от друга страна се знае, че Русия официално е въ най-добри отношения съ Портата. Но това може да се измѣни и ще се измѣни пакъ нѣкога. А интересно би било да се знае, какво положение ще заеме разполагащата съ добре въоръжена войска Румъния, копнѣеща за цѣлостта на своята земя — а Калафат е върху нейна земя — между дветѣ сили, кой ще заеме важното предно укрепление на Видин, напоения съ кръвъ Калафат, и противъ кого ще се насочатъ оржията на неговите укрепления? Тия въпроси ми се натрапваха, когато азъ презъ май 1874 год. минахъ последния пътъ покрай интересното историческо мѣсто, гледащо мирно съ своята църква отъ къмъ височината. Азъ едва ли можехъ тогава да допустна, че тия въпроси ще получатъ отговора си толкова бързо и напълно — точно три години по-късно.

Въ сръбско-турската война въ 1876 год., въпрѣки многократните заплашвания, старата дунавска крепостъ била пощадена отъ ужасите на войната. Както често по-рано, тя се оказала и сега мощна опора на разклатеното, но още неповалено турско господство, мѣсто, отъ което Османъ паша, по-подирния плѣвненски герой, предприемалъ своите нападения противъ сръбския тимошки корпусъ. Годината 1876 била обаче лоша за видинските християни и за населението на българската дунавска тераса, тъй като ги подозирали, че сж се споразумѣли съ често щастливо напредващите дори до Ганчово сърби. Стариятъ крепостенъ градъ станалъ тогава свидетелъ на грозни сцени. Нашата картина изобразява такава сцена, гдето черкези прекарватъ покрай кулата на градския часовникъ заловени български селяни, наречени комити (възстаници), за да ги отведатъ до мѣстото на наказанието имъ. Осждените на обесване носятъ присждата си окачена на гърдите, край тяхъ въ дѣсно крачи свещеникътъ, който ги утешава, въ лѣво е палачътъ имъ, циганинъ, съ примитивната бесилка и съ вжжето, което отвежда осждените отъ живота къмъ смъртта. Вредъ наоколо заптиета съ издигнати ятагани и бѣснѣещи зрители турци образуватъ живата ограда на тжжното шествие. Дано

синътъ на далечна Индия извърши своето ужасно дѣло поне бързо и не измжчва безъ нужда тия, които ставатъ жертва на свободолубието си! При една такава екзекуция въ Русе старото загнило вжже се кжсало три пъти и толкова пъти клетиятъ осжденъ билъ окачванъ на бесилката при грѣмкото одобрение на ликуващата мюсулманска тѣлпа, докато душата му напуснала измжченото тѣло!

Излѣзлите до сега съчинения за последната руско-турска война сж твърде бедни и противоречиви въ сведенията си за събитията въ отдалечените западни български мѣста и за крепостта Видин, която дълго време е занимавала румъните и сърбите; последните, разбира се, — само за това, че видинскиятъ гарнизонъ, поставенъ предъ въроятността да бжде обсаденъ отвредъ, винаги е заплашвалъ тимошката областъ. Забулените въ нѣкакъвъ мракъ събития въ и около Видин, въ време и подиръ обсадата, представятъ, обаче, въ много случаи особена прелестъ. Азъ вървамъ, прочее, че като ги излагамъ тука съобразно съ най-добрите източници и споредъ дадените ми лично сведения, това ще представя не само времененъ, но и исторически интересъ.

Презъ априлъ 1877 год., когато Русия обявила война на Портата, Османъ паша командувалъ 40,000 души между Видин, Кула, Рахово и Бѣлоградчикъ. Тѣ образували лѣвото крило на турската дунавска войска. На 19 априлъ Османъ трябвало да отстъпи въ центъра съ 10,000 души. Въпрѣки това той се готвѣлъ енергично да премине въ Малко Влашко. Той събралъ 150 кораба за превозъ на храни, за да прехвърли по тяхъ мостъ къмъ Калафатъ. Неопредѣленото политическо държане на Румъния и даденото ѝ отъ Парижкия договоръ поржчителство за неприкосновеността на земята ѝ, обаче, затруднили пашата и той не могълъ да заеме своевременно извънредно важната за защитата на Видинъ оттагъшна позиция. Така румъните го изпреварили тамъ. На 26 априлъ, два дни следъ обявяването на войната, въроятното отъ страхъ предъ надмощието на турската офанзива, тѣ опразднили четирите насочени къмъ Видинъ окопа, като дигнали отъ тамъ и оржията. Обаче вече на 5 май, когато русите напреднали къмъ срѣдния Дунавъ, тѣ пакъ се явили въ Калафатъ и поставили тамъ и пета батарея на една височина, отдалечена само 2,000 метра отъ Видинъ.

Видинъ билъ въоръженъ съ 200 оржия, отъ които много гладки. Дветѣ здраво построени дунавски укрепления „Кумъ-баиръ“ и „Гази-баиръ“ били въоръжени всичко съ двадесетъ круповски 15 и 23-сантиметрови оржия. Предъ източния фронтъ на цитаделата въ началото на май всрѣдъ рѣката били на котва единъ мониторъ, една канонерка и

нѣколко платноходки. Приготвенитѣ за нѣколко месеци запаси се намирали въ магазини съ дървени стрѣхи. Напротивъ, грамаднитѣ запаси съ муниции и барутѣ били поставени на съвсемъ сигурно мѣсто въ видинската кула.

На 2 май 1877 г. корабоплаването по Дунава около Видинъ било прекъснато, а на 8 май, 2 ч. следъ обѣдъ турскитѣ изстрели започнали оня страшенъ артилерийски двубой, който, за голѣма загуба на града, продължилъ цѣли деветъ месеци. Откритиятъ отъ румѣнскитѣ полски батареи огънь достигалъ 1000 крачки оттаткъ крепостта. Първото силно обстрелване съ тежки орждия започнало на Петдесетница въ присѣтствието на князь Карла, който пристигналъ отъ Крайово въ Калафатъ следъ усилен осемчасова язда. Следъ като князътъ инспектиралъ позицитѣ и своитѣ ликуващи войски, той отишълъ при носещата неговото име I. батарея и заповѣдалъ да откриятъ огъня, който за жалость повредилъ тежко и голѣмата градска болница. Князътъ, когото придружавали освенъ военниятъ министъръ, генералъ Цернатъ, началникътъ на генералния щабъ Слацинеано, рускиятъ полковникъ Докторовъ и нѣколко адютанти, получилъ тука своето бойно кръщение, и докато нѣколко турски гранати ударили много близо до него, той запазилъ достойно за очудване хладнокръвие, което упражнило голѣмо морално влияние върху младата румѣнска войска. Измежду днитѣ, въ които бомбардирането на Видинъ въ 1877 година се продължило твърде силно, нашиятъ хронистъ е отбелязалъ особено 21 и 28 юний. Тогава е причинена смъртта на мнозина храбри войници и на многобройни жители на крепостта.

На 14 юлий Османъ паша започналъ своето много чудно и останало въ тайна за руситѣ и румѣнитѣ обходно движение на около 200 километра къмъ Плѣвенъ, което и изпълнилъ благополучно въ петъ дни. Той взелъ съ себе си 24 дружини, единъ кавалерийски полкъ и съответната артилерия, прочее, по-голѣмата частъ отъ видинската войска, отъ която изъ пѣтя се присѣдинили къмъ него още нѣколко дружини.

Въ Видинъ останалъ за негова защита относително слабъ гарнизонъ, 16 дружини съ артилерия, всичко около 800 души подъ началството на Изетъ паша. Съ огледъ на голѣмата далнобойностъ на румѣнскитѣ орждия още Османъ паша започналъ да строи отдѣлни укрепления. Отъ къмъ страната на Дунава се издигнали къмъ съверъ и югъ укрепленията „Илдъзъ“ и „Аябъ-таби“, опитали се да укрепятъ и околния вѣнецъ отъ хѣлмове, по който има множество села и който можелъ да представя отлична цель за батеритѣ. На 19 ноемврий единъ бѣгащъ отъ къмъ Рахово по течението нагоре турски мониторъ билъ разрушенъ отъ една набързо формирана мор-

тирна батарея на две мили подъ Калафатъ. Сега нищо не прѣчило вече на румѣнскитѣ войсковы части да предприематъ въ по-голѣмъ размѣръ своитѣ нападения по дѣсния брѣгъ на Дунава между Ломъ и Видинъ. Сжщинското нападение на Видинъ отъ тая страна станало обаче едвамъ следъ падането на Плѣвенъ, следъ като станало възможно за румѣнитѣ да изпратятъ противъ Видинъ освободенитѣ си войсковы части.

Презъ януарий 1878 год. четири дивизии се опитали да се затвърдятъ предъ Видинъ. На 12 януарий последвала поканата за предаване. Третата дивизия (полковникъ Хараламбъ) минала въ две колони презъ Ломъ, Арчаръ и Бѣлоградчикъ, гдето оставила частъ отъ бригадата Кантили, за Османие и Витболъ. Следъ кжсъ бой румѣнитѣ превзели на 15 януарий Витболъ, който е важенъ, защото тамъ се съединяватъ нѣколко пѣтища, които водятъ отъ югъ за къмъ Видинъ. Бригадата Рошиори (червени хусари), която предприела една рекогносцировка къмъ северъ, прогонила при Динковица едно неприятелско отдѣление и достигнала до Флорентинъ безъ съпротива. Последвалата ги войска завзела Динковица и Негованица, така че се постигнало ограждането на Видинъ. За да го притиснатъ по-тѣсно и по-концентрично, частитѣ отъ дѣсното крило на I дивизия (полковникъ Лека) и IV дивизия (полковникъ Ангелеску) на 24 януарий нападнали 8-10 километра отдалеченитѣ мѣста отъ Видинъ—Татарчикъ, Новоселци, Рупка, Рияновци и прогонили съ малка загуба противника отъ тѣхъ. Сжщевременно пристигналъ генералъ Черкесъ, началникъ на II дивизия, на лѣвото крило, за да подготви сериозно превземането на отдѣлното силно предно укрепление, което Османъ паша бѣ построилъ при съединението на Тополница съ Делена на тѣсния високъ хѣлмъ между Смърданъ и Хиново, на разстояние 6 километра отъ най-вънкашния видински укрепителенъ поясъ. Следъ три-часово обстрелване съ 78 орждия, при което и Калафатъ съдействувалъ живо, третѣ турски редута, защищавани отъ малко дружини, отговаряли все по-слабо. Подъ огъня на 12 орждия, които обстрелвали напоследъкъ фронта имъ отъ два километра, шестъ дружини отъ 4 и 6 линейни и 9 Доробански полкъ минали въ настѣпление, боятъ продължилъ три часа и се свършилъ въ 6 часа вечерта съ пѣленъ успѣхъ. Триста турци паднали въ и около окопитѣ, 250 войника, 6 круповски 9-сантиментрови орждия заедно съ амуницията и много хиляди магазинни пушки образували трофеитѣ за тоя день. Турцитѣ се оттеглили въ голѣмо безредие къмъ Видинъ. Румѣнитѣ проявили и тука доказаната още при Плѣвенъ храбрость. Чувалъ се само знакътъ на тржбитъ „напредъ“ и тичането на войни-

цитѣ. Паднали нѣколко офицери, 30-40 души войници били убити и около 100 души ранени.

Така се завършило по-стегнатото обсаждане на Видинѣ и завладянитѣ въ редутитѣ турски орждия сега били насочени да действуватъ противъ него заедно съ румънскитѣ. Всички усилия на Изетъ паша да завземе отново важната смърданска позиция останали безуспѣшни, обаче отъ неприятелскитѣ изстрели паднали доста храбри румъни. На 25. и 26. обстрелването на видинскитѣ укрепления било продължено съ пълна сила и причинило нѣколко пожара въ крепостѣта и града. Румънскитѣ огънь се засилвалъ непрестанно до 4 февруарий, като причинявалъ голѣми опустошения. На 27 януарий генералъ Чернатъ напусналъ Букурещъ съ генералщабния полковникъ Пилатъ, за да подготви нападението на Видинѣ, което все пакъ би струвало живота на много хора. Преговоритѣ за капитулиране не успѣли, защото турцитѣ искали да се оттеглятъ свободно съ всичкото си оржие. Сключеното на 31 януарий въ Одринѣ примирие, което уговорвало опразването на Видинѣ, Бѣлоградчикъ и на другитѣ крепости на дунавска България, било известно на Изетъ паша на 5 февруарий и турило за щастие край на по-нататъшното кръвопролитие. На 24 февруарий станало предаването на Видинѣ на румънитѣ и сѣщевременно се изтеглили главнитѣ сили на турския гарнизонъ съ всички почести. На 5 априлъ крепостѣта се заела отъ 238 Ботовски пехотенъ полкъ (35 дивизия) и скоро последвали други войсковы части, а на 18 априлъ се явилъ опредѣлениятъ за дотогавашния видински санджакъ губернаторъ, държавниятъ съветникъ Тухолка, който отъ края на януарий бѣ чакалъ въ Ломъ предаването на града, за да въведе тамъ руско гражданско управление въ името на царя.

По-стегнатата обсада на Видинѣ, която допринесла за по-бързото сключване на Одринското примирие, дала на Европа ново доказателство за годността на румънското военно ръководство; шурмуването на смърданскитѣ предни укрепления добавило още единъ новъ лавровъ листъ въ славния вѣнецъ на храбрата румънска армия. На 17 май князь Карлъ посетилъ смърданскитѣ редуты и двата гроба на голѣмия площадъ въ горната частъ на селото, въ които почивали 12 румънски офицери и 300 войници. Надписитѣ на двата високи кръста гласятъ, че погребанитѣ тукъ храбреци на 12 януарий 1878 г. (старъ стилъ) сѣ умрѣли геройски за отечеството и за освобождението на съседния български народъ. Купове модерни червени фесове означавали пъкъ дори до следния ноемврий мѣстата, гдето паднали турскитѣ защитници въ борбата за честѣта на своето оржие и за обкръженитѣ въ видинскитѣ окопи

свои братя по вѣра, отъ които стотици вече изгубили живота си отъ неприятелскитѣ куршуми.

Видинѣ пострадалъ необикновено много отъ румънскитѣ изстрели. Крепостѣта нѣмала голѣми защитени помѣщения; презъ време на опустошителнитѣ обстрелвания жителитѣ се окопавали въ зимници и ями, които изравяли съ мѣка въ земята изъ своитѣ дворове и градини. Калафатскитѣ батареи насочвали огъня си именно по цитаделата. Тамъ били повредени около 50 къщи въ Паша-джами-махлеси, сѣщо толкозъ въ Ючъ-куле, 40 въ Флорентинъ-капу, 50 въ Чаушъ-махле, 40 въ Лондже, 70 въ Яя-паша, 40 въ Медресе, 45 въ Орта-туна, 50 въ Пазванджи, 30 въ Меджидъ, 40 въ Катко. Отъ важнитѣ здания още въ самото начало била разрушена военната парна мелница,—машинитѣ ѝ останали засипани подъ развалинитѣ. Даващата широка гледка най-горна частъ на кулата за часовника трѣбвало сѣщо тъй скоро да бѣде напусната, защото тя образувала, както и всички минарета, постоянна прицелна точка на румънскитѣ артилериисти. Напълно били обърнати въ развалини: джамията Ахмедъ-паша съ прочутиятъ надгробенъ паметникъ на Хюсеина, следъ това стоящиятъ непосредствено до стената на крепостѣта еврейски храмъ, който турцитѣ използвали напоследъкъ като складъ за жито, освенъ това вѣнъ отъ крепостѣта—голѣмата нова Яли-джами. По-леко били повредени други 11 джамии, военната болница и много къщи въ разположенитѣ до Дунава части на града.

Макаръ прочутиятъ исторически „Пазванджи-сарай“ да пострадалъ доста, неговитѣ пространни дворни мѣста и помѣщения могли да бждатъ използвани по-после отъ руситѣ за натрупване на грамадни запаси. Напоследъкъ нѣкогашниятъ конакъ служелъ на турцитѣ да задържатъ въ него най-различни престѣпници. Изгоненитѣ отъ родината си началници на другитѣ живѣли тукъ заедно съ убийци и черкезски конекрадци. Въ деня, когато Видинѣ падналъ, пустнали опасното население на сарая да изкочи свободно. Днесъ конакътъ на яничаритѣ е казарма на българската войска. Млади, съ детски погледъ българи пазятъ портата; въ двора и подъ сводоветѣ му се намиратъ натрупани единъ върху другъ безбройни сандѣци, споредъ надписитѣ имъ напълнени съ брашно, зеленчукъ, бисквити и др. По-голѣмата частъ отъ тѣхното съдържание днесъ вѣроятно ще е повредена. Жаль за многото рубли, събирани чрезъ данѣци, които тѣ сѣ вкарвали въ широкитѣ джобове на рускитѣ доставчици.

Още по-тежки загуби понесла турската държава обаче при опразването на отстъпенитѣ укрепени мѣста. Дигането на всичкия воененъ материалъ е било наистина опре-

дѣлено по договоритѣ, обаче поради липса на превозни сръдства е могло да се говори само за твърде ограниченъ размѣръ. Следъ предаването на Видинъ широкиятъ площадъ при старата крепостъ изглеждалъ като хаосъ отъ всевъзможни военни принадлежности. Стоици войници опразвали магазинитѣ и натрупвали тукъ цѣли хѣлмове униформи, оржжия, трофеи отъ по-добритѣ времена, между тѣхъ 200 желѣзни печки, всевъзможни артилерийски принадлежности, патронни каси и бомбени гилзи, всичко това разбъркано, въ най-голѣма безредица и изложено на най-вреднитѣ влияния на времето. И ето единъ день (ноемврий 1878 г.), за посещението въ крепостния градъ на генералъ-губернатора князь Дондуковъ, запусѣлата и опасна за живота вехтория трѣбвало да бжде махната на страна. Турцитѣ спестили тая сизифовска работа, като обявили продажба чрезъ търгъ, за който се явила една група купувачи. Въпрѣки това получили се твърде низки цени. Предъ една зелена палатка единъ турски комисаръ пѣхалъ донесенитѣ му пари въ дълго човалче и отбелязвалъ отдѣлнитѣ пера въ разтворения предъ него тефтеръ. Площадтъ се опразднилъ, а грамаднитѣ стари крепостни орждия върху груби дървени лафети, нѣколкото варели барутъ, сандѣцитѣ съ запалителни ракети, орждията отъ Бѣлоградчикъ и пр. били закарани надолу къмъ Дунава, за да бждатъ натоварени на военни параходи за къмъ Цариградъ. За последенъ пжтъ Ибрахимъ ефенди заключилъ желѣзната порта на историческата бележита видинска кула и една сълза блѣснала въ окоето на привикналия къмъ борба турчинъ, когато предалъ старитѣ рѣждявали ключове на единъ руски офицеръ.

Въ началото на септемврий 1878 г., преди своето отегляне, руситѣ започнали да рушатъ западно-българската петстотингодишна крепостъ. Едно отдѣление инженерни войници извършвали тази работа съ голѣма бързина подъ ръководството на единъ полковникъ, като поставяли по 60—80 пуда барутъ (1 пудъ=16.4 кгр.) на единъ пжтъ въ минитѣ и тъй въ единъ месецъ, на 8 еднакво отдалечени едно отъ друго мѣста, били повредени главнитѣ валове. Прѣснатъ билъ и фортътъ Кумъ-баиръ. Мощнитѣ взривове разтърсвали силно града, къщата се тресли изъ основи и при последното прѣсване отъ къмъ дунавския фронтъ се дигнали отъ водата високи като кули вълни, които били изхвърлени къмъ сушата по улицитѣ; съ водата полетѣли по улицитѣ и много риби, които ликуващитѣ руски войници насѣбрали. Всѣко отдѣлно прѣсване се известявало единъ день по-рано и образувало нѣщо като праздненство за българитѣ, които затваряли магазинитѣ си. Току задъ войницитѣ, които били наредени на съответно разстояние отъ линиитѣ, хилядно множество чакало тритѣ тржбни

знака. При третия знакъ съ оглушителенъ трѣсъкъ, подобенъ на грѣмотевица, следвала експлозията. Въ висинитѣ се издигали прѣстъ и камънаци и гжстъ слой прахъ закривалъ Видинъ за нѣколко минути като страшенъ облакъ. Щомъ като облакътъ се разнасялъ малко, започвало се лудо тичане къмъ прѣснатото мѣсто, съ бѣсно ура се впускали всички къмъ крепостния ровъ, защото всѣки искалъ да прескочи прѣвъ опустошеното мѣсто. Съ отпадѣцитѣ ще се изсуши бластитиятъ ровъ на крепостта, а добитиятъ отъ продължителното рушене на зида материалъ ще трѣбва да се използва за обществени постройки.

Екзархъ Антимъ билъ първиятъ, който си измолилъ отъ руския губернаторъ камъни за постройката на новата катедрала и на конакъ за самия себе. Сега вѣроятно ще се осъществи въ Видинъ замислената още отъ 1855 година постройка на църква. Следъ многообещаващия Парижки миръ трѣбвало да минатъ въ Турция 25 години и една страшна катастрофа, докато гласътъ на мюсулманския мюзинъ и мирниятъ звѣнъ на християнската камбана да иматъ възможность да звучатъ равноправно единъ до другъ. Скоро следъ предаването на Видинъ на мѣстото на старата дървена камбанария въздигнали друга осмогълна, каменна, чийто меденъ шлемъ билъ украсенъ богато съ позлатени шарки. Напоследъкъ се звѣни по руски начинъ, именно, освенъ поставената въ трептение камбана, удря се въ сжщото време въ равномѣрни интервали и друга, неподвижна, посръдствомъ управляванъ чрезъ едно вжже езикъ, — а това напомня практикувания въ православнитѣ манастири с у п а п т г о п. Странно звучащиятъ звѣнъ придружилъ въ последнитѣ месеци къмъ вѣчното имъ жилище невѣроятно много руски войници, които, следъ като удържали щастливо и победоносно най-страшнитѣ боеве, трѣбвало въ пълния си младежки разцвѣтъ да загинатъ отъ вѣроломната видинска битна треска. Въ дълги редици тѣ лежатъ погребани въ християнскитѣ гробища, и тъй като тамъ не остава вече мѣсто, новитѣ български гробища, подобно на турскитѣ, по здравословни съображения се премѣстватъ далече навънъ, задъ югоизточното предградие.

Видинъ и до днесъ още упражнява едно странно привличаще обаяние на чисто турски градъ и той ще си остане такъвъ, докато стои тази чудна, съ изгледъ на развалини бърканица отъ къщя въ фантастично приказна обстановка, която е характерна за ориента. И при все това колко много се е промѣнила къмъ по-добро старата дунавска крепостъ презъ кратковременното управление на руситѣ! Радостна изненада изпитва тутакси при пристигането си чужденецътъ, който не е виждалъ Видинъ отъ осемъ години.

Докато той още въ 1871 год. напразно е търсилъ прилична странноприемница, сега вече може да прави изборъ между различни хотели. Още въ 1875 год. напредничаво настроениятъ Рифатъ паша издигналъ близо до пристанището на параходитѣ, върху мѣсто, което било придобито по случай започнатия отъ него строежъ на кей, „хотелъ Белвю“ съ възхитителна гледка къмъ далечинитѣ. Разбира се, Рифатъ наложилъ на предприемача тежки условия: видинскитѣ заможни граждани трѣбвало да му поръчителствуватъ за годишния наемъ, който възлизалъ на триста дукати, а сжщо толкозъ жълтици се плъзнали въ кисията на пашата, както се говорѣло открито. Все пакъ се отстранило едно голѣмо неудобство и се далъ примѣръ, който бързо намѣрилъ подражатели. Спекуланти-търговци „отсреща“, отъ Банатъ, примамени отъ рускитѣ империяли, преобразили, колкото е било възможно бързо, едноетажнитѣ кжщи край дунавския брѣгъ въ хотели и имъ дали звучни имена, като Hôtel d'Europe, Hôtel de ville, Hôtel d'Athènes, Restauration française и пр. Задъ бѣлитѣ или червени завеси сега къмъ около 5 часа следъ обѣдъ въ освѣтенитѣ стаи може да се видятъ разкошно наредени маси, на които редовно по това време се поднася храна по table d'hôte или à la carte. Многобройнитѣ руски офицери посещаваха обикновено разкошно разположения „Hôtel Belle vue“ заради великолепната му гледка къмъ Стара-планина, и „Restauration française“ заради градината ѝ, а сжщо и „Jardin publique“, градина, гдето подъ звуковетѣ на полковата музика или на нѣкой пжтуващъ за ориента дамски оркестъръ при различни поводи се уреждатъ блѣскави банкети, при които — въ всѣки случай голѣма новостъ, — се явяватъ понѣкога и женитѣ на българскитѣ първенци. Влѣзешъ ли въ такова освѣтено съ пѣстри лампиони весело общество, което понѣкога се залива съ чисто шампанско, питашъ се неволно, да ли това е сжщиятъ старъ Видинъ, гдето по-преди, следъ залѣзването на слънцето, опустѣлитѣ улици се предоставяха на кучетата или пѣкъ кѣнтѣха подъ стжпкитѣ на мрачнитѣ военни патрули?

Повече, отколкото съ хотелитѣ и наемнитѣ кола, които получаватъ по 2½ лева на часъ, Видинъ изненадва съ своята нова, украсена съ акации и права като конецъ пристанищна улица, неговиятъ дунавски корзо, освѣтяванъ вечеръ съ двойна редица петролни фенери. Край малкитѣ маси предъ хотелитѣ се пие и приказва много, по тротоара току до брѣга се разхожда красивиятъ свѣтъ при военна музика, радвайки се на хубавата рѣчна картина, чийто центъръ образува великолепниятъ, отнетъ отъ турцитѣ, монастиръ „Никиполъ“; откъмъ него се чуватъ характернитѣ пискливи командантски изсвирвания, които рускитѣ мат-

роси изпълняватъ съ механична точностъ. Най-бележититѣ здания на пристанището сж параходната агенция, полицията и митницата. Старата турска митница и едвамъ преди десетина години току до нея издигнатата джамия „Яли“ сж превърнати отъ румѣнскитѣ батареи въ продупчени развалини, въ чиито широки дворни мѣста рускитѣ войници твърде изобретателно сж наредили своитѣ кухни. Тамъ може да се видятъ снажнитѣ обикновено, силни северни чада да пѣятъ и, освѣтени отъ ярката огнена свѣтлина, всѣки пжтъ по двама до изиданитѣ отъ камъни огнища, да бързатъ съ меднитѣ продълговати котелки, които рускиятъ войникъ носи постоянно съ себе, привързани о раницата. Едни рѣжатъ дърва, другитѣ донасятъ отъ Дунава вода, трети готвятъ, цѣлото представя за любопитното общество, особено вечерно време, привлѣкателна лагерна картина, а кипяцитѣ самовари говорятъ ясно за народността на уредницитѣ ѝ.

Ние свърнахме въ една отъ дветѣ прѣки улици, които водятъ къмъ успоредната съ пристанището чаршия. Тази най-голѣма видинска улица за споменъ на Плѣвенъ била наречена „Плѣвенска улица“, обаче нейниятъ предишенъ ориенталски изгледъ не е заличенъ. Тукъ и въ другитѣ главни улици се виждатъ турскитѣ кафенета, чиито мълчаливи посетители седятъ тамъ, мечтателно вдълбочени въ себе си съ полузатворени очи, безъ никакво внимание къмъ околността; виждатъ се сжщитѣ миризливи гостилнички, сжщитѣ арменски или еврейски сарафи съ стѣклени сандѣчета за пари, подобни на нашитѣ домашни аквариуми, гдето тѣ излагатъ своитѣ примамливи златни и сребърни риби. Продължава се сжщата навалица отъ амбулантни търговци, забулени кадъни, попове, хамали, цигани, любопитенъ като децата селски народъ, биволски кола и пр., а всичко това забавлява безкрайно чужденеца. Едно обаче се е измѣнило напълно съ влизането на руситѣ. Улицитѣ следъ това се поливатъ и помитатъ всѣка вечеръ. Стоици български, турски, еврейски ржце се раздвижватъ като за надпреварване предъ всички кжщи, за да се подчинятъ съ готовностъ на тая строга наредба, да прибератъ сметъта въ двороветѣ и седмично да я извозватъ на малки кола; който се не съобразява съ това, трѣбва да заплати 10 рубли глоба. Това станало на всички толкозъ ясно, че по улицата не изхвърляли вече нито дрѣжка отъ гроздъ, да не говоримъ за друга нечистота. Нарочно за това поставени цигани изтрѣбвали и безбройнитѣ кучета, които по-преди правѣли несигурни видинскитѣ улици, и тъй като циганитѣ получавали за всѣка предадена кучешка опашка по два гроша, скоро виещитѣ четирикраки почнали да ставатъ рѣдкостъ. И досаднитѣ просяци, съ изключение на слѣпцитѣ, които и сега, както и по-

преди, клечатъ на водещитѣ къмъ цитаделата мостове, се пръснали предъ камшика, който плющи енергично въ ржцетѣ на българскитѣ стражари.

Обаче видинскитѣ улици не само се помитали, а последъкъ били постлани и съ камъни, и то твърде красиво, отъ австрийскитѣ работници на единъ предприемачъ, който се задължилъ договорно да предаде настилка въ опредѣленъ срокъ. Най-напредъ била свършена улица „Игнатиева“ съ резиденцията на губернатора; всички други улички получили имена, кжщитѣ нумера, че дори и самитѣ газови фенери иматъ на ламаринени плочки поредни числа; нарочно назначени фенерджии, всички еднакво облѣчени, бързатъ изъ улицитѣ съ стълбичка и парцалъ за избърсване, за да изпълняватъ длъжността си. Въ последнитѣ дни на месецъ октомврий Видинъ завършилъ и въ много други посоки своя вънкашенъ тоалетъ. Поводъ за това дало известието за посещението на генералъ-губернатора, князь Дондуковъ-Корсаковъ, събитие, което, споредъ бележкитѣ на единъ очевидецъ, е епохално за видинскитѣ анали и заслужава да се спомене тукъ.

Цѣли две седмици обладала Видинъ само една мисълъ, — очакването пристигане на княза-губернаторъ. Единъ указъ на полицейския началникъ нареждалъ, щото настилането на всички главни улици да бжде завършено до 25 октомврий, и това станало; другъ указъ нареждалъ, щото кжщитѣ, чиято вънкашна страна е повредена, съ други думи цѣлъ Видинъ, да се поправи, да се преобоядиса, всички порти, прозорци, врати и всевъзможни дървени съставни части да се преобоядисватъ отново, и тутакси се раздвижило младо и старо, отъ сутринъ до вечеръ, за да изпълни тия наредби. Надваряли се единъ други по ревностъ, цѣлиятъ градъ мирисалъ осемъ дена на блажна боя, и докато частъ отъ населението се стараело да придаде младежки изгледъ на стария Видинъ, което вѣроятно било най-мжчно на беднитѣ мюсулмански жени поради неудобното имъ облѣкло, въ сжщото време ограбили всички градини и домъкнали отъ близо и далече цѣли товари зеленина за украса на кжщнитѣ фасади. По верандитѣ и балконитѣ жени и моми навредъ увивали вѣнци често съ грамадни размѣри, гжсти и тежки висѣли гирляндитѣ надъ портитѣ и се спускали дори до земята; навсѣкжде се виждали знамена, надписи, образи на царя, прозрачни картини и пр.

Всичко се извършило точно по наредбитѣ, очакваниятъ день настаналъ. Видинското население се излѣло сутринъта на 29 окт. къмъ дунавското пристанище и тамъ застанало задъ българската милиция, която въ две дълги редици образувала ограда около мѣстото на пристигането. Тамъ се явили всички градски първенци, екзархъ Антимъ съ право-

славното духовенство, вицегубернаторътъ, началникътъ на полицията, градскиятъ съветъ, нѣколко видни турци и нѣколко души турски офицери. Българската училищна младежъ съ учителитѣ си заема мѣсто отсреща, рускитѣ дами заели близкитѣ балкони. Това било едно извънредно изпитание на търпението, но, подкрепяйки се съ предлагани отъ амбулантни продавачи закуски, всички издържали. Здравчътъ вече спускалъ сѣнкитѣ си надъ града и турскитѣ викачи възвестили, че трѣбва да се започне илюминацията. Бързо се запалили огньоветѣ, навсѣкжде блѣснало и свѣтнало, на пристанището станало свѣтло като бѣлъ день, особено блѣснала тамъ грамадна пирамида, направена отъ бѣло платно, натопено въ ленено масло, съ надписи между прѣсна зеленина въ честъ на освобождението на България. Факли хвърляли ярката си свѣтлина върху търпеливо очакващото множество, чиито лица били напрегнати и очудени поради невиджаното до сега въ Видинъ зрелище. И ето, че се далъ очакваниятъ знакъ. Топовни гърмежи екнали и следъ десетъ минути пристигналъ генералъ-губернатора на България при гръмкото ликуване на множеството, поздравенъ отъ духовенството съ хлѣбъ и соль. Князь Дондуковъ ималъ по една добра дума за всички, които се приближавали къмъ него; на явилитѣ се турски офицери, обаче, той извикалъ малко рѣзко: „Що правите още тука? Мислите ли, че вашето присѣствие ми е приятно?“

Съпроводенъ отъ видинския окръженъ управителъ, който го посрещналъ въ Ломъ, и обиколенъ отъ внушителенъ щабъ, князътъ миналъ бързо презъ чаршията къмъ улица Игнатиева, гдето при издигнатата надъ всички кжщи почетна арка го очаквали 24 девойки, изцѣло въ бѣло облѣкло. Това били украсени съ розови вѣнци деца отъ еврейската община, които поздравили губернатора съ нѣмски и френски стихове и прѣскали цвѣтя, докато равинитѣ и учителитѣ му поднесли свитѣци съ свещения законъ. При кжщата на губернатора, гдето князътъ трѣбвало да отседне, чакалъ голѣмъ брой богато окичени български жени и девойки начело съ една млада учителка, която съ ясенъ и звученъ гласъ възвеличила „възродителя на България, подъ чието ръководство и Божия закрила страната ще стане голѣма, свободна и мощна и чиято паметъ ще благославятъ внуци и правнуци“. Поднесенъ му лавровъ вѣнецъ князътъ окачилъ на ржката си, а други вѣнци адютантитѣ сложили въ каляската му. И сега, вмѣсто да си отиде въ пригответитѣ за него апартаменти, князътъ безъ да сѣда се спрѣлъ, наредилъ да му се представятъ всички по-висши чиновници и офицеритѣ отъ българската милиция, която следъ това накаралъ да дефилира предъ него, и я поздравилъ многократно съ думитѣ „здравствуйте!“ Следъ това

князът направил посещение на екзархъ Антима въ близката чаршия и, следъ като взелъ нѣщо за ободряване, се върналъ на парахода си, гдето пренощувалъ. Праздненството се свършило обаче едвамъ следъ огасването на лампитѣ по улицитѣ, изъ които до полунощъ се движели пѣщи и ликуващи граждани.

Следващата сутринъ князътъ се явилъ още рано въ цитаделата, приелъ въ конака поздрава на градскитѣ първенци и следъ това прегледалъ съ голѣмъ интересъ всички отдѣления на старата „Видина кула“. Князътъ дигналъ една отъ пръснатитѣ по пода яничерски стрели и казалъ на придружаващия го тогавашенъ началникъ Караджичъ, че трѣбва да се погрижатъ най-скоро за подновяването на силно повреденитѣ отъ калафатскитѣ батареи постройки и за покриването на добре запазенитѣ кули, а пъкъ площадътъ около крепостта да се изравни къмъ Дунава и да се посадятъ тамъ дървета, та да се направи обществена градина, която поради благоприятното си положение ще бжде сигурно голѣма благодатъ за лишения отъ мѣсто за разходки Видинъ. Това указание трѣбва, както той пожелалъ, да се изпълни още презъ тази пролѣтъ; въпрочемъ, това не е билъ едничкиятъ подтикъ, който е далъ князь Дондуковъ-Корсаковъ презъ време на кжсото си посещение. Още сжщия предобѣдъ той изказалъ на властитѣ, сановницитѣ и офицеритѣ своята благодарностъ звъ великолепния приемъ и въ 10 часа параходътъ потеглилъ по Дунава надолу. Повѣхвачитѣ вѣнци, обаче, още дълго време нашепвали за толкозъ бързо изминалото великолепие, на което Видинъ билъ свидетелъ.

Нѣколко дни следъ като князь Дондуковъ инспектиралъ старата видинска крепостъ, на 3 ноемврий, първата недѣля, когато на гражданитѣ билъ позволенъ достѣпътъ въ „Видинитѣ кули“, станало едно достойно за оплакване нещастие. Вѣроятно поради непредпазливо стѣпване се възпламенила една отъ многото оставени отъ турцитѣ запалителни ракети и причинила силна експлозия, която изхвърлила нѣколко човѣка въ близкия дворъ. Ужасно обезобразенитѣ трупове били занесени въ седемъ отворени ковчега съ голѣма тържественостъ на гробищата и силното възбуждение на населението дълго време не се е успокоило. Разправяло се именно, че турцитѣ поставили тази мина за княза-губернаторъ, и други подобни. Нареденото тутакси следствие доказало неоснователността на тия слухове. Случката обаче продължавала да влияе обезпокоително и навредъ се изказвало желание да остане още на гарнизонъ въ Видинъ една частъ руски войници заедно съ българската милиция.

Рускиятъ гарнизонъ бѣ напустналъ града скоро преди това, на 17 октомврий 1878 година. На заминаване гражданитѣ устроили на крепостния площадъ хубаво праздненст-

во съ гощавка и танцъ, а на офицерския корпусъ—разкошенъ банкетъ, чийто сърдеченъ характеръ подчерталъ взаимнитѣ симпатии. Само единъ щабъ отъ по-висши руски чиновници останалъ въ града. Тѣ ръководятъ и днесъ (априлъ 1879 год.) администрацията: това сж видинскиятъ окръженъ управителъ, губернаторътъ генералъ-майоръ Киселски (роденъ българинъ), военниятъ командиръ подполковникъ Флоренски и твърде енергичниятъ началникъ на полицията Димитрий Вуковичъ Караджичъ, синъ на прочутия сръбски писателъ и братъ на госпожа Вилхелмина Вукомановичъ, която презъ време на своето есенно посещение въ Видинъ на 1878 г. отбележила за насъ нѣкои отъ даденитѣ сведения.

Отъ другъ сигуренъ източникъ азъ получихъ за найновото развитие на работитѣ въ Видинъ интересното съобщение, че отъ началото на руската окупация до прекъсването на корабоплаването презъ есенъта на 1878 година мюсулманското население се изселвало на малки дружинки, така че до сега сж напустнали града вече 1200—1500 души. Свикналиятъ на властвуване турчинъ не може да се примири съ положението да живѣе равноправно редомъ съ друговѣрци, поради което и останалитѣ до сега въ Видинъ мюсулмани проявяватъ силна наклонностъ да му обърнатъ гърбъ. Поради това ценитѣ на кжщитѣ и на мѣстата, най-вече въ цитаделата, сж спаднали значително; дори и за половината или третината отъ предишната имъ стойностъ не се намиратъ купувачи. Това е попрѣчило до сега възнамѣрваното изселване да вземе по-широки размѣри.

Споредъ предприетото въ края на февруарий 1878 г. служебно преброяване на населението, Видинъ е ималъ въ цитаделата и всички предградия 17,300 постоянни жители включително съ гарнизона (българска милиция), а съ проходящото население и чужденцитѣ—21,000, отъ които 9,000 мюсулмани. Въ цитаделата се намира една малка българска църква и една синагога, освенъ това—въ 15 махали—15 джамии съ 1330 кжщи, които се населяватъ почти изключително отъ турци и испански евреи. Въ града вѣнъ отъ цитаделата се намиратъ 12 джамии, една българска митрополитска църква и 1700 кжщи въ 17 махали. Отъ тѣхъ четири—Акъ-джамии, Бановка, Мезарликъ и Дебагъ-махлеси се населяватъ само отъ турци; други четири—Пазаръ, Коллукъ, Ташкюпри и Мустафа-паша-махлеси—отъ турци и българи; Яли-джамии—отъ занаятчии и търговци отъ всички народности; Хаджи-Османъ-махлеси—отъ българи, турци и цигани; Барамахлеси—отъ турци и цигани, Кумъ-баиръ-махлеси—отъ българи и румъни, а останалитѣ—отъ румъни и цигани размѣсени.

Преди войната въ цитаделата имало 8 мюсулмански

училища съ 12 учители общо за около 900 момчета и момичета, сега обаче сж само три съ около 600 ученика. Българитѣ иматъ днесъ само едно училище съ 8 учители, отъ които двама духовни лица, съ 275 момчета и друго едно съ три учителки и 55 ученички; испанскитѣ евреи иматъ едно израилско училище, въ което се обучаватъ 150 момчета и нѣколко момичета. Всички тия образователни заведения се намиратъ въ твърде първобитно състояние. Отъ страна на турскитѣ власти сж давани винаги само твърде незначителни потици за издигане на учебното дѣло, така че настѣпващото ново българско управление ще трѣбва да се старае съ прилежна работа да добави пропуснатитѣ презъ много вѣкове културни придобивки.

За сега въ Видинъ иматъ седалищата си петъ административни и сждебни учреждения: 1) Окрѣженъ сждъ — председателъ господинъ Петъръ Дамяновъ, 4 назначени и 4 избрани члена; 2) Апелативенъ сждъ за видинската област — председателъ господинъ Илия Цановъ, 2 назначени и 4 избрани члена; 3) Градски съветъ — председателъ господинъ Ванко Нешовъ, 5 члена българи и 4 турци; 4) Окрѣженъ съветъ — 1 председателъ и 8 члена; 5) Административенъ съветъ — върховенъ управителенъ съветъ, председателствуванъ отъ руския окрѣженъ управителъ, — съ по два члена отъ споменатитѣ по-първо четири учреждения; въ неговитѣ заседания участвуватъ понѣкога и владиката, мюфтията и равинътъ.

Отъ досегашното преходно руско управление въ видинския окрѣгъ сж направени само малко административни нововъведения. Данѣцитѣ, съ изключение на военния данѣкъ за българитѣ, се прибиратъ както по-преди. Хотелитѣ, гостилницитѣ и кафенетата трѣбва да плащатъ по-голѣма сума за патентъ и таксата при покупка и продажба на кжци и мѣста е повишена отъ 2½ на 4%. При вносъ на стоки освенъ досегашното мито се плаща ½% общинско право и всички мита се плащатъ изключително въ сребърни рубли или франкове. За направа на водещи къмъ вътрешността шосета до сега е извършено извънредно малко. И чуждестранната кореспонденция се изпраща все още отъ австро-унгарското пощенско бюро. Наистина, и руската военна поща приема писма за чужбина, но съ нея рѣдко си служатъ.

Отъ 1878 година се забелязва голѣмъ упадѣкъ въ видинската търговия. Вносътъ страда поради оттеглянето на силния турски гарнизонъ и на частъ отъ гражданското население, а пѣкъ износътъ, вследствие на последния неурожай и на болеститѣ по добитѣка, които почти сж го унищожили, е спадналъ до минимумъ. Все пакъ оставатъ нѣкои важни фирми: Цекъ Ванчовъ, Хаджи Йончо Русковъ, Хаджи Петко Петковичъ, Йосифъ Капонъ, Пинкасъ и Синове като

вносители на австрийски и английски преди, памучни, колониялни и желѣзни стоки, бои и пр., освенъ това Капонъ, Тускию Молла Азисъ, П. С. Калевъ — като износители на жита и сурови произведения, макаръ че Видинъ, следъ отстѣпването на нишкия окрѣгъ на Сърбия, се връзва като клинъ между нея и Румъния и остава прочее безъ сжщински хинтерландъ, та е изгубилъ много отъ търговското си значение. Но то ще намалѣе още повече, ако мюсулманското население наистина се изсели и видинскитѣ търговци останатъ да задоволяватъ само незначителнитѣ нужди на мѣстнитѣ българи.

ПРЕЗЪ БЪЛОГРАДЧИКЪ КЪМЪ ВРЪШКА-ЧУКА И ДУНАВА

Презъ лѣтото на 1862 година, едновременно съ възстанията въ Херцеговина и Сърбия, макаръ и не толкова шумно колкото тѣхъ, въ дълбокитѣ клисури на Стара-планина се разви онова движение, което безъ мирното уреждане на сръбскитѣ бърканици би причинило на Портата голѣми затруднения. Първитѣ благоприятни сведения следъ бомбардировката на Бѣлградъ отново извадили на бѣлъ свѣтъ ржждивитѣ оржжия, скрити въ затѣнитѣ кжтове на Стара-планина. Отъ дълго време потискани надежди се събудили, изглеждало, че е настаналъ деньтъ за отхвърляне на турското господство. Млади търновци, въодушевени отъ любовъ къмъ свободата, се опитали да възбунтуватъ намиращитѣ се край шосето за Казанлъкъ села. Тѣ лесно успѣли да прогонятъ нередовнитѣ войски отъ беклеметата и панически страхъ обзелъ турското население въ обезпокоенитѣ отъ възстанницитѣ мюсулмански мѣста.

Когато азъ въ началото на юлий пристигнахъ въ Видинъ, възстанието бѣше въ разгара си. Възстанницитѣ владѣха шосето между Търново, Габрово и Казанлъкъ и заплашваха да пренесатъ бунта и въ мѣстноститѣ отатѣкъ Стара-планина. Пашитѣ отъ Русе и Нишъ изпращаха войски, за да потушатъ всѣкидневно растящата опасностъ, а новината, че възстанницитѣ сж заели и водещитѣ къмъ Сливенъ проходи, раздвижи силно и видинскитѣ военни управници.

Тѣзи размирици се отразиха зле върху изпълнението на замисленото отъ мене осведомително пжтешествие отъ Никополъ до Черно море, защото, макаръ борецитѣ се безъ единно ржководство и, поради стихването на сръбското движение, обезсърдени български доброволци да изнемогваха отъ комбиниранитѣ удари на изпратенитѣ противъ тѣхъ низами, все пакъ не можеше да се очаква пълно очистване на несигурнитѣ дори и въ мирно време старопланински проходи. Струваше ми се твърде неумѣстно да дочакамъ изхода на борбата въ напоения съ трескавъ въздухъ Видинъ, тъй като отъ печалния си опитъ въ блатата на

Требинье и при Шкодренското езеро знаехъ своята податливостъ къмъ злокачествени трески. Затова решихъ по възможностъ по-скоро да избѣгамъ отъ видинския заразителенъ въздухъ и да се обърна къмъ незасегнатия отъ възстанието североизточенъ кжтъ на България. Който иска въ вжтрешността на Турция да се отклони отъ обикновенитѣ голѣми военни пжтища, който иска да бжде сигуренъ, че недовѣрието на първия срещнатъ турчинъ не ще му попрѣчи да изпълни научнитѣ си издирвания, който намисли въ случай на нужда, — а такива случаи настжпватъ много често и лесно, — да поиска помощъ отъ мѣстнитѣ власти или въоржжена стража, ще трѣбва за тая цель да се снабди съ „бюурду“. Азъ си спомнямъ за добритѣ услуги, които ми принесе то въ босненския Зворникъ въ 1860 г., и помолихъ колкото благосклонния къмъ художеството, толкозъ и любезенъ Валхеръ фонъ Молтайнъ, който пожела да ме придружи като желанъ спжтникъ, да ме представи за тая цель на окржжния управитель Сюлейманъ паша.

Абдулла, живописно облѣчениятъ гавазинъ на австрийското консулство, — Аллахъ да бжде милостивъ къмъ него, защото вече не е между живитѣ, — вървѣше предъ насъ съ украсения съ двоенъ орелъ служебенъ жезълъ на консула. Стражата при „Стамбулъ-капу“ отдаде почестъ, гавазитѣ при вратата на невнушителния пашовъ сарай поздравиха, и многобройнитѣ българи, които винаги се намиратъ въ предверието на конацитѣ, въ ржка съ заявления, написани отъ турски писари, се поклониха низко до земята. Ние се изкачихме по една лоша дървена стълба, съ появяването си раздвижихме налѣгалитѣ въ бездействие прислужници, и като влѣзохме въ просторния приеменъ салонъ, поржчахме да известятъ на пашата за посещението ни. Скоро се отвори двукрилата врата на съседното отдѣление и „негово превъзходителство“ ни поздрави съ обикновеното кржгообразно движение на ржката отъ гърдитѣ къмъ устата и челото, което, преведено на нашъ езикъ, означава приближително: каквото чувствува сърдцето, устата го казва, и азъ те поздравлявамъ.

Азъ предполагамъ, че четецътъ познава добре описвания церемониялъ при посещение на знатни османлии, и отминавамъ подробноститѣ, съ които не ни пощадиша. Пашата се показа видимо зарадванъ отъ моегo представяне и отъ цельта на пжтуването ми; при изрядно кафе мока, поднесено въ златни зарфове и подсладено съ йенидженски тютюнъ, ние заговорихме за пжтя. Пашата поправи нѣщичко въ плана ни и бѣше на мнение, че ще можемъ да изменимъ цѣлия си пжтъ удобно съ кола, тъй като и шосето къмъ

Българчикъ, макаръ и преди кжсо време, но е турено вече въ добро състояние. За по-голѣма сигурностъ трѣбвало да ни придружаватъ две заптиета, а единъ куриеръ да отива преди насъ, за да съобщава на мюдиритѣ за пристигането ни и да ни приготвя най-добъръ приемъ. Секретарятъ на пашата донесе нашето препроводително писмо (бурджу), написано красиво и потвърдено съ голѣмия печатъ на Сюлеймана; негово „превъзходителство“ ми го подаде, съ цвѣтиста ориенталска речъ поблагодари на консула за направеното му отъ нашето посещение удоволствие и се сбогува съ звучни пожелания за щастливия изходъ на пжтешествието ни.

Какво ли положение би могълъ да заеме Сюлеманъ въ нашата чиновническа иерархия споредъ своето образование? Попитахъ придружника си, когато задъ насъ се затвори вратата. Отговорътъ не бѣше лесенъ! А какви грамадни заплати получаватъ тия длъжностни лица, които често не знаятъ нѣщо повече, освенъ да прочитатъ и да удрятъ печата си. Въ последно време Портата се опита наистина да сведе заплатитѣ на висшитѣ си чиновници до европейско равнище; тѣ си останаха, обаче, все пакъ твърде високи, макаръ че трѣбва да се признае, какво обичайниятъ пашовски харемски разкошъ и многобройнитѣ прислужници и пр. поглъщатъ значителни суми. Още въ 1860 год., като видински муширъ, Сюлеманъ получавалъ 14,000 марки месечно, а въ 1875 г., когато Видинъ бѣше простъ окръженъ градъ отъ дунавския вилаетъ, мютесарифътъ получавалъ годишно 72,000 марки, по западноевропейско схващане — твърде голѣма, а по пашовски понятия — твърде скромна сума, която трѣбвало да се увеличи съ възможни странични източници.

А колко малко знаятъ турскитѣ управители съ месечна заплата 50,000 гроша (10,000 марки), — а такава грамадна сума получаваше Сюлеманъ още въ 1862 год., когато ние го посетихме, — за състоянието на шосетата дори и въ непосредствено съседство съ седалището имъ, азъ трѣбваше да изпитамъ още въ първия день на своето пжтешествие по българската дунавска тераса. Само на петъ часа разстояние отъ Видинъ нашата кола се разби на парчета при едно скалистото мѣсто на жалкото шосе. Коларятъ и слугата отхвъркнаха съ едно не твърде художествено салтомортале отъ капрата, а моятъ спжтникъ и азъ ъвреме скочихме благополучно изъ отворената кола и предоставихме развалинитѣ ѝ на първобитнитѣ превързочни изкуства на хората си, като благодарѣхме на providението, че можахме съ непокрановитѣ тѣла да продължимъ пжтя си върху конетѣ на придружаващитѣ ни заптиета. Невежиятъ Сюлей-

манъ паша, който предишниятъ день ни показа дланъта на ржката си, което по турски означаваше, че шосето къмъ Българчикъ било напълно равно, следъ две години бѣ замѣстенъ отъ интеллигентния Рашидъ паша, който като председател на международната дунавска комисия умѣеше по-добре отъ своя предшественикъ да цени значението на добритѣ шосета. Той взимаше дейно участие въ изпълнението на голѣмия проектъ за шосета, който бѣ изработилъ първиятъ Мидхадъ паша, за да обкржи Сърбия и да свърже прѣко своя нишки пашалкъ съ видинския. И вече презъ лѣтото на 1864 год. азъ използвахъ хубавата шосейна мрежа, която приближи значително военнитѣ и търговски центрове Нишъ и София къмъ дунавскитѣ пристанища Видинъ и Ломъ и която, като едно отъ най-важнитѣ реформени усилия на Мидхада, обещава да освети една нова ера въ турската съобщителна система.

Строителътъ на новото пощенско шосе, което свързва Видинъ съ Българчикъ, изобщо се е държалъ о трасето на стария пжтъ. До точката, която почти щѣше да стане катастрофална за насъ, по дѣсния брѣгъ на Арчаръ при Османие, шосето води въ рѣдко отклоняваща се отъ югозападъ посока презъ блатистия склонъ на видинскитѣ укрепления до Витболъ, а следъ като се премине това мѣсто, върви покрай буйнитѣ му пасища по леко издигащата се и въ голѣма джга окръжаваща Видинъ льосова тераса и стига до караула Карнолъ. Отъ тукашния беденъ ханъ презъ низка джбова гора, която, както навредъ въ Турция, страда отъ свободно движещитѣ се кози стада, се отива за къмъ втория по шосето караулъ Попадия на Арчаръ. До тука мѣстността изглежда доста неприветлива. Когато не е пазаренъ день, рѣдко ще срещнете селяни, които откарватъ къмъ града дърва или овчи кожи. Предъ Попадия влѣзохме въ една българска кжщурка. Човѣци и животни си живѣха тука мирно и заедно подъ обща стрѣха, а на огнището жени печеха гжби за скромна храна. По-добри жилища намѣрихме въ по-приветливо на видъ долина на Арчаръ, която изглеждаше и по-добре обработена.

На $\frac{1}{4}$ часъ отъ Попадия стигнахме до брѣга на рѣката, обаче напразно търсихме на това мѣсто Българчикъ, както е означенъ на нашитѣ карти, което се обясни по простъ начинъ: крепостта се намира не на Арчаръ, а три часа навжтре въ страната. На предполагаемото мѣсто на крепостта се намираше обаче черкезското селище Османие, чието заселване причинило нѣкога голѣма мжка на българоначалникъ мюдиръ (околийски началникъ). Скитнишкитѣ марсови синове на Кавказъ не искали да се привържатъ къмъ земята, а още по-малко проявявали наклон-

ност да я обработватъ сами. По-късно това положение се подобрило малко. Азъ посетихъ повторно Османие въ 1868-години и намѣрихъ вече грамадна повърхностъ земя превърната въ ниви съ царевица и въ зеленчукови градини. Разбира се, всичко това бѣ извършено толкозъ първобитно и небрежно, че при тая гледка на всѣки германски земледѣлецъ, който не оставя ни педя земя необработена, би припаднало отъ мъжа. Селищата по двата брѣга на Арчаръ се свързватъ съ красивъ дървенъ мостъ. Измине ли се този мостъ, върви се нагоре по доста сложно трасе върху отгатышната стрѣмна тераса; при българското село Калугеръ новото пощенско шосе напуска посоката на стария пѣтъ, който е минавалъ по оставения сега настрана Столови планини. Спомени за голѣма мъжа, но сѣщо и за незабравима наслада ме свързватъ съ стария пѣтъ: една почти недостъпна пѣтека, по която колата ни не можеше никакъ да мине, водѣше къмъ оная точка, която въ 1862 г. като съ нѣкакъвъ магически ударъ ми откри за прѣвъ пѣтъ приказната сценария на Бѣлоградчишката панорама.

Не далече отъ селото Орѣшецъ, при една чешма съ отлична вода ние дочакахме нашата кола, донѣкъде поправена чрезъ всевъзможни ловко извършени превръзки, дървени шини, вѣжа и пр. Ако ние бихме могли, обаче, да предвидимъ лошитѣ часове, които я застрашаваха още сѣщия день следъ споменатото вече тежко изпитание, бихме я изпратили обратно за Видинъ. На западъ отъ нашата спирка, въ пълно противоречие съ картитѣ, се издигаше съвсемъ неочаквано за насъ една висока, въ подножието си залесена планина, която горе преминаваше въ голи, надълго разстлани „столовидни“ стени. Тия „столове“ отъ варовитѣ камѣкъ върху основа отъ пѣсѣчникъ сѣ дали името на планината. Тя се намира приблизително на онова мѣсто, гдето нашитѣ карти показватъ съединението на изворитѣ на несъществуващата рѣка Смърденъ. Въ подножието на тия неочаквано изпъкнали Столови планини, за наша неприятна изненада, се свършваше напълно построеното отъ човѣшка рѣжа лошо шосе. То се превръщаше въ стрѣмна пѣтека за яздене, минаваща между голи скали, между гѣстъ полски клекъ и дивъ лиляковъ гѣсталакъ, и, за да не се разчупи окончателно, колата трѣбваше просто да се изнесе на височината съ помощта на повикани селяни. Нашатъ свита имаше премного работа и кълнѣше Сюлейманъ паша; самитѣ ние поведохме конетѣ си за юздитѣ презъ най-опаснитѣ прѣчки на тѣсния скалистъ проходъ и следъ единъ часъ изминахме най-лошата му частъ. Най-после той се разшири въ югозападна посока и гледката стана постепенно попросторна, колкото повече излизахме изъ устието на стрѣмнитѣ стени.

Най-после гледката стана съвсемъ свободна. На северъ се подадоха не твърде рѣзкитѣ очертания на сръбско-българскитѣ гранични планини, на югъ — високитѣ гърбове на Стара-планина, а сръдната запълняше една картина толкозъ неочаквано великолепна, че съ своята прелестъ тя ни накара да забравимъ току-що преживѣното страдание. Съ възторжени викове ние слѣзохме къмъ градчето Бѣлоградчикъ, което следъ необикновено горещия день се бѣ разположило съ своитѣ обкржжени съ шума джамии и минарета въ тъмносинята сѣнка на изправената надъ него крепостъ.

Мѣстнитѣ представители на властта, мюдирѣтъ, кадията и улемѣтъ, бѣха излѣзли до първитѣ кѣщи на града, за да ни поздравятъ. Току-що бѣхме се справили съ неизбѣжнитѣ изисквания на ориенталския етикетъ въ опредѣления за насъ правителственъ конакъ, и вече ни се дощѣ да отидемъ всрѣдъ оная сценария, чиито чудни очертания, гледани още отъ далеко, бѣха напълно пленили ума ни. Мюдирѣтъ, старъ любезенъ господинъ, пожела да ни придружи; ние, обаче, не искахме да отслабваме впечатленията, които ни очакваха, съ единъ може би по-малко разположенъ къмъ възхищения водачъ и учтиво отклонихме предложението му.

Навлѣзохме сами въ скалния свѣтъ на Бѣлоградчикъ. Една тънка водна нишка блещѣше като водачъ къмъ отворената отъ северъ на югъ тѣсна клисура, презъ която пѣтътъ води надолу къмъ Ломъ. Месечината току-що се бѣ издигнала. Тя освѣтаваше едно отъ най-фантастичнитѣ творения на Всеомѣществото. Какъ да опиша неопикуемото? „На живописци и геолози препорѣчвамъ слизането отъ Бѣлоградчишката височина къмъ селото Върбово. Тѣснитѣ проходи на Олиула въ Провансъ, тѣснината на Панкорбо въ Испания, Алпитѣ, Пиринеитѣ, най-дивитѣ тиролски планини и Швейцария не притежаватъ нищо, което би могло да се сравни съ това“, се е изказалъ Бланки*), онзи прочутъ членъ на парижкия институтъ, който въ 1841 год. пропѣтувалъ България съ политическа мисия. Не е ли била похвалата на Бланки прекалена, не е ли била може би избликъ на мигновено субективно настроение? Бие и Вискеснелъ, неговитѣ предшественици, споменали за Бѣлоградчикъ само съ нѣколко сухи думи, а при все това и тѣ имали отворени очи за красотата на мѣстноститѣ. Едвамъ по-късно разбрахъ, че тия двама пѣтешественици не сѣ посетили лично дунавската тераса. Бие тепърва чрезъ мене узна за съществуването на бележититѣ бѣлоградчишки скални образи и тѣ му се показаха толкозъ интересни, че събранитѣ отъ мене

*) Voyage en Bulgarie. Paris 1841.

образци отъ камъни и очертания на височини го подбудиха да държи въ виенската академия единъ рефератъ, въ който той подчерта важността на тия височини за науката*).

Описанието отъ Бланки бѣ, прочее, единствената почиваща на лично наблюдение картина на северо-българското каменно чудо и не необузdana блѣнуваща фантазия е смѣсвала цвѣтоветъ, съ които я е изобразилъ той. Азъ вѣрвамъ, че ничия човѣшка душа не би могла да се приближи къмъ изненадващата съ формитѣ си бѣлоградчишка сценария, безъ да бжде обзета отъ мощта на едно впечатление, което засѣга дълбоко. Забележителни форми и съчетания, чудно великолепно боядисване и окисляване на материала, отъ който природата, въпрѣки всички чудновато-фантастични подробности, е създала закрѣглена и хармонична скална мѣстностъ, постигатъ тука чудни ефекти при ослѣпителния блѣсъкъ на освѣтление. При гледката на този блѣсналъ при пълното лунно освѣтление свѣтъ отъ червенъ пѣсчаникъ, чиито долни части се ниятъ една до друга като дървета въ нѣкоя грамадна алея и чиито горни етажи образуватъ често до 200 метра високи фантастични групи отъ кжщи, обелиски, кораби, човѣци и животни, човѣкъ разбира произхода на вкаменения градъ отъ арабската приказка**) изъ триполитанска Киренайка.

На пжтника не е позволено, както на поета, да си остане само при поетичната страна на предметитѣ, които е обикналъ. Какво щастие, ако може поне на отдѣлни мѣста, както въ Бѣлоградчикъ, да се съчетаватъ хармонично проза и поезия! Наистина, едва ли нѣкога е построявана крепостъ въ по-романтична мѣстностъ и вѣроятно никога постройка, която служи на прозаична военна цель, не е смущавала толкозъ малко прелестта на окръжаващата я мѣстностъ. Безгранична смѣлостъ е да дамъ въ скица съ перо образа на разкошната по цвѣтоветъ си бѣлоградчишка скална формация, и при все това ми се струва, че трѣбва да покажа скицитѣ си на четеца. Фантазията му ще попълни липсващото, а на географа тѣ биха предложили съ геологичнитѣ бележки нѣкакво пояснение за строежа на най-западната българска дунавска тераса. Формацията на бѣлоградчишкия теренъ се състои отъ червенъ, ронливъ, богатъ съ кремѣкъ пѣсчаникъ, съ доста много бѣли частички отъ полски шпатъ, който приема тукъ-тамъ голѣми кжсчета отъ бѣлъ като млѣко кремѣкъ, изглежда като конгломератъ и много

*) Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wissenschaften. Math. naturw. Classe, I. Bd. 1864.

**) Ukert, Hertha Bd. 3. 1825.

наподобява червенитѣ пѣсчаници отъ формацията диазъ*.)

Разположениятъ въ подножието на крепостната скала Бѣлоградчикъ отдавна би трѣбвало да се свърже чрезъ шосе съ съседната Кула. Обаче, както ме увѣряваше мюдирѣтъ Мехмедъ, по-предишенъ миралай въ Видинъ презъ есенъта на 1870 г., липсвали пари за това. Той билъ задълженъ да изпраща колкото е възможно по-скоро всички по-стѣпления отъ казата въ Видинъ, отъ гдето отивали въ Цариградъ, за да не взематъ никога вече обратния пжтъ къмъ провинцията, или да се върнатъ само отчасти за раздаване заплатитѣ на войсковитѣ части. Градчето имаше да благодари на ревностния мюдиръ за доста украшения, за една хубава обществена чешма, за уличнитѣ фенери, за поправянето на калдарѣма и за новото здание на околийското управление, въ чиито гостолюбиви апартаменти азъ намѣрихъ любезенъ приемъ. Но по-здравата направа на това здание кара да изпжкне още повече бедността на разпредѣленитѣ въ нѣколко квартала 200 кжщи. Бѣлоградчичени се занимаватъ съ земледѣлие и лозарство, но най-голѣмата имъ печалба е отъ командувания отъ единъ миралай (полковникъ) гарнизонъ, съставенъ отъ пехота, кавалерия и артилерия, който квартирува въ една казарма и въ крепостта и който въ военно време се засилвалъ отъ турска гражданска милиция. Две трети отъ населението бѣха мохамедани, а остатъкътъ—българи, малко евреи и цигани.

Като изолирани северозападни предни стражи срещу Сърбия и обкржжени отъ едно изключително християнско селско население, бѣлоградчишкитѣ турци винаги сж се отличавали много съ фанатична умраза къмъ своитѣ съграждани християни и при всѣки поводъ сж се опитвали да покажатъ бабаитството си противъ тѣхъ. Хати-хумаюнътъ не измѣнилъ нищо въ това. Въ съставения отъ 6 члена мезличъ (общински съветъ) заседавалъ, напимѣръ, само единъ християнинъ. Прочее и тука, както и въ всички турски градове, които азъ посетихъ, все сжщото изключващо всѣка безпартийна проява малцинство на раята, което трѣбваше да приема безропотно взетитѣ отъ мнозинството решения. Малката християнска църквица се намираще далечъ вѣнъ отъ града, затулена задъ високи защитни зидове. Само нейната грубо скована надничаща навѣнъ камбанария я издаваше, но камбаната, както и въ Видинъ и на много други мѣста въ страната, гдето живѣятъ въ мнозинство мохамедани до християни, не бивало да звѣни. Споредъ турския възгледъ, звѣненето на камбанитѣ би значило: „Ииниъ сисъ, бенелимъ бисъ!“ т. е. „слѣзте вие (турцитѣ), та да се издигнемъ ние (християнитѣ)!“ Затова турцитѣ настоявали на

*) Verhandl. d. k. k. geolog. Reichsanstalt, № 16, Wien, 1868.

своето: „Бурда чанъ чалимнасъ, бурда ясанъ окунуяр!“ което значи: „Тукъ камбана не звъни, тукъ се чува гласътъ на правовърния!“

Постоянно проявяваниятъ фанатизъмъ на бѣлоградчишкитѣ мюсулмани накаралъ живушитѣ въ околността християни да гледатъ съ ненавистъ на крепостта и да се стараятъ на всѣка цена да я унищожатъ. Всѣко селско въстание въ западно-българския тимошки кжтъ е бивало, прочее, насочвано главно къмъ разрушаването на това турско скално гнѣздо. Обаче, загнѣзденитѣ тамъ грабливи птици всѣки пжтъ превъзхождали въ владѣнето на оржжието недостатъчно въоръженитѣ селяни, та и нападенията имъ противъ романтичната крепостъ въ 1840 и на 13 юний 1851 година били осуетени. По-сериозно билъ застрашенъ Бѣлоградчикъ, когато презъ сръбско-турската война въ 1876 год. едно значително отдѣление отъ княжевацкитѣ войски, подкрепено отъ български доброволци, се опитало да го превземе. Енергичнитѣ вилазки на малкия гарнизонъ, обаче, попрѣчили на нападателитѣ да обсадятъ крепостта. Тѣ не могли да напреднатъ по-далече отъ разположеното къмъ северозападъ отъ Бѣлоградчикъ село Салашъ.

Въ руско-турската война, следъ падането на Плѣвненъ, бригадата Кантили отъ III румънска дивизия на полковникъ Хараламбъ получила заповѣдъ да настѣпи отъ Ломъ къмъ Бѣлоградчикъ. Силниятъ ѝ кавалерийски авангардъ прогонилъ нѣколко башибозушки групи и далъ възможностъ на следващитѣ главни сили да заематъ презъ януарий 1878 г. безъ съпротива намиращитѣ се само на 4—7 клм. отъ крепостта села—Орѣшецъ, Боровица и Чифликъ—съ три полка пехота, единъ полкъ кавалерия и 12 тежки круповски орждия. Сжщевременно настѣпила презъ Каджбоазкия проходъ една колона, която, подъ началството на поручикъ Покорни, съ две дружини отъ княжевацката второкласна бригада, малко зайчарска кавалерия и две леки орждия завършила отъ къмъ северозападъ обсадата на Бѣлоградчикъ, чиито укрепления и най-близки доминиращи възвишения се отбрънявали отъ около 1500 низами, 1000 башибозуци, цигани и пр. Обстрелването запалило нѣкои бараки и кжщи, обаче не се дошло до по-сериозенъ бой и схваткитѣ престанали, когато великиятъ князь Николай следъ сключването на Одринското примирие заповѣдалъ на всички войски да прекжснатъ враждебнитѣ действия. Макаръ тоя договоръ да предвиждалъ незабавното опразване на укрепенитѣ дунавски мѣста и на Бѣлоградчикъ, въ началото на февруарий неговиятъ енергиченъ комендантъ миралай Сюлейманъ отказвалъ да го предаде и майоръ Димитрий Вуковичъ-Караджичъ, който билъ изпратенъ да уреди руското гражданско управление, трѣбвало съ своитѣ 10 казака — първитѣ руси,

които се явили при Тимокъ — да дочака търпеливо отварянето на малката скална крепостъ, което било посрещнато радостно отъ околното българско население, като избавяне отъ многовъковенъ позоръ и страхъ.

Една стрѣмна пжтека, която при третото си посещение на Бѣлоградчикъ (въ 1870 г.) намѣрихъ превърната въ доста прилична стѣлба, води откъмъ тѣсната пазарска улица къмъ портата на най-важната частъ на крепостта, построена между три великански скални групи. Тази пжтека е изработена въ форма на правоъгълникъ, чиито дълги страни образуватъ 4.74 м. високи зидове отъ квадратни камъни съ многобройни бойници и два кржгли бастиона, въоръжени съ 12 орждия. Тѣсни зидове съ грамадни порти между издаденитѣ далече напредъ подпори завършватъ този нѣколко стотинъ крачки дългъ и издигнатъ къмъ северъ дворъ Д отъ чертежа. Тукъ се намира една кжщурка за стражата, единъ коливовиденъ хамбаръ и нѣколко зле запазени подъ несигуренъ покривъ полски орждия за издаденитѣ укрепления Е и F отъ чертежа, които били издигнати въ 1862 год. по заповѣдъ на Сюлейманъ паша, за да засилятъ единъ западенъ бастионъ, надъ който доминирала една височина. Българи трѣбвало да изработятъ безъ никакво възнаграждение тази нова постройка, надъ която, както и връзъ сръдната частъ на крепостта, се виждалъ далече въ околността символътъ на чуждото господство—знамето съ полумесець и звезда. Презъ южната порта на описания дългъ дворъ се влиза въ отдѣлъ С на крепостта, чиито дълги стени се намиратъ въроятнo на еднакво равнище съ зидоветѣ на първата, обаче като отиватъ отъ западъ къмъ изтокъ, издаватъ се напредъ въ дѣсния жгълъ. Отъ тоя втори дворъ, на чиито зидове сжщо тѣй сж прикрепени нѣколко незначителни постройки, казарми, складове и пр., се достига въ най-високата частъ В на крепостта. Тя се състои отъ единъ дворъ, ограденъ съ грамадни скали отъ пѣсчаникъ и вградени между тѣхъ зидове. Една малка желѣзна порта води отъ тукъ къмъ последното убежище А на гарнизона. По дървени и каменни стѣлби се отива нагоре къмъ прохладната височина на съединенитѣ чрезъ дървени мостове помежду имъ върхове на скалитѣ, които сж по-удобни за гнѣзда на орли, отколкото за жилища на човѣци. Отъ замайващата височина се откри една интересна панорама, която ни възнагради богато за нашитѣ мжки при катеренето. Крепостта, сюлеймановитѣ постройки и свързаното съ тѣхъ чрезъ високъ плетъ градче се намираха дълбоко подъ насъ като дребосъчета. На югъ се простираше хубавата мѣстност около изворитѣ на Ломъ съ своя продължаваща се отъ Бѣлоградчикъ фантастично червенъ свѣтъ отъ пѣсчаникъ, който отъ далечината изглеждале да приема фор-

митъ на мостове, кули, градове и укрепления, отдѣлени чрезъ сочна зеленина и водни струи. Малко по-далече се издигаха рѣзко очертанитѣ островърхи планини, които раздѣлятъ чупренската долина отъ ломската, а задъ тѣхъ блѣстѣха чипровскитѣ планини; завършъка образуваха издигнатитѣ единъ надъ другъ гребени на планината Св. Никола. Издадкитѣ ѝ къмъ Сърбия съ дълбоки врѣзвания изглеждаха като западно продължение на великолепната закръглена картина, която ни даваше и въ северната посока една приветлива гледка къмъ слабо надиплената, доста добре обработена висока равнина. Надъ нея далечното, ясно, белѣещо се минаре на кулската татарска джамия представляше отлична точка за ориентирание. Азъ не пропуснахъ да го отбележа отъ нашата висока наблюдателница, заедно съ много други ясно видими върхове. Само на изтокъ голитѣ склонове на разположенитѣ въ непосредствена близостъ Столови планини, въ чието подножие подъ варовникъ и пясъчникъ се намиратъ слаби каменовжглени пластове, ограничаватъ за жалостъ просторната гледка, която едва ли може да бѣде надмината по красота отъ нѣкоя друга, съ приблизително сжщата надморска височина.

Благоприятното положение на Бѣлоградчикъ относно охраната на пѣтищата, които водятъ отъ областта на Нишава и на Стара-планина къмъ Видинъ, не е оценено за пръвъ пѣтъ тепърва отъ проникателния Хюсеинъ паша, както е приемалъ Бланки. Той само разпоредилъ въ 1837 год., както се разбира отъ две каменни плочи при главния входъ съ турски и български надписи, да се построи по-новата частъ D отъ крепостта. Бѣлоградчикъ притежава обаче и по-стари постройки. Въ неговата по-горна частъ, надъ и подъ изкуствено създадената наблюдателница, азъ намѣрихъ основни отъ кули и зидове, които принадлежатъ въ всѣки случай на значително по-раншно време. Споредъ мнението на придружаващитѣ ни турски първенци, тѣ трѣбва да произлизатъ отъ „латинитѣ“. Това обаче не значи много нѣщо, защото турци и славяни означаватъ съ това име обикновено всички постройки, чийто произходъ не познаватъ. Както споменахъ вече, дори и въ мирно време за жалостъ е неудобно да се предприематъ археологични разкопки въ турскитѣ крепости. Но като се има предъ видъ, че следъ преселението на народитѣ византийци и българи обикновено се ограничавали само да възстановятъ разрушенитѣ римски крепости, то вѣроятно ще може да се приеме, че Бѣлоградчикъ стои върху основитѣ на единъ отъ многобройнитѣ римски кастели, отъ които азъ намѣрихъ нѣколко, предназначени да пазятъ военния пѣтъ къмъ Рациария и най-близката околностъ на Арчаръ.

Отъ римскитѣ селища, които на българската дунавска

тераса били много по-разпространени, отколкото може да се сѣди по оскѣдно запазенитѣ имена въ стари пѣтеводители и писатели, вѣроятно сж се запазили многобройни основи, посокитѣ на пѣтищата обаче презъ последнитѣ хиляда години въ по-големата си частъ сж станали жертва на разрушителнитѣ природни сили. Отъ страна на турската властъ до преди кжсо време е вършено твърде малко за постройка на нови шосета; защото покрай турското равнодушие тукъ се е намѣсило и политическото съображение, — по възможностъ да се изолира собственото християнско население отъ населението на съседнитѣ страни. Бланки намѣрилъ презъ 1841 год. между Видинъ и Нишъ, както и азъ самиятъ още въ 1862 г., само преопасни, неравни пѣтища; освенъ това презъ сжщата година ми се падна да страдамъ много отъ „усмиряващитѣ“ едно скоро преди туй избухнало българско възстание, а въ сжщностъ отдали се на разбойничество албански башибозуци. Досаднитѣ сами по себе пѣтища тѣ правѣха още по-несигурни, оплячкосваха християнскитѣ ханнища и села и станаха страшенъ бичъ дори и за своитѣ турски едновѣрци, които ги бѣха повикали за съдействие.

Азъ бѣхъ по-щастливъ отъ предшественика си, макаръ че и на 1862 и 1868 год. кипежътъ въ българския народъ бѣ стигналъ до кървави възстания и Хаджи Димитъръ съ Стефанъ Караджа имаха редъ кървави сбивания съ турскитѣ войски въ клисуритѣ и горитѣ. Въ северо-западния кѣтъ на България, обаче, царѣше миръ, който нарушаваха рѣдко дори и заселенитѣ тамъ разбойници-черкези, мирно бѣше и по леко надипленото плато съ млада джбова гора, по което ние взехме пѣтя си къмъ северъ отъ Бѣлоградчикъ и чиито добре напоявани, грижливо обработвани полета въ плодороднитѣ тѣсни долини говорѣха за прилежанието на българитѣ отъ Джбравъ, Струиндолъ, Ошанье и Вешница. Ние слѣзохме край една тънка, извиращата отъ сръбскитѣ гранични планини Салашка-рѣка, която образува югозападенъ притокъ на Арчаръ. Една разстлана на изтокъ издадина отъ Голѣма-глава дѣли Салашка-рѣка отъ Мечина-рѣка, северенъ притокъ на Арчаръ, и дветѣ рѣкички се съединяватъ близо при открития отъ мене римски кастелъ при Кладрупъ, за който ще се говори по-нататкъ.

Единъ дълбоко врѣзанъ тѣсенъ проходъ отъ спускащата се до течението на рѣката висока равнина ни доведе до брода на Мечина, а скоро следъ това и до една осѣнена отъ високи върби мелница, която ни даде прохладна почивка презъ онзи горещъ лѣтенъ день. Следъ като се разхладохме малко, потеглихме по криволици нагоре по отта-тъшния стрѣменъ брѣгъ къмъ селото Рабишъ и татарското му селище. Следъ единъ часъ стигнахме до Влаховичъ на

едноименна рѣкчка въ извивката на една широка мочурлива висока равнина. На нейния много пресѣченъ, покритъ често съ твърде високи трѣстикови растения и за яздачи и кола преопасенъ теренъ нашитѣ заптиета въ настѣпилата мрачина бѣха изгубили пжтеката, която води къмъ Раковица, — нашата нощна цель. Следъ дълго лутане нѣколко случайно минаващи селяни ни заведоха въ едноименния караулъ, и следъ тежкото изпитание, на което бѣ подложено търпението ни, ние се радвахме двойно на любезния приемъ, който ни направи тамошниятъ любезенъ комендантъ. Отличениятъ съ орденъ отъ кримската война булюкъ-баша, който само нѣколко дни преди това бѣ ималъ сбиване съ сръбски хайдуци и бѣ отнелъ живота на едного отъ тѣхъ, умѣеше да се показва и като най-любезенъ гостолубецъ. Късно презъ нощта той изпрати долу въ близкото село да се донесе необходимото за вкусна вечеря, па ни предостави и своето наредено съ килими жилище, въ което ние се опитахме да се наредимъ по възможностъ добре, а самъ той се прострѣ на една отъ дървенитѣ пейки на заптиетата си.

Караулътъ Раковица се намира срещу сръбската стража Изворъ и е построенъ твърде здраво. Една желѣзна врата води къмъ двата му етажа, отъ които първиятъ, сѣщо както и приспособениятъ за обориназеменъ етажъ, е снабденъ богато съ бойници и служи изключително за защита, а помѣщенията на втория сѣ нагодени за жилища на войницитѣ. Караулътъ владѣе селото Раковица, разположено до едноимененъ потокъ. На юни 1851 г. това село, вследствие на гнетъ върху земледѣлцитѣ, станало изходна точка на едно селско въстание, което обхванало близката околностъ. Турското правителство потушило въ кръвъ това движение. Постройката на малката стражева крепостъ не успѣла въ 1861 год. да спре тайното изселване на по-големата частъ отъ християнското население, което било огорчено отъ неприятното сѣседство съ татарското селище, та минавало отгатакъ презъ близката сръбска граница. Още по-рано, въ 1860 г., азъ бѣхъ срещналъ на сръбска земя такива български изселници, и не всѣкога най-крайнитѣ бедняци бѣха ония, които обръщаха грѣбъ на родината си. Въ своята книга „Сърбия“ (стр. 43) азъ описахъ тѣжното впечатление, което правѣха тѣзи окаяни емигранти.

Когато презъ октомврий 1870 год., идейки отъ къмъ северъ, азъ посетихъ отново Раковица, очудихъ се много на разширението, което бѣ направено на караула следъ 1862 г. До старото здание се издигаше сега една изтеглена на дълго казарма, а албанскитѣ заптиета бѣха замѣнени съ редовни войници. Азисъ паша, предпоследниятъ и въ всѣки случай най-способниятъ управителъ, какъвто Видинъ не е ималъ отъ дълго време, съзналъ стратегичното значение на Рако-

вица и я превърналъ въ добре уреденъ преденъ постъ противъ Сърбия. Младитѣ турски офицери отъ възлизация на сто души гарнизонъ ме приеха съ сѣщотого гостолубие, което на времето прояви стариятъ каленъ въ боеве булюкъ-баша на нередовнитѣ башибозуци. Тѣ ме принудиха да приема въ хубаво отгледаната имъ градинка кафе и цигари и ми приготвиха едно интересно военно зрелище. Единъ тржбачъ изсвири тревога на неподготвения, отдалъ се на сладъкъ кефъ гарнизонъ, който въ нѣколко минути застана строенъ, добре въоръженъ и следъ това изпълни съ рѣдка точностъ всевъзможни хватки съ своитѣ английски магазинки, а после — строй въ квадратъ и на множество. Когато къмъ края великолепитѣ силни мже въ прилична турска униформа се затекоха срещу въображаемия врагъ по посока на близката сръбска граница съ продължителенъ „бѣгомъ“, дадохъ обиленъ честъ огънь и най-после, при дивъ боевъ викъ съ затѣкнати щикове, трѣгнаха „на ножъ“, това представи живописна картина, която имаше обаче и своята сериозна страна, и още дълго време, следъ която се бѣхъ раздѣлилъ отъ любезнитѣ офицери, ми даваше поводъ да размишлявамъ.

Подъ заставата въ долината на Раковица шосето раздѣля разположеното на двата брѣга на рѣката едноименно българо-татарско село, което въ 1864 год. било угодѣнено и чрезъ едно черкезско поселение. Заобикалятъ го хубави широколисти гори, оживени отъ пѣвци съ пѣстри пера. Ние отминахме тия гори и нѣколкото малки потоци, които отпосле азъ означихъ като извори на Витболъ, минахме следъ това богати ниви съ царевица и лозя, окръжени отъ предпланинитѣ на сръбско-българскитѣ гранични масиви, чакъ до осамотената и рѣзко очертана Врѣшка-чука. Ние можехме да проследимъ съ просто око слизащата отъ Врѣшка-чука просѣчка, която отдѣляше сръбската и турска територия; долу въ подножието ѝ се добавяше къмъ нея високъ плетъ, задъ който погледвахъ приветливо червенитѣ керамидени стрѣхи на сръбскитѣ карантинни здания. Турцитѣ се задоволяваха тукъ съ една построена отначало квадратна застава, засилена отпосле съ жглови кули. Въ нея, освенъ нередовния гарнизонъ, въ по-ново време изпълняваше длъжността си и единъ турски митничаръ. Караулътъ, споредъ извършеното отъ мене въ 1870 година измѣрване, се намира 326 метра надъ морското равнище. Високата равнина, надъ която той доминира, се сгънава леко къмъ изтокъ, а на северозападъ се виждатъ эчертанятията на сръбскитѣ планини Столови и Мирочъ.

Северозападниятъ жгълъ на България между Витболъ, Тимокъ и Дунава станалъ въ сръбско-турската война презъ 1876 година зрелище на разгорещени боеве между опрѣ-

ното на Видинъ дѣсно крило на турската войска подъ началството на Османъ паша и сръбския тимошки корпусъ на Лешанинъ. Споредъ сръбския воененъ планъ, тоя корпусъ е трѣбвало да попрѣчи на събранитѣ при Видинъ войски да нападнатъ отъ страна и отдире главната войска, която подъ началството на Чернаевъ се насочвала срещу Нишъ. Офанзивата на Лешанина, обаче, още при първитѣ опити останала въ застои. На 2 юлий неговата Крайска бригада и „свещениятъ легионъ“ преминали границата при Връшка-чука, обаче били отбити отъ Османа съ голѣми загуби и отхвърлени обратно въ окопитѣ на дѣсния брѣгъ на Тимокъ, но още на следния день трѣбвало да отстъпятъ и тѣхъ и да се оттеглятъ на укрепеното мѣсто при Зайчаръ. На 8 юлий една хвърчаща сръбска колона подъ командата на полковникъ Остоичъ минала Тимокъ при Брѣгово, достигнала до Ганчово, на 16 километра отъ Видинъ, всѣвайки ужасъ въ крепостта, гдето билъ останалъ слабъ гарнизонъ. Следъ нѣколко-часовъ бой обаче излѣзлиятъ противъ Остоича Фазли паша го принудилъ да се оттегли обратно. Неговитѣ черкези си отмѣстили за разрушението на селата имъ Раквица, Халово, Хамидие и на татарското поселение въ Брѣгово и Ракитница съ жестоки репресалии въ християнскитѣ населени мѣста, особено тамъ, гдето сръбскитѣ войници намѣрили любезенъ приемъ и грижи за здравето си. Едно остоичево отдѣление било изгонено отъ Косово съ загуба на 60 убити, а заетитѣ временно отъ сърбитѣ села Флорентинъ, Ново-село и Врѣвъ на Дунава за наказание били бомбардирани отъ турскитѣ военни параходи.

На 12. юлий Лешанинъ, който получилъ подкрепления, нападналъ безуспѣшно турцитѣ при Велики-изворъ. Сжщевременно българи доброволци преминали Тимокъ и се опитали да завзематъ отново Ракитница; обаче половинъ дружина низами, които пристигнали малко преди това отъ Трапезундъ, ги отбила кърваво. Но безуспѣшно останало, обаче, и нападението на Османъ паша на 13 юлий срещу сръбската позиция при Зайчаръ. На 18 юлий полковникъ Лешанинъ дори миналъ отново въ настѣпление и чрезъ далечни обиколки презъ Каджбоазъ и Салашъ се опиталъ да принуди лѣвото турско крило да отстъпи, което се и постигнало следъ нѣколкодневна съпротива. Въ тѣзи боеве падналъ рускиятъ полковникъ Кириевъ, командиръ на българскитѣ доброволчески дружини. На 28 юлий, обаче, Османъ вече отново отхвърлилъ сърбитѣ отъ Тимокъ и ги принудилъ да се оттеглятъ на своята зайчарска позиция. По-нататъшниятъ бой се продължавалъ вече на сръбска земя, а въ българската област станали само още нѣколко малки схватки при Салашъ, северозападно отъ Бѣлоградчикъ, гдето следъ бързото оттегляне на турцитѣ

отъ Княжевацъ сърбитѣ се опитали да се укрепятъ.

Населението отъ тимошката тераса пострадало много отъ събитията въ 1866 година. Отъ реквизициитѣ на дветѣ войски, а особено отъ грабежитѣ на черкезитѣ и башибозуцитѣ, страната била напълно изтощена; много села били опожарени и многобройни дружини бѣгащи българи отишли въ Сърбия. Руско-турската война докарала за околността на Видинъ нови страшни изпитания, особено когато румъни и сърби настѣпили, за да обсадятъ крепостта. Въ сръдата на декемврий 1877 год. зайчарската второкласна бригада преминала Тимокъ съ малката си авангардна кавалерия се приближила предпазливо по пѣтя презъ Връшка-чука за къмъ Кула. Кулскитѣ окопи се оказали опразнени отъ отдрѣпващитѣ се къмъ Видинъ турци, и полковникъ Здравковичъ намѣрилъ въ просторнитѣ казарми и близкитѣ села отлични зимни жилища за войскитѣ си при настѣпващитѣ снѣжни дни. Малко преди сключването на Одринското примирие отъ 31 януарий 1878 година въ Кула се явилъ вече рускиятъ капитанъ Рудницки съ порѣка да въведе тамъ руска власт и администрация. Сърбитѣ, предъ твърде енергичнитѣ настоявания на руския майоръ Димитрий Вуковичъ Караджичъ, макаръ и неохотно, трѣбвало да опразнятъ Кула, Бѣлоградчикъ и цѣлата българска тимошка тераса, които по споразумението отъ Санъ-Стефано и окончателния Берлински договоръ се давали на новото княжество България.

Два часа ускорено яздене е потрѣбно, за да се стигне отъ Връшка-чука презъ плодородни и залесени земи по доста добро шосе въ Кула, която получила отъ заелия се съ заселването на татаритѣ Нусредъ бей турското име „Адлие“, а пъкъ отъ Мидхадъ паша, когато той организиралъ дунавския вилаетъ, била въздигната въ каймакамски градъ. Азъ напраздно търсихъ името ѝ по нашитѣ карти-които показваха толкозъ други въображаеми имена; при това Кула не е новъ градъ, а, както свидетелствуватъ многото ѝ развалини, тя сжществува отдавна и вече въ римско време имала голѣмо значение между мизийскитѣ градове. И до сега въ сръдата на градчето се издига една висока кула, едничка запазена отъ четири посестрими, и макаръ да е вече полуразрушена, тя все пакъ съ значителната си височина владѣе надалеко околното отворено поле. Около гордитѣ ѝ останки се групиратъ четиритѣ градски махали, населени отъ българи, турци, татари и черкези. Презъ лѣтото на 1862 години се прибавили и зеленитѣ палатки и многобройнитѣ флагове на турската кавалерия, която била събрана тукъ близо до тимошката граница противъ силно вълнуващата се тогава Сърбия.

Ние слѣздохме въ конака на мюдиръ. Следъ кжса по-

чивка азъ вече тръгнахъ навънъ да посетя старата, по срѣдата пукната римска кула, на която едната половина стърчи застрашително въ въздуха, а другата, обрасла съ буйна растителностъ, лежи повалена на земята. Запазената ѝ горна частъ ще да е вѣроятно дѣло на сръбско-българскитѣ владѣтели. Както при повечето постройки, останали отъ XIII и XIV вѣкъ, зидарията е направена отъ смѣняващи се редове чупени камъни и тухли и има многобройни отвори, въ които и до сега гниятъ остатъцитѣ отъ гредитѣ. Основата на крепостта съответствува обаче напълно на постройката на римскитѣ кастели. Тя образува правоъгълникъ, чиито страни сж дълги 19.75 метра, на жлитѣ съ по една обла кула съ диаметръ 12.23 метра съ валъ и дълбокъ ровъ, който сега на много мѣста е засипанъ. Постройката на стърчащата сега 13 метра надъ насипа кула свидетелствува за отлична строителна техника. Въ подножието ѝ азъ намѣрихъ тухли, които произлизатъ отъ близката до главната крепостъ порутена стена, вѣроятно отъ римска постройка, която при хунскитѣ нападения е била разрушена, а въ византийско-българско време отново възстановена.

Освенъ основитѣ на кулата и многобройнитѣ находки на монети, но и една 15 минути отъ крепостта отдалечена околчеста кула съ 4.10 метра диаметръ, чиито основи азъ открихъ всрѣдъ нивитѣ, и една чешма, за жалостъ съ твърде повреденъ, несъмнено стариненъ релефъ, та че и други намѣрени отъ мене откъслечи отъ римски стълбове показватъ, че на мѣстото на Кула се е намирало римско селище. Това е било може би споменатата отъ Прокопия*) *Castra Martis*, която се е намирала малко отдалечена отъ Дунава и била позната още на Хиерокла като градъ и седалище на владика**).

Мюдирѣтъ (околийскитъ началникъ) на Кула ми разказа презъ септемврий 1868 год., че той, като нѣкогашенъ търговецъ, е видѣлъ доста европейски градове и че отдавна би желалъ да почне да разрушавява Кула, като премахне развалинитѣ на кулата, които по негово мнение загрозявали най-хубавото мѣсто на градчето, и после отчасти да застрои спечеленото мѣсто, а остатъка да превърне въ обществена градина. Запазването на интереснитѣ археологични остатъци отъ постройки се дължи на упоритостта на единъ турски бей, който протестираше противъ всѣка повреда на обградения му съ плетъ замъкъ. Както твърдѣше той, единъ отъ неговитѣ прадѣди получилъ това мѣсто въ ленно владение

*) Procop. de aedif. IV.

**) Mannert, Geogr. VII. Bd. S. 101.

тутакси следъ завладяването на страната, а самъ той по нѣкаква чудновата фаталностъ обитаваше едно подобно на караулъ здание, което, и самото вече развалина, се намираше върху основитѣ на още по-стара постройка, и — кой би могълъ да опредѣли време на турскитѣ развалини — сигурно скоро ще се събори.

Презъ есента на 1870 год. азъ намѣрихъ главната улица на Кула оправена и дори снабдена съ тротоари, а недалече отъ мюдирлъка ме изненада единъ твърде хубавичъкъ новъ ханъ, чийто планъ наистина не заслужава да се препоръча на нашитѣ архитекти, но който, въпрѣки липсата на удобства, на легла, въпрѣки високитѣ цени, които неговиятъ притежателъ, цинцаринѣтъ Михалаки отъ Одринъ, умѣеше отлично да поставя, азъ все пакъ трѣбваше да призная като желанъ напредѣкъ, толкозъ повече, че въ неговия салонъ, наподобяващъ нѣщо като казино, при игра и кафе, вино, ракия и чубуци се срѣщаха любезно турски военни лица съ български търговци. Въ 1861 г. татарско селище оцъстливило Кула. Тамъ се настанили 60 татарски семейства, за които следъ една година цинцари изградили онази джамия, чието отдалече видимо минаре азъ забележихъ въ Бѣлградъ като една отъ най-важнитѣ точки за ориентиране и измѣрване между Ломъ и Тимокъ. Въ 1864 г. околността на Кула била наводнена отъ още 600 черкезски семейства, отъ които около 120 се поселили въ градчето, близо до римската чешма, на югъ отъ крепостта.

Довършеното въ 1870 г. отлично пощенско шосе отъ Кула за Видинъ минава презъ една твърде еднообразна мѣстностъ все надолу по слабо надиплената льосова висока равнина, която е обрната отъ новитѣ заселници въ ниви за царевица. Край самото шосе обаче не се вижда никаква кжща, сжщо и по-голѣми дървета се срѣщатъ съвсемъ рѣдко, а въ продължение на три дълги часа до Татарчикъ ние минахме само покрай единъ караулъ съ ханъ. Появата на румънската равнина донесе първата утешителна промѣна. Скоро следъ това, като тънка, много извита сребърна нишка, блѣсна широката дунавска ивица, а оттатъкъ се провидѣха бѣлитѣ стени на Калафатъ, който се прослави за пръвъ пжтъ чрезъ защитата му отъ турцитѣ въ 1854 год. Наближавахме Видинъ. Вече почнаха да се разпознаватъ неговитѣ минарета. Следъ покрити съ лозя височини последваха мочурливи низини, които, поради честитѣ пролѣтни наводнения, не могатъ да се обработватъ, а съ лѣтнитѣ си мизми представятъ, за жалостъ, постоянни огнища на треска. Най-после дойдоха и самитѣ дълбоки, прочути тресавища, презъ които водятъ водостоци съ много джги отъ Хиново, Гирка, Ново-село, Татарчикъ и Витболъ къмъ преднитѣ постройки на българската дунавска крепостъ. Между тия из-

куствени постройки трѣбва да се отбележатъ особено три великолепни виадукти по пътя за Кула, отъ които единъ съ 18 каменни свода. Турското безгрижие не е извършило нищо, за да ги запази. Тѣ неминуемо ще се разрушатъ; повечето отъ тѣхнитѣ перила сж намѣрили вече гроба си въ тресавищата, а пъкъ и мѣстото за минаване по тѣхъ нѣкъде е изгубило половината отъ прѣвоначалната си ширина поради разрушението.

Видинскитѣ тресавища и дунавскитѣ острози сж населени съ бекаси, гжски, патици, лебеди, рибари, пеликани и др. Околността на града е сжщо особено богата съ зайци, чиито кожи (около 10,000 годишно) се изпращатъ въ Виена; сърни, лисици, вълци и др. по-рѣдко биватъ убивани. Срѣдъ пърполенето и граченето на цѣли рояци блатни птици, които се подплашваха отъ трѣска на нашата кола по лошия калдарѣмъ на насипитѣ и напускаха своето съзерцателно спокойствие, ние минахме окопитѣ на Видинъ, гдето въ къщата на австрийския консулъ Валхеръ фонъ Молтхайнъ, а пакъсно и у наследника му Ритеръ фонъ Шулцъ намѣрихъ най-гостолубивъ приемъ. Най-любезно ме улесниха въ научнитѣ ми работи въ Видинъ, освенъ споменатитѣ вече турски чиновници, още и императорскиятъ руски консулъ Кира Диндиянъ, австрийскиятъ консулски драгоманъ Пинкасъ, имп. и крал. пощенски експедиторъ Шнелъ и др. На всички тия господа изказвамъ тукъ благодарността си.

ПРЕЗЪ ОБЛАСТЪТА НА ТОПОЛОВИЦА, ДЕЛЕНА И ТИМОКЪ

Шосето отъ Видинъ къмъ устието на Тимокъ отива въ началото право на северъ презъ една слабо нагъната равнина; тамъ, гдето тя свършва, започва единъ вѣнецъ отъ зелени хълмове, по които се редятъ млади джбови горички, лозя и ниви съ царевица. Тази хълмиста тераса се простира въ слабо извита джга на разстояние отъ $1\frac{1}{2}$ —2 часа отъ Витболъ презъ Татарджикъ, Смърданъ, Хиново, Алваджи до Калово къмъ Дунава и чрезъ многобройни водни пропасти и пресѣчена мѣстностъ обхваща амфитеатрално предното укрепление на българската дунавска крепостъ, като прави твърде мжно всѣко нападение къмъ нея. Мѣстността се изтига само тукъ-таме около дълбоко врѣзанитѣ долини и скалиститѣ клисури на течешитѣ къмъ Дунава рѣкички, гдето образува живописни картини, и само мисълта, че се намираме на интересенъ исторически пунктъ и на едно отъ най-прочутитѣ източни бойни полета, предава на това мѣсто нѣкаква прелестъ.

Скоро следъ като отминахме външната укрепителна линия на Видинъ, се показаха на западъ две могили (тумули, тепета). Тукъ се намираха обикновено командирскитѣ палатки на голѣмия воененъ лагеръ, който се населявалъ всѣко лѣто отъ видинския гарнизонъ. Една трета могила се намира източно отъ шосето между Видинъ и Капитаница, четвърта въ дѣсно малко предъ Негованица; тя, макаръ и умѣрено висока, чрезъ правилната си конусовидна форма владѣе надалече равнината. Тѣзи и много други погребални могили, принадлежащи къмъ по-раншно време, сж прѣснати по цѣла България. При последнитѣ си научни пжтувания (1871—74 г.) азъ означихъ на картата стотици могили, намиращи се по отдѣлно или на групи по дветѣ страни на Балкана, именно край Осъмъ, Янтра и Тунджа. Особено сж бележити онѣзи отъ тѣхъ, които сж разположени на правилно отмѣрени разстояния между Свищовъ и Никополъ. Както е известно, тия предисторични паметници се разпростиратъ отъ далечния северъ до южна Русия, гдето се срѣщатъ въ изобилие. Разкопанитѣ тамъ могили сж доказали чрезъ богатото си съдържание отъ оржия, брони и отчасти твърде хубаво изработени украшения, че погребанитѣ въ тѣхъ сж при-

надлежали на народи, които сж били достигнали вече доста висока степенъ въ културата или, най-малко, сж се намирали въ оживени сношения съ много по-напреднали народи. Интереснитѣ находки, принадлежащи на предисторическо време, вѣроятно ще оборятъ най-после упорито поддържаното мнение отъ нѣкои и особено отъ турска страна, че тия могили били ужъ издигнати отъ яничеритѣ при завладяването на България отъ турцитѣ и то съ стратегически цели. Отъ друга страна, разбра се, не бива да се отказва, че тѣ се използвали и за военни цели, какъвто е случаятъ напимѣръ съ упоменатитѣ по-горе две могили при Видинъ. Виенското антропологическо общество реши да обърне особено внимание на могилитѣ въ Турция и започна да ги отбелязва по картитѣ на Киперта *). Въ всѣки случай, българскитѣ могили ще дадатъ богатъ приносъ. Въ тая книга ще става още често дума за тѣхъ.

Въ северозападния кжтъ на българската дунавска тераса, презъ която сж минали толкозъ много народи, чиято последна следа всеунищожаващото време грози да заличи напълно, участъ, която за жалостъ постига и много по-младитѣ остатъци отъ римското владичество, ние намираме днесъ българи и румъни, и то при Тимокъ влашкитѣ мѣста преобладаватъ. Въ трактата и картата на професоръ Брадашка „Разпространение на славянитѣ въ Турция и съседнитѣ области“ българскитѣ елементи се показва тукъ като по-многоброенъ.***) Това обаче не е вѣрно. Различни причини, а особено лошото отнасяне на румънскитѣ земевладѣлци къмъ селянитѣ, сж благоприятствували да се създаде и да порасте бързо румънската колония по българския дунавски брѣгъ. Турското правителство отъ своя страна посрѣщало благосклонно заселването на тия силно обезлюдени поради честитѣ войни области съ покорно, свикнало на тежъкъ трудъ население, което при това било чуждо на славянството и стремежитѣ му.

По-нататъкъ азъ ще разгледамъ по-подробно въпроса, колко умѣло турското правителство използвало етнографскитѣ съотношения за своитѣ политически цели и колко сполучливо се стремѣло то до напоследъкъ да раздвои все по-ясно съзнаващото своето народно минало голѣмо българско множество, като вкарвало помежду му като клинове албански, татарски и черкезски селища. Едно заливане на българщината съ румъни ще да е било толкозъ по-желателно за Портата, тъй като, както азъ прѣвъ доказахъ***) това,

*) Mitth. d. Anthropologischen Gesellschaft in Wien. I. Band, Heft 2, 4, 6.

**) Petermann, Geographische Mitteilungen, Jahrg. 1869 Taf. 22.

***)) „Serbien“ Leipzig, 1868 S. 324.

румънската народностъ при своето своеобразно жилаво осамотяване не се асимилира отъ никоя друга народностъ, дори напротивъ — въ ново време доказва своята способностъ да асимилира лесно чужди елементи, особено славянския. При това въ последнитѣ години католишки мисионери се стараеха да отдѣлятъ и религиозно румънитѣ отъ сърбитѣ и българитѣ, които народностно образуваха вече нѣщо като клинъ между тѣхъ, чрезъ опита си да ги свържатъ съ Римъ. Подкрепенитѣ съ всевъзможни обещания първи крачки давали надежда за голѣмъ успѣхъ; нетактичното държане на мисионеритѣ, обаче, и рускитѣ противостремежи внесли застой въ това движение. Повечето отъ приелитѣ католичество румънски села се върнали отново въ православната църква и, както загатнахъ вече, бедната дървена католическа църквица въ Видинъ едва ли ще се превърне въ здрава нова постройка.

Споредъ моето изследване на етнографскитѣ отношения въ сръбско-българската гранична областъ, Тимокъ образува, особено въ долното си течение, не само политическата, а сжщевременно съ малки изключения и езикова граница между сърби и българи. Азъ казвамъ изрично езикова граница; защото не подлежи на съмнение, че околитѣ него-тинска, зайчарска, княжевацка и алексинацка отъ княжество Сърбия до преди кжсо време се населявали отъ българи. Върху българската дунавска тераса се намира по чудо само едно сръбско село Братьевацъ като оазисъ между българи и румъни; въ южна Сърбия, напротивъ, сжщесвуватъ още нѣколко чисто български мѣста. Турскиятъ елементъ въ северозападната частъ на дунавската тераса, като изключимъ прѣснатитѣ изъ страната гарнизони на караулитѣ, съставя само частъ отъ населението на Видинъ, Бѣлоградчикъ, Кула, Арчаръ, Ломъ и Флорентинъ. Татарски селища намѣрихъ въ Видинъ, Флорентинъ, Раковица (на Тимокъ), Брѣгово, Ракитница, Кула, Кушевце, Рабишъ, Раковица (на Витболъ), Добридолъ, Слива, Урзоа, Криводолъ, Ключова-махала, Татаръ-махала и Василовци.

Чисто черкезски мѣста въ 1877 г. имаше въ Албатина, Хамидие, Сабри-паша-къой и Османие, а черкезски селища — въ Халово, Кула, Раковица (на Витболъ), Добридолъ, Гюрджичъ и Белатинце. По-голѣми общини отъ испански евреи има въ Ломъ и Видинъ, а отдѣлни семейства живѣятъ въ всички турски градове, но твърде рѣдко въ селата.

Значителна циганска колония има въ Видинъ. Почти нѣма мѣсто въ северна България, гдето да не се срѣщатъ по нѣколко цигански семейства; въ орѣховска околия нѣкои села наброяватъ по 30-70 мѣстни цигански семейства. Цинцаритѣ, гърцитѣ и арменцитѣ сж най-незначителната частъ

отъ населението на българските градове. Тия чужди народности рѣдко липсватъ въ търговските градове, но въ западна България никога не достигатъ до значителенъ брой. Видимата на моята ръкописна етнографска карта на европейска Турция многоезична бърканица принуждава пътника да търси услугитѣ на преводачъ дори и тогава, когато владѣе нѣкой отъ главнитѣ езици. При моитѣ многократни пътувания въ България ми оказа отлични услуги единъ преводачъ, който говорѣше, освенъ славянскитѣ езици, още турски и влашки.

Следъ два часа ние достигнахме точката, отъ която видинското шосе се спуска по стрѣмна мѣстность къмъ Флорентинъ. Въ римско време това мѣсто ще да е имало нѣкакво значение поради положението си на границата на държавата и на военния пътъ отъ Рациария къмъ устието на Тимокъ. Името му и несъмненитѣ следи отъ старо военное селище позволяватъ да се предполага сигурно, че се намираме тука на мѣстото на римската Флоренцияна*), която споменаватъ Прокопий и Not. Imp. и която, заедно съ други 27 града и кастели въ околността на Тимокъ, е била укрепена отново отъ императоръ Юстиниана. Тукъ или въ околността императоръ Галерий, родомъ отъ Тимошката долина, построилъ въ честъ на майка си замъка за удоволствие Ромулианумъ, въ който поръчалъ да бжде погребанъ.**). На мѣстото на римската крепостъ по-късно единъ сръдновѣковенъ замъкъ владѣлъ надъ низкитѣ хълмисти издадки, които се простиратъ отъ българската северна тераса къмъ Дунава. Въ историята Флорентинъ се споменува често. Въ похода на християнската коалиционна войска противъ султана Баязида (въ 1396 г.) той билъ превзетъ. Въ австро-турската война въ 1737 г. обаче той не взелъ дейно участие. Маршалъ Кевенхюлеръ не го завзелъ при оттеглянето си отъ Видинъ презъ Тимокъ, а това значително улеснило преследващитѣ турци да минатъ Тимокъ. Въ януарий 1878 г. едно отдѣление червени румънски хусари заело Флорентинъ безъ съпротива. Основнитѣ на замъка се познаватъ още, но горната му частъ е изчезнала напълно. Тя, както си спомнятъ по-стари мѣстни турци, е била съборена преди нѣколко десетки години и материала прекаранъ въ Видинъ за постройката на фортоветѣ Кумъ-баиръ и Гази-баиръ. Тукъ, на една отлична наблюдателна точка, едно отдѣление отъ турския воененъ кордонъ срещу Румъния е разпънало своитѣ бѣли палатки до една малка крепостъ, отъ гдето азъ съгледахъ влашкото Четате, което

въ началото на руско-турската война въ 1854 г. игра онази голѣма роля, за която азъ говорихъ подробно по-горе.

Флорентинскитѣ турци, които се занимаватъ малко съ търговия, риболовство, или пъкъ бездѣлничатъ, се оплакватъ отъ упадъка на благосъстоянието си и наистина, нуждащата се отъ поправка стара джамия, единъ лошъ ханъ, развалената баня и още по-жалкото кафене сж твърде тѣжни иллюстрации на упадъка на това най-северно турско-българско селище на Дунава, което нѣкога ще да е било много по-пространно отъ Видинъ. Упадъкъ и фаталистично отдаване на най-елементарнитѣ инстинкти ни срѣща изобщо навредъ въ мюсулманската частъ на селото: само жалкото състояние на татарската колония, която напомня африканско селище отъ кафри, съперничи съ нея. Тепърва въ по-високата, разположена отъ стрѣмния брѣгъ на терасата нагоре, българска частъ азъ отново можахъ да дишамъ спокойно. Наистина, и тука се срѣщатъ кѣщи, които напомнятъ жилищата на пещерния човѣкъ, но се виждатъ и домове, които издаватъ значително благосъстояние, а въ вътрешността на кметската кѣща, при гледката на богатата и чиста покѣщина, на многото медни, глинени и стѣклени сѣдове по полицитѣ, на украсенитѣ съ рѣзба домашни предмети, човѣкъ би помислилъ, че се намира въ нѣкоя заможна швейцарска или тиролска селска кѣща, ако не се забелязваше присѣтствието на чудното спартанско легло.

Мехмедъ ефенди, наследникъ на стария турски спахийски родъ, който живѣе върху стария римски кастелъ въ Кула, сжщевременно членъ на голѣмия съветъ въ Видинъ и голѣмъ землевладѣлецъ въ Флорентинъ, посети случайно селото по време на моето присѣтствие тамъ въ 1864 година. Следъ като стариятъ, подозрителенъ потомъкъ на яничаритѣ разгледа изпитателно моето даваще ми достѣпъ пашовско позволително и се увѣри, че азъ нѣмамъ никакви вражески намѣрения къмъ турцизма и къмъ неговото гнило жилище въ Кула, той говори толкозъ много за единъ бележитъ гробъ, който билъ откритъ въ 1857 година близо до Флорентинъ, че азъ го помолихъ да ме придружи до въпросното мѣсто. Ние тръгнахме по една тѣсна пътека, която се отклоняваше северозападно отъ шосето къмъ Раковица, и следъ малко търсене стигнахме до гробното мѣсто между царевични ниви. Въ сжщото състояние, въ което е била оставена следъ откриването ѝ, азъ намѣрихъ яма, изсидана съ неодѣлани камъни съ 2.84 м. дълги страни, дълбока 1.90 м. Въ нея, споредъ съобщението на Мехмеда, лежали единъ до другъ въ еднаква посока три добре запазени скелети, единиятъ които отъ ималъ прѣстенъ съ рѣзанъ камъкъ и малко глинено кандило отъ страна. Тия предмети, които биха могли да дадатъ пояснение за погребанитѣ тукъ, господинътъ

*) Forbiger's Handbuch, III. Band, S. 1093.

**) Jirecek, Heerstr. v. Belg. n. Const. S. 162.

каза, че ги изпратилъ на тогавашния нишки управителъ Мнението на Мехмеда, че гробоветъ принадлежали на „латини“, не бѣ мѣродавно, защото тукъ означаватъ съ това име всички непознати старини, дори и тѣзи, които се отнасятъ до най-близкото минало. Изработката на зидарията, обаче, и описанието на кандилото ме караха да приема, че тукъ наистина се намирахъ при латинско гробно мѣсто.

Употрѣбениятъ за иззиждането богатъ съ вкаменѣлости варовникъ отъ черупки се срѣща напластенъ хоризонтално по българския дунавски брѣгъ навредъ, гдето лѣосътъ, който го покрива, е измитъ въ богатитѣ съ вода стрѣмни клисури. По външността си той е ясно жълтосива, отаена отъ рѣчната вода варъ, която съдържа многобройни *Cardiumreste* напомнящи нѣкои форми отъ *Congerienstufe*, но не напълно сходно съ тѣхъ*).

Съ изключение на нѣколко незначителни извивки, азъ запазихъ отъ Флорентинъ до Тимокъ северна посока въ пѣтуването си. Шосето води презъ голѣмото българско Ново-село къмъ Вървь, които мѣста сж пострадали много отъ бомбардировката въ 1876 година. Близко до Вървь, току до Дунава, азъ намѣрихъ основитѣ на една изровена старинна крепостъ. Несъмнено това е билъ единъ отъ ония многобройни малки кастели между Дортикумъ и Бонония, за които споменава Прокопий. По-голѣмата частъ отъ неговата каменна защита е минала за постройка на кѣщи къмъ Вървь, на което село принадлежатъ и царевичнитѣ ниви между насипитѣ. Остатѣцитѣ на другъ единъ римски кастелъ, споменатъ вече отъ графъ Марсилъ**), намѣрихъ въ Раковица, току до владѣщия Тимокъ и Дунава носъ, на който д'Анвилъ***) премѣстилъ възобновения отъ Юстиниана Дортикумъ†). Този кастелъ изглежда да е билъ доста силенъ; дължината му е била 160 метра, а широчината 35 м., на жглитѣ му обаче едвамъ се познаватъ издаденитѣ крѣгли кули, които се срещатъ при повечето римски кастели. Вѣроятно нѣкога Тимокъ се е вливалъ въ Дунава при това укрепление; сега рѣчното течение взема по-северна посока и между Раковица и устието образува една делта съ значителна широчина. Раковица, гдето има турски караулъ, не само за да държи въ подчинение раята, но и да надзирава близкия бродъ на Тимокъ, броеше въ 1871 г. 55 влашки и 30 татарски кѣщи. Отъ нѣколко години тя притежава една скромна църквица, а по-преди богослужението можеше да се извършва само въ една низка колиба; обаче все още липсваше училище и

*) Verhandl. d. k. k. geolog. Reichsanstalt, Wien, 1868. № 16.

) Dan II. *) Mém de l'Acad. des Inscript. Tome XXVIII, 441.

†) Възгледа си за неговото мѣстонахождение азъ изложихъ въ „Serbien“ стр. 321.

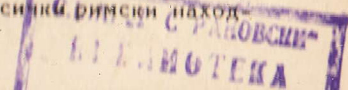
освенъ свещеника тука никой другъ не умѣеше да чете или пише.

Отъ даденото съ Парижкия миръ (хати-хумаюна отъ 1856 год.) позволение на християнитѣ въ Турция да си строятъ свободно църкви се възползвало и близкото село Брѣгово, което въ 1876 год. било страшно опустошено. Отъ Раковица до Брѣгово се стига по доста добро шосе въ $\frac{3}{4}$ отъ часъ, като се мине презъ разположеното на Тимокъ румънско село Бале. Споредъ Буе*), азъ се надѣвахъ да намѣря въ Брѣгово остатѣцитѣ на старъ градъ, но и най-подробнитѣ ми разпитвания довеждаха все къмъ отрицателни отговори. Важното стратегично положение на Брѣгово обаче позволява да се смѣта за вѣроятно, че тамъ, или въ близката околностъ, ще да е имало римско селище, чиито следи може би ще се откриятъ.**). Въ всѣки случай край Брѣгово още въ римско време е минавалъ важенъ пѣтъ, за което може да се сѣди отъ следитѣ на трасето, както и отъ нѣколкото старинни мостови постройки по сръбския брѣгъ на Тимокъ, които сочатъ направо къмъ Брѣгово. И хубавиятъ камененъ мостъ, за който споменавамъ въ книгата си „Serbien“ (стр. 322), отъ народа се нарича „романъ мостъ“. Най-голѣмиятъ островъ на Тимокъ се намира срещу сръбското село Блиновацъ. Около една четвъртъ отъ него принадлежи на Сърбия. Тази частъ е добре отдѣлена съ плетъ и се пази отъ отдѣленъ граниченъ караулъ, чийто малкъ гарнизонъ се съобщава съ сръбския брѣгъ посрѣдствомъ лодка.

Заселването на власи въ Брѣгово е станало преди около тридесетъ години и дава поводъ за доста поучителни етнографски сравнения. Докато напримѣръ румънинътъ на влашка земя, вследствие на по-предишното деморализиращо чокойско държане, се е намиралъ като човѣкъ на еднаква степенъ съ южноамериканскитѣ негри и се считалъ за огра-

*) La Turquie d'Europe. II. 357.

**) Много е вѣроятно, брѣговскитѣ власи да прикриватъ намиращитѣ се тамъ римски старини. Подобно нѣщо ми се случи въ румънското село Прахово въ Сърбия въ 1870 г. Едвамъ когато азъ посочихъ на общинскитѣ старейшини мѣстото, гдето въ 1860 г. намѣрихъ отнасящия се до императора Нерва надписъ, тѣ ми показаха онѣзи два надписа, които азъ съобщихъ на Момзена. Едната половина на надписа отъ 1860 г. бѣ пренесена вече въ Неготинъ. Едвамъ следъ мъчително търсене намѣрихъ втората половина въ едно мѣстно кафене. Азъ я взехъ отъ притежателя ѝ, въпрѣки съпротивата му, и помолихъ мѣстния кметъ да я изпрати въ околийското управление въ Неготинъ, гдето ходатайствахъ да се събератъ въ новото гимназиялно здание всички римски находки отъ околността. Дали е станало това?

ниченъ умствено, тука, на българска земя, макаръ и да живѣе при едно не особено благосклонно къмъ християнитѣ управление, скоро се показалъ работливъ и интелигентенъ. Тия особености се проявили и въ вънкашния изгледъ на Бръгово, и покрай обикновенитѣ за западнобългарската дунавска тераса царевица, пшеница, конопъ, грозде и дини въ Бръгово се отгледватъ и тютюнъ и копринени буби. Цѣлото село, чиито къщи се криятъ въ черници и друга растителностъ, носи отпечатъка на благосъстояние, който не сж могли да изличатъ дори голѣмитѣ тежести, свързани съ татаро-черкезското заселване.

Всрѣдъ селото се издига построената въ 1857 год. трикорабна църква, повече величествена отколкото правилна, единъ продълговатъ корабъ като паралелограмъ, безъ странични куполи, съ низка кула откъмъ главната фасада. Постройката сторила 200,000 гроша (10 гроша=2 марки), прочее, твърде значителна сума за тая страна. За вътрешната украса на църквата е положена голѣма грижа; иконостасътъ, владишкиятъ престолъ и амвонътъ всички сж богато украсени съ рѣзба и позлати, обаче малко прѣкомѣрно изпъстрени. Изработена отъ цинцари, и въ нея се проявява бележитиятъ талантъ на тоя даровитъ македоно-влашки клонъ на румѣнитѣ. Отдѣлни декоративни части отъ рѣзбата, чудно стилизиранитѣ змейове и птици отъ двете страни на кръста надъ царския входъ издаватъ голѣма изобретателностъ въ съчетанието на формитѣ; поддържаниятъ отъ седящи лѣвове владишки престолъ обаче и подпрениятъ отъ орелъ пултъ на амвона ни напомнятъ и тука за влиянието на старовизантийскитѣ паметници върху илирийската земя, което се предава по наследство. Бръговската румѣнска община въ сравнение съ други българо-турски общини прави значителни жертви за просвѣтни цели. Въ къщата на единъ повиканъ отъ Сърбия учителъ азъ намѣрихъ селската младежъ да чете, да пише, да смѣта и да пѣе доста добре черковни пѣсни. Благотворното влияние на младата напредваща сръбска държава се забелязва навредъ по границитѣ ѝ. Къмъ 400-тѣхъ румѣнски къщи на Бръгово се прибавили въ 1861 година и около 110 татарски. Тѣ били оставени първоначално отъ турскитѣ колонизатори безъ обещания имъ работенъ добитѣкъ и трѣбвало да се борятъ съ голѣми мжнотии. Като прилежни земледѣлци, тѣ обикнали богато награждащата ги българска земя и вече стигнали до известно благосъстояние, но тогава пѣкъ сръбско-руско-турската война ги пропждила отъ разработената съ такава мжка земя.

Въ дълбокитѣ вгълбнатини на високата равнина води главно въ югозападна посока единъ зле поддържанъ между селски пѣтъ отъ Бръгово къмъ Кула. На една малка висо-

чина задъ Злоуча, малко преди да се слѣзе до пазената отъ стража Делена, се съглежда рѣзко очертаната сръбска пирамида, а като се отиде по-нататѣкъ, — и граничната планина Връшка-чука. При Делена азъ се намирахъ на една отъ най-високитѣ точки на хълмистата тераса, чийто северозападенъ дѣлъ често се спуска стрѣмно къмъ Тимокъ, тъй че не остава мѣсто за коларски пѣтъ, докато източнитѣ ѝ склонове се снишаватъ къмъ Дунава постепенно и нашироко.

Теренътъ на българския тимошки връхъ е билъ представенъ на нашитѣ карти съвсемъ погрѣшно. Сръбско-българскитѣ гранични планини сж представени като че се продължаватъ въ непрекъсната линия далече презъ Връшка-чука до срещу сръбското село Чоконяръ на Тимокъ, и тази верига, наречена „Вратарница планина“, е показана да се снишава съ тѣсенъ грѣбъ къмъ изтокъ и западъ въ рѣзки стрѣмнини, а на източния ѝ край непосредствено отъ нея да почва една висока равнина. Картата на Турция отъ полковникъ фонъ Шеда уголѣмила тия грѣшки чрезъ още по-силни черти, неговото представяне покрило терасата източно отъ Връшка-чука съ нѣколко хиляди стѣпки високи планини, когато въ сжщностъ дори и най-значителнитѣ сръбско-български гранични планини не достигатъ нигде такава височина, и цѣлата околностъ на Връшка-чука между Тимокъ и Дунава образува една хълмиста тераса. Тѣкмо затова тоя характеръ на почвата на хубавия, кръстосанъ отъ мене въ различни посоки, български кѣтъ на Тимокъ е благоприятенъ за всички клонове на земледѣлието. Навредъ азъ виждамъ малки гори съ широколистни дървета, ливади, ниви, и покрай разкошнитѣ лозя и овошки — дори и тютюни и черничев дървета. Безброй стада добитѣкъ, особено говеда, овци и коне, се срѣщатъ по пространнитѣ пасища на високата равнина, а въ вънкашния изгледъ на отдѣлнитѣ къщи, както и по лицата на селянитѣ, не може да се не забележи и известно благосъстояние.

Като се върнахъ отъ единъ несполучливъ археологиченъ излетъ за римски надгробни камъни, които гарнизонътъ на караула отъ Връшка-чука билъ ужъ видѣлъ въ подножието на едноименната планина, азъ започнахъ отъ споменатото укрепление своитѣ изследвания около изворитѣ на Тополовица и Деленска рѣка, съ чието сръдно течение бѣхъ се запозналъ вече късно презъ есенята на 1864 година.

Когато презъ разкошната утринъ на 25 септемврий 1868 год. отяздихъ отъ стражата Връшка-чука (332 м.) край сръбския граниченъ плетъ, въ разгланата къмъ северъ отатѣкъ Тимокъ сръбска мѣстностъ Црна-рѣка царѣше чудесна тишина. Нищо не прѣчеше на гледката къмъ хубаво разположения околийски градъ Зайчаръ; дори и малко чувствителнитѣ къмъ природнитѣ красоти мои придру-

жници изглеждаха трогнати от прелестната картина. Скоро след това, при една извивка към изток, се показва друга една панорама, която, независимо от възхитителната ѝ красота, позволяваше и едно високо-поучително запознаване с конфигурацията на сръбско-българските гранични планини далече от татък Свети-Никола.

При стражата Гола-Манова (338 м.), която ще даде твърде ценно положение за триангулирането, аз се натъкнах на връзани в дълбоки ровове изворни жили на Тополовица. Аз проследих онази от тях, която минава през Гола-Манова, и тука многобройните своеобразни дъждовни напръчни пукнатини, които водят към главния улей, ми спомниха за южно-руските образувания на долини, както ги е описал отлично И. Г. Коль, и чиито намиращи се въ основата варовити столове с своите вкаменлостии, според Тоула, също тъй показват някои южно-руски форми. Засилен от един идещ от Буриловце приток, този силен ржав на Тополовица тече североизточно между ниски спусъци към Хайдучка-чешма, гдето се съединява с ржава, който иде от към Изворъ. Долината на Хайдучка-чешма чрез разпокъсаната северна тераса, от която сж изпадали грамадни варовити скали, получава един дивно-романтичен характер, който не се повтаря до устието на Тимокъ. Въ напредналъ вечерен часъ и при магично лунно осветление ние се наредихме за почивка при Хайдучка-чешма, която дължи името си на прочутия сръбски войвода Хайдутъ Велко, който е изпълнял някога тази мѣстност с ужасъ. Гънката при Хайдучка-чешма като че ли е създадена за коварни нападения; и тѣ никога не сж липсвали, особено от като от стръмната ѝ северна стена почнали да надничатъ кжшуркитѣ на страшното черкезско село Албатина. От тогава се намира тукъ и една постоянна стража, за да пази пжтниците, които минаватъ презъ постепенно разширената от тукъ нататъкъ долина.

Колкото повече се приближавахъ към голѣмото българско село Гирка, толкова по-низки ставаха разкъсанитѣ от действието на водата височини, между които тече Тополовица. Всички широколистни дървета край пжтя бѣха млади и само нарѣдко нѣкое забравено джбово дърво спомняше за неразумното бѣснуване на непросвѣтеното население изъ гората, незащитена нито отъ закона, нито отъ горски органи. Освенъ съ картографически снимки, които отнематъ доста време, вниманието ми този день бѣ заето отъ честитѣ прояви на една домашна индустрия, именно отъ хубавитѣ, украсени съ надупчени орнаменти грънчарски издѣлия отъ Бойница, която индустрия издаваше несъмнено странни влияния. А хубавата мѣстностъ при Хайдучка-чешма очакваше да я крокирамъ! И тѣй, бѣше вече късно, разбира се нощъ, раз-

хубавена отъ ясното сияние на звездитѣ и отъ лунната свѣтина, когато ни прие гостолюбивата кжщана старейшината въ Гирка. Нейниятъ притежателъ, снаженъ, интелигентенъ мжжъ, принадлежеше къмъ най-заможнитѣ хора отъ това мѣсто: около 400 овци, многобройни говеда, коне, хубави ниви и лозя образуваха неговия имотъ. Благосъстоянието на кжщата личеше малко повжтрешната ѝ наредба, защото заможниятъ мжжъ живѣше въ твърде низки отвратителни помѣщения съ семейството си, къмъ което принадлежаха двама ожени сина и много внуци. Многобройнитѣ деца отъ единия синъ, изглеждаше, не сж достатъчни за жената на старейшината. Тя се оплакваше горчиво отъ втората си снаха, която била оженена вече отъ нѣколко години, но останала бездетна. Такъвъ бѣше упрѣкътъ. Азъ не разбрахъ, съ какво право обвиняваха младата, здрава и красива жена. Клетницата плачеше, защото, по възгледа на българитѣ, бездетството е най-голѣмото нещастие, което може да постигне нѣкоя жена.

Въ тѣснитѣ стаи на старейшиновата кжща стана толкова душно, че азъ предпочетохъ да си легна на открито, на чердака върху единъ хамбаръ. Рѣзкото противоречие между голѣмото благосъстояние на домопритежателя и липсата и на най-скромното удобство въ кжщи се обяснява много лесно. До преди нѣколко години именно прилежното българско население се старееше да прикрива плодовитѣ на своя трудъ отъ лакомото око на владѣщата раса; защото едвамъ отъ скоро време, благодарение на постоянния натискъ отъ западна Европа, макаръ и не всичко, но все пакъ несъмнено доста нѣщо се е подобрило въ отношенията между турци и християни. И сега, въпрѣки напредъка къмъ подобрене на по-предшнитѣ злощастни отношения, все пакъ ще измине много време, докато въ образованието и нравитѣ изчезнатъ последицитѣ имъ. Църквата на Гирка, издигната въ 1854 г., която се вижда дори до Видинъ, представя характерно обяснение на нѣкогашното тжжно положение на раята. Съ своя строежъ тя напомня времето на постояннитѣ страхове, напомня старитѣ църкви, нагодени за защита на седмоградскитѣ саксонци. Тѣхнитѣ зидове сж масивни, опрѣни на здрави стълбове, а приличитѣ на бойници прозорци сж малко на брой и тѣсни. Изглежда, че работодателитѣ и строителитѣ сж се страхували, да не би стариятъ мюсюлмански фанатизъмъ пакъ още еднѣжъ да пламне! Десетъ години следъ прогласяването на хати-хумаюна се издигнала при входната врата на църквата една скромна дървена камбанария, чийто ясенъ звънъ ни придружаваше, когато следното утро продължихме яздата си къмъ Деленската долина.

Склонътъ, върху който се издига живописно Гирка, доставя „сарматскитъ варовити камъни“ за всички църковни постройкы отъ околността, както и за зидоветъ на крепостта и кея въ Видинъ, гдето тия богати съ черупки строителни камъни се явяватъ на седмичния пазаръ като много търсена стока. Следъ като се изкачихме малко въ северозападна посока, стъпихме въ една малка странична долина на Делена, която отива отъ югоизтокъ къмъ северозападъ. Върху добре обработенитъ ѝ северни височини се появиха красивитъ села Чорокалина и Теановце; по-нататъкъ младата гора покриваше полегатитъ хълмове чакъ до Делена. При Хиново Деленската рѣкичка навлиза въ равнината и при видинския брустверъ се съединява съ Тополовица, която напуска прохода между Реяновци и Смърданъ. Съ силно извито корито Тополовица обхваща външния поясъ отъ видинскитъ окопи и току до най-северното укрепление се влива въ Дунава. Цѣлата областъ на Тополовица измежду всички карти, излѣзли до 1871 година, е била най-добре представена въ картата на Киперта. При всичката недостатъчностъ въ подробноститъ, картата на Киперта все пакъ е свободна отъ многобройнитъ размѣствания на рѣки и мѣста, каквито се срѣщатъ въ по-подирната карта на полковникъ Шеда.

Западно отъ Теяновци ние стигнахме най-високата точка отъ разстланата къмъ Флорентинъ хълмиста тераса. Тая точка даваше широка, твърде удобна гледка, отъ която можеше да се снеме слабо наклонената къмъ Тимокъ висока равнина. При Ракитница и Ганчово равнината е обработена на нѣкои мѣста; тука садятъ най-много царевица, а между нея дини и тикви, но почвата се използва най-много за паша на многобройнитъ стада. Оригинални бунари, около които се групиратъ малки неоседнали пастирски селища, напомняха тука за картинитъ на маджарската *луста* и прекъсваха приятно онова еднообразие, което става уморително дори и при най-плодороднитъ равнини. Отъ Теяновци ние почти непрекъснато се движехме между лозята на разположенитъ далече край Дунава села Вървъ и Ново-село. Навредъ срѣщяхме украсени съ лозова зеленина кервани отъ коли, които идваха отъ лозята или отиваха нататъкъ пълни съ весели дружини млади хора. Присѣтствието на страшнитъ турски наематели на десетъка едвამъ се забелязваше и не можеше да пропъди радостното настроение на раята, която прибираше богатата рожба на лозята. Изглеждаше изобщо, че християнитъ тукъ, гдето заставитъ и червенитъ керамидени стрѣхи на сръбскитъ кѣщи и караули надничаха толкозъ отблизо презъ Тимокъ, се показваха много по-самосъзнателни, отколкото другаде.

Преди оживенитъ си сношения съ съседнитъ свободни братя, раята край Тимокъ познаваше добре затрудненията, причинени на владѣещото племе при Дунава и въ Стара планина отъ букурещкитъ млади българи. Тя си имаше по това своитъ собствени мисли, които понѣкога получаваха и по-опредѣленъ изразъ. Навредъ се носѣше надеждата, че въ недалечно бждеще ще се освободи отъ веригитъ, които спъваха всѣки духовенъ полетъ. „Освободимъ ли се отъ грѣцкото духовенство, което ни разсипва, и отъ лошитъ султанови чиновници — нашиятъ добъръ падишахъ за жалостъ не познава тѣхнитъ безчинства — тогава и ние като сърбитъ ще заработимъ за своята култура. Ние знаемъ, че сме груби, неуми хора, но отъ где да вземемъ добри учители за училището си, щомъ като нито пашата, нито владиката се грижатъ, да ли имаме добри учители, или не. Никаква, дори най-малката частъ отъ данѣцитъ ни не се употребява за таква цели, а пѣкъ отгатакъ, въ Сърбия, гдето на княза се плаща толкозъ малко, правителството строи училища и плаща на учителитъ!“ Такива и подобни въздишки се изтрѣгваха изъ устата на българското население край Тимокъ, и за жалостъ тѣ бѣха твърде основателни.

Колкото последната частъ на Тимокъ отъ Брѣгово надолу до Дунава е лишена отъ красота, толкозъ по-прелестна е многоизвитата долина, презъ която тече тая рѣка отъ българската страна Тупанъ (близо до Връшка-чука) до Брѣгово. Царевицата расте тука до два метра височина и е гъста като въ джунглитъ, плодородни нивы съ пшеница, овощни градини и лозя покриватъ навредъ рѣчнитъ брѣгове дори до възвишенията, на които сж разположени многобройни села. Въ тѣхъ не бѣха рѣдкость нови кѣщи на стойностъ до 5,000 гроша. Долината на съединения Тимокъ, която е раздѣлена между Сърбия и България, е въ всѣки случай една отъ най-хубавитъ области на дветъ страни. Мисля, че имамъ право да кажа това, защото не само я кръстосахъ по-рано до Зайчаръ, но презъ есенъта на 1870 г., движейки се по българския брѣгъ, азъ се запознахъ съ нея по цѣлото ѝ протежение. Единъ погледъ къмъ картата ми показва многобройнитъ извики, презъ които тече Тимокъ къмъ Дунава. На нѣкои мѣста долината има значителна широчина, както наприм. при Църна-Мажница и при едничкото населено съ сърби село Братѣвацъ. На югозападъ дветъ прибрѣжни тераси се приближаватъ на разстояние колкото пушеченъ изстрелъ, а спускътъ откъмъ българска страна е толкова стрѣменъ, че отъ Братѣвацъ до Грацко води само единъ лошъ коларски пѣтъ, прокаранъ по височинитъ.

Почти всички български села отъ тая частъ на Тимокъ и сръбскитъ отгатакъ Тимокъ се намиратъ между разкошни лозя, които даватъ прочутото неготинско вино. Навредъ изъ

долината се виждат пивници съ червени стрѣхи между прѣсна зеленина; само тукъ-таме, гдето се подава долниятъ богатъ съ вкаменѣлости напластенъ варовникъ, и козата е запазила своитѣ права въ прѣснатитѣ хрусталаци, кждето тя намира сочна храна. Но щомъ стигнемъ напълно плоската висока равнина, почватъ разстланитѣ до безкрайностъ млади зелени джбови и букови горички, рѣдко прекжсвани отъ малки обработени пространства. Изисква се сигурно познаване на мѣстността, за да не се изгуби пжтьтъ въ тоя лабиринтъ отъ дървета; защото отвсѣкжде надлжъ и наширѣ презъ гората водятъ пжтеки къмъ сѣчищата. Отъ Грацко азъ неочаквано стигнахъ до единъ видъ крепостъ срѣдъ едно разчистено отъ дървета мѣсто. Това бѣ укреплението Халово, което Азисъ паша издигналъ преди десетъ години въ видъ на римски кастелъ, съ кржгли кули на жглитѣ, за защита на границата, и въ чиито просторни етажи се намираще на гарнизонъ една дружина низами. Бѣлитѣ зидове гледаха заплашително къмъ оттатъшната сръбска територия, живописно очертана отъ рѣзкитѣ силуети на Столовитѣ и Мирочки планини. Обаче следъ изгубения въ 1876 г. походъ тая крепостъ не могла да попрѣчи на сърбитѣ още презъ 1877 г. да минатъ пакъ Тимокъ и да заематъ съ румънитѣ оттатъшната тераса.

ОТЪ ПЛАНИНАТА СВЕТИ-НИКОЛА ПРЕЗЪ ЛОМСКАТА ОБЛАСТЪ КЪМЪ ДУНАВА

За пръвъ пжть на 25 септемврий 1864 година азъ се изкачихъ отъ кристало-глинената областъ на дунавската тераса къмъ непознатата тогава на нашитѣ карти планина Свети-Никола. Нейнитѣ прострѣни къмъ Сърбия склонове се състоятъ отъ диорицитни и богати съ пиацитѣ кремъкоподобни камъни; срѣща се още амфиболъ и андезитъ съ почти черна роговатка, разрушени зеленикави отпадъци отъ полски шпатъ и мораво-сива скалиста основна маса, подобна на описания отъ Брайтхауптъ трахитъ по името „тимазитъ“ край сръбския Мали-Тимокъ*). Южнитѣ голи склонове на планината Св.-Никола и на разклоненията ѣ иматъ тжженъ изгледъ, засилень и отъ сиво-зеления имъ цвѣтъ, а севернитѣ му склонове сж украсени съ богата растителностъ отъ буки и джбове, надъ които въ повисокитѣ пояси идатъ хвойни. Върховетѣ сж голи и обикновено още въ началото на октомврий се покриватъ съ снѣгъ.

Височината на прохода, споредъ моитѣ измѣрвания, възлиза на 1384 метра, а не би било пресилено да се смѣта източниятъ връхъ съ 300 метра по-високъ.

Тукъ, на прохода Св.-Никола, на 19 декемврий 1877 г. капитанъ Глишанъ Фроничъ, единъ способенъ офицеръ отъ Австрия, който въ 1862 г. постжпилъ на сръбска служба, идящъ отъ югозападъ презъ Равно-буче съ три дружини, две планински орждия и малко кавалерия, следъ кжса схватка и незначителни загуби пропждилъ къмъ Бѣлоградчикъ около 500 турци и черкези, които защищавали построенитѣ върху седловината на прохода три укрепления. Следъ това той влѣзълъ въ връзка както съ разездитѣ на руската кавалерийска дивизия Арнолди, които били стигнали западно отъ Чупрене, тѣй и съ румънитѣ, които действували срещу Бѣлоградчикъ.

На височината на Св.-Николския проходъ, който следъ Берлинския договоръ образува граница между новосръбската областъ Тимокъ-Темска и княжество България, стоятъ една грамадна застава и една пощенска сграда. Това е сжщата

*) Verhandl. der k. k. geolog. Reichsanstalt. Wien, 1868. № 16.

точка, която Бланки нарекъл „ужасна дупка на убийци, осъдена съ гробове на убити хора“. През 35-ти години, които сж изтекли отъ посещението на френския академикъ, гробоветъ сж се изравнили и кръстоветъ имъ сж изчезнали, освенъ каменния „Свети-Николски кръстъ“, който споредъ преданието е далъ името си на прохода и е предизвикалъ въ съседния Княжевацъ погрѣшното предположение, че ужъ тукъ имало нѣкога манастиръ „Св. Никола“. Несигурността на тоя мжчно преминаванъ по-рано пѣть си остава и сега, макаръ да е превърнатъ въ 9.05 метра широко пощенско шосе, защото гжстата гора и близостта на сръбската граница даватъ убѣжище на разбойницитъ. Само нѣколко седмици преди моето последно посещение (въ 1870 год.) караулътъ отъ 10 души заедно съ своя старъ булюкъ-баша ималъ лютъ бой съ разбойници, които вършели такива пакости, че турскитъ и сръбски власти предприели обща хайка противъ тѣхъ.

Издигането на многобройни караули по пощенскитъ шосета отъ Нишъ и Пиротъ къмъ Ломъ и Видинъ било достатъчно оправдано, а заселването въ тия мѣста на грабливитъ черкези засилило още повече основанията за тѣхното скжпо поддържане. Всички застави сж построени здраво и сж ту широки кржгли кули, изъ чиито приземия една извита стълба води отвътре къмъ горнитъ помѣщения, снабдени съ многобройни бойници, ту сж квадратни, съ издадени кржгли кули на жглитъ и единъ горенъ етажъ, предназначенъ за отбрана. Голѣмиятъ караулъ на Св.-Николския проходъ, който биде довършенъ въ мое присѣствие презъ есента на 1870 г., се отклонява отъ тия два преобладаващи типа главно съ това, че образува право-жгълникъ, чиито кулоподобни квадратни издадки сж право-линейно продължение на четиритъ страни. За постройката на заставата сж били докарани стотици селяни християни отъ стотици мили отдалечени села. Азъ срещнахъ дълги върволици отъ тѣхъ, между които се виждаха старци и жени, съ храната си въ вретича на гърбъ да изминаватъ запѣхтѣни дългия пѣть къмъ височината, гдето трѣбваше да прекаратъ въ тежка работа по нѣколко дни и нощи при най-лошо време, безъ подслонъ и безъ каквото и да е възнаграждение.

Докато сръбскитъ застави иматъ за целъ не само да налагатъ изпълнението на полицейскитъ и фискалнитъ предписания, но и да създадатъ една санитарна верига, у турскитъ беклемета (караули) тая последна твърде важна задача не сжществува, тъй като санитарно-полицейскитъ предписания, както и повечето по европейски маниеръ наредби на „болния човѣкъ“, сжществуваатъ главно само на книга. Турскитъ застави сж предназначени главно да по-

тискатъ християнското население и да се борятъ съ твърде засиленото разбойничество. Затова и далечъ отъ граничитъ линии, въ цѣлата страна, обикновено по високитъ мѣста, които се издигатъ надъ селата на раята, сж прѣснати твърде голѣмъ брой беклемета, които сж построени много по-здраво отъ сръбскитъ застави и приличатъ по форма на малкитъ кастели Св. Троица, Клобукъ и др. въ Бока ди Катаро (Далмация), чрезъ които Австрия иска да обуздава черногорския народъ. Вътре въ малко неправилния плетъ, който огражда тия застави, има винаги по единъ бунаръ и една пещъ; но повечето пѣти имъ липсва сжщински насипъ и окопъ.

Службата въ турскитъ беклемета се е извършвала по-рано изключително отъ нередовнитъ страшни башибозуци, но въ тия малки крепости не е имало, па и до сега рѣдко се срѣща нѣщо отъ голѣмата чистота и стегната дисциплина, които често изненадватъ приятно въ турскитъ казарми на низамитъ (редовнитъ войски). До стенитъ сж наредени обикновено низки, съ мръсенъ изгледъ одрове, при нечисто държаното огнище стоятъ приборитъ за приготвяне на неизбѣжното кафе, седла и ремъци почиватъ въ нѣкой кжтъ, богатата, украсена съ лъскавъ металъ и пѣстри, обикновено червени пискюли, юзда виси на стената, до нея пушка, ханджаръ и пищови, — гордостта и радостта на заптието, скжпиятъ оржжеенъ накитъ, чието притежание го представя като владѣтель, и липсата на които атрибути прави християнина рая.

Въ едно отдѣление отъ горния етажъ на малко поругения старъ караулъ азъ намѣрихъ единъ синъ на албанската областъ Топлица, седналъ по турски да чисти оржжията си, за които доста западноевропейски сбирки биха могли да му позавидятъ. Той ми подаде гордо ханджара, дългъ, великолепенъ ягаганъ съ богата гравировка въ симетрично преплетени въ мавритански стилъ листа; една ивица отъ ковано сребро покриваше шийката между острието и ржба на дръжката, изработена отъ слонова костъ и украсена съ антракси. „Този ножъ е наследство отъ баща ми“, обясни заптието на неправиленъ български езикъ, и при това посочи кървавитъ белези, които ясно говорѣха за съдържателното минало на ханджара. Може би той е спомогналъ да се достави въ 1809 год. страшния строителенъ материалъ на нишката черепна кула. А много е вѣроятно въ 1841 г. той да е помогналъ при „усмиряването“ на българитъ, които били възстанали поради нечуваното имъ обременяване съ данѣци. Тогава албанцитъ, които стигнали до Морава, принесли твърде важни услуги на Портата. Прѣснати въ отдѣлни чети, арнаутскитъ башибозуци кръстосвали страната, като палили, грабили и убивали. Жалбитъ и риданията на лишенитъ отъ своитъ огнища бащи,

мжже, синове, жени и деца станали толкова повсемѣстни и оглушителни, че дори и безчувствената къмъ страданията на турската рая и опиянена отъ гърцизмъ западна Европа се трогнала.

Южно отъ Черна-Гора, до севернитѣ предѣли на Гърция, покрай брѣга на Адриатическо море се простира надлъжъ стрѣмната земя Албания. Въ нейнитѣ планини още и до сега сѣществуватъ дѣленето на племена, както това е цѣвтѣло нѣкога презъ срѣднитѣ вѣкове въ Шотландия, слина е сѣщо тѣй и крѣвната мѣстъ, каквато е имало до преди нѣколко десетки години въ Корсика. Жажда за бой и за плячка е характерната особеностъ на албанеца, — той е турскиятъ швейцарецъ. Още отъ детинство него го забавляватъ военнитѣ упражнения, а политическо-военнитѣ наредби на страната подхранватъ необуздания му нагонъ къмъ крѣвави приключения. Но докато по-рано грабителскитѣ тесалийски дружини проявявали своята храбростъ край Черни-Дринъ и Охридското езеро, по-после това ставало вече подѣзакрилата на султана и въ неговата най-богата християнска провинция — България.

Ние притежаваме единъ твърде цененъ мемоаръ отъ 1840 год. отъ споменатия вече академикъ Бланки, изпратенъ отъ Гизо съ особена порѣчка въ България. Макаръ той пристигналъ тамъ едва нѣколко седмици подиръ сѣщинската катастрофа, все пакъ описанието на ужаситѣ и опустошенията, които той срѣщалъ навредъ, действуватъ наистина сѣрдцераздиращо. Най-после, следъ като страната се превърнала въ пустиня, Портата изпратила редовни войски противъ собствената си полиция, за да предпази отъ пълно унищожение раята, която ѝ била нужна, за да плаща толкозъ необходимитѣ на правителството данѣци. Въ Цариградъ обаче не бѣха забравили добритѣ услуги на човѣкоизтрѣбителитѣ-арнаути, та за предотвратяване на възможнитѣ понататъшни упорства противъ безчовѣчието на арменцитѣ — закупчици на данѣцитѣ, а покрай това и за да се пазятъ построенитѣ край шосетата, границитѣ и проходите беклемета, въ тѣхъ били настанени по 4—10 души отъ страшнитѣ албански нередовни войски. Отъ нѣколко години тѣ се наричатъ заптиета и Мидхадъ паша, който се опиталъ да ограничи тѣхнитѣ привилегии, имъ далъ униформа, която по своята кройка е нѣщо срѣдно между ориенталската и западната носии. Обаче свикналитѣ на свободна кройка на дрехитѣ и на пѣстра смѣсица на цвѣтоветѣ башибозукъ само въ градоветѣ, предъ очитѣ на пашата, се съгласилъ да носи синята дреха; по селата униформата се виждала до преди нѣколко години извънредно рѣдко.

Нѣма по-живописна гледка отъ дружинка албански заптиета, яхнали малки, пламенни коне. Представете си да пре-

фучаватъ край васъ изразителни, силни, живи фигури, впечатлението отъ които се усилва още и отъ народната носия съ широко скроени, на колѣнетѣ пристегнати, а отъ тамъ надолу, чакъ до сандалитѣ, отдире разтворени шалвари отъ синьо или жълто сукно, обшити съ всѣкакви гайтани; горе зелена или червена долама съ дълги хвѣрчащи рѣжави, богато обшити съ злато и сребро; високъ, червенъ фесъ, завитъ съ мека памучна чалма, съ свободно увисналъ дългъ, синъ пискюлъ, който стига до бѣлата яка на ризата; къмъ всичко това — тънката арнаутска пушка, окачена леко съ ремѣкъ на рамото, или пѣкъ държана отвесно въ рѣжа; украсения съ камѣни ханджаръ; патрондашитѣ и пищовитѣ съ сребърни дрѣжки и прикрепенитѣ съ пѣстри врѣви металически харбии и масленки. Цѣлиятъ този наkitъ блести и свѣтка на слънцето. И наистина опиянява съ богатото пречупване на цвѣтоветѣ. Въ противоположностъ на хусара, владѣтеля на просторната равнина, албанецътъ е родениятъ яздачъ отъ стрѣмната гориста мѣстностъ въ западния илирийски тригълникъ; тамъ потомцитѣ на Скендеръ бѣа едва ли би могло да бѣдатъ надминати въ партизанска война отъ европейската кавалерия.

Заптието е било сѣщинския управникъ на европейска Турция: селянинътъ познавалъ само него и се страхувалъ само отъ него. Заптието донасяло заповѣдитѣ въ селата, тѣлкувало ги, прибирало дължимитѣ данѣци, помагало на инженера, знаело винаги повече отъ този или онзи чиновникъ. То определяло сѣщо и броя на селянитѣ за принудителна работа при направа на шосета, телеграфи, караули и други обществени строежи, която ангария засѣгала обикновено повече християнскитѣ, отколкото мюсюлманскитѣ села и трѣбвало да се извършва безъ каквото и да е обезщетение. Заптието е било едновременно административенъ чиновникъ, събирачъ на данѣци, инженеръ, полицай, а често и сѣдия. Стремѣжътъ на всички български селски чорбаджии е билъ да се намиратъ въ добри отношения съ заптието, да го угощаватъ богато при преминаването му презъ селото, да се домогватъ по всѣки начинъ за благоволенieto му, защото заптието било въплотение на султанското управление.

Отъ височината на прохода Св.-Никола панорамата се разпростира въ необятна ширина. Къмъ югозападъ между Нишава и Българска Морава изпъкватъ широкитѣ възвишения на Сува-планина, по-къмъ западъ — върховетѣ на посетената отъ мене въ 1860 год. най-висока планина въ Сърбия, Копаникъ, и само малко по-северно стърчатъ остро назъбенитѣ вериги западно отъ Нови-пазаръ. По-близо личи сръбско-българската гранична планина Ястребацъ, а къмъ северозападъ се виждатъ сръбскитѣ планини Крушевацъ и

Рудникъ. На югозападъ, обаче, далече надъ височинитъ на лѣвния нишавски брѣгъ азъ съгледахъ високи островърхи планини, които цѣлиятъ гарнизонъ на караула наричаше съ името „Црна-трава“, име, което азъ не намѣрихъ на картата на Киперта, макаръ че вече Буе*) бѣ отбелязалъ тѣй едно значително възвишение при Трънъ. Всички тия планини, съ изключение на сръбскитъ, въ срѣдата на октомврий бѣха вече покрити дори до низинитъ съ снѣгъ и бѣлитъ имъ върхове образуваха рѣзка противоположностъ съ тъмната синина на студеното, но ясно есенно небе.

Въ срещуположната североизточна посока стои закръгленото очертание на прохода Св.-Никола, ограничено въ по-малка изрѣзка. Погледътъ се носи надъ западнитъ главърхи високи планини, въ които се събиратъ изворитъ на Ломъ, надолу къмъ високата равнина и по-нататкъ — къмъ терасата, презъ която тече тая рѣка до вливането си въ Дунава, и се губи въ отгатышната, потънала въ сивата далечина румънска плоска низина. И крепоститъ Видинъ и Калафатъ, градчетата Арчаръ и Ломъ се разпознаватъ ясно съ далекогледа. Вече отъ това нажсо описано очертание на панорамата отъ прохода Св.-Никола ще се разбере, че неговиятъ караулъ ще образува еднакво важна точка при бждещата триангулация на тия области, както и съответната нему застава Изворъ.

При рѣзкъ студъ азъ свършихъ снимката на планинскитъ очертания и означението на най-важнитъ точки и следъ това трѣгнахъ презъ великолепната букова и джбова гора, покрай величествени слюдо-гнайсови скали, по опаснитъ извивки на стрѣмнитъ пжтеки къмъ втория, ниско разположенъ край чупренския потокъ караулъ и по-нататкъ — въ разширената вече долина — къмъ едноименното село и пощенска станция. Напраздно търсихъ и дветъ на взетитъ съ себе за ориентирание най-добри карти, а вмѣсто тѣхъ намѣрихъ много други, които се оказаха напълно предполагаеми. Дори и многозаслужилиятъ за географията на Турция Ами Буе, при липсата на собствени, основани на лични наблюдения изследвания, като повтаря старитъ картографски заблуди, потвърждава ги отново и така дава на Киперта поводъ да ги разпространи безъ промѣна чрезъ картата си на Турция отъ 1853 година. „Du Tzerni-Vr (!) descendant le grand Timok, le Smorden (!), le Lom, le Dschibra et les affluents du Nischava“, казва Буе въ „La Turquie d'Europe“**). Той оставя Црни Вр(хъ) да се счита и въ бждеще като вододѣлъ между Нишава и Дунава и представя отъ тая въображаема планина да извира сжщо тѣй и предполагаемата рѣка „Сморгенъ“.

*) Boué, La Turquie d'Europe. I. 195.

**) I. Band S. 151.

Макаръ още въ 1868 г., въ книгата си „Reise in Süd-Serbien und Nord-Bulgarien“, да изтъкнахъ тия явни грѣшки, които сочеха на значително непознаване на онѣзи области, тѣ пакъ се срѣщатъ въ картата на Турция отъ полковникъ Шеда отъ 1869 година. Ще си позволя да не изтъквамъ тукъ всички многобройни картографски грѣшки въ по-предшнитъ карти на ломската областъ. Желалъ бихъ само да се сравни моята карта съ онѣзи, които сж излѣзли преди нея, и споменавамъ, че кипертовата по-точна карта на западно-българската областъ между Тимокъ, Ломъ и Дунава отъ 1871 г. се основава на моитъ ржкописни съобщения и че тѣ по-късно сж копирани безъ промѣна отъ картографитъ на всички страни.

Съ навлизането въ областъта около изворитъ на Ломъ още при Чупренъ, който е станалъ изходна точка за картата на западна България, сценарията получава съвършено другъ характеръ. Достатъчно широката долина съ посока отъ югозападъ къмъ североизтокъ е обградена съ срѣдно високи планини и има, освенъ добре обработени ниви, още и богати овощни градини и лозя, по които може да се сжди за сравнително доброто благосъстояние на населението. Долината, както и околнитъ височини, се напояватъ добре, защото близкитъ планини къмъ изтокъ даватъ водитъ на сжщинския Ломъ, на чиито притоци се намиратъ селищата Горни и Долни-Ломъ.

Освенъ отъ тия притоци рѣка Ломъ се образува още отъ други три: 1) отъ Чупренския потокъ, отдѣленъ отъ нея съ Медвенскитъ планини; 2) отъ Стайковската рѣка, която извира изъ сръбско-българскитъ погранични планини и се отдѣля отъ Чупренската рѣка чрезъ Върбовитъ планини, и 3) отъ Бѣлотинската рѣка, която извира край село съ сжщото име. Чупренската и Стайковската рѣки се съединяватъ при Фалковци и се вливатъ въ Ломъ при Ружинци, а Бѣлотинската рѣка се влива по-източно, задъ Брусарци.

При Чупренъ голѣмото пощенско шосе се разклонява на две. Едното разклонение води презъ дивно-романтичнитъ варовити и шиферови клисури на Върбово и презъ Боровица къмъ Бѣлоградчикъ и Видинъ. Другото, което отива направо къмъ Ломъ на Дунава, оставя Върбово въ лѣво, а селата Търговище и Попинци въ дѣсно, и като минава презъ тѣсната долина на Чупренската рѣка задъ Попинци, достига мѣстото, гдето Чупренската рѣка се съединява съ Стайковската при заставата и хана Фалковци. Тамъ се отдѣля и пжтътъ, който иде отъ Ломъ и презъ Бѣлоградчикъ отива за Видинъ.

Фалковскиятъ ханъ дава прекрасенъ изгледъ къмъ описанитъ високи планини и къмъ изворитъ на рѣка Ломъ. Широката панорама се обгражда на югъ отъ Чипровскитъ и

Чупренски планини, а на северъ отъ Столовитъ и е много важна за ориентирането въ орографията на тия малко познати до сега области. Скромниятъ ханъ се опира живописно на една колосална скала, последната издадена къмъ югоизтокъ частъ отъ червено-кестенявитъ романтични пѣсчаници, които забавляватъ приятно пѣтника отъ Бѣлоградчикъ до Фалковци по лѣвия брѣгъ на Стайковска рѣка. Въ долината на Стайковска рѣка сж забелязани слаби следи отъ каменни вжглища. Тутакси следъ Фалковци планинитъ се снишаватъ и се превръщатъ въ тераса, съставена главно отъ лъсъ, която стига до самия дунавски брѣгъ и презъ която отъ Крива-бара надолу тече вече нашироко Ломъ, който си е изровилъ много-извитото и промѣнливо легловище въ посока главно отъ югозападъ къмъ северозападъ.

Ломската долина е твърде плодородна и има много по-гжсто население, отколкото би могло да се заключи отъ картата на Шеда. Дори и малкото означени тамъ села не сж показани на истинското имъ мѣсто, а повечето стоятъ по споменатата вече рѣка Сморгенъ, която не съществува, тъй както и двата града Пирсникъ и Дриновацъ, които въ ржчния атласъ на Шилера фигурираха до рѣка Ломъ. Отъ прохода Св.-Никола надолу до дунавския градъ Ломъ азъ не намѣрихъ нито единъ градъ. Макаръ почвата на ломската областъ да е благодатна, все пакъ отъ стотици години тя се е лишавала отъ условия, необходими за развитието на занаятитъ и търговията, та че и за доброто използване на голѣмитъ ѝ природни богатства. Поради постояннитъ войни, тя е била обезлюдена и едвамъ въ последния вѣкъ е била отново заселена малко по-гжсто чрезъ пришелци румъни, дошли отъ отсрещния дунавски брѣгъ. Но тъй като тия пришелци по отношение своитъ нужди и жинени изисквания се намиратъ на най-първобитната степенъ, за северозападна България ще е потребно едно управление, ржководено отъ съвършено други начала, за да се развиятъ напълно наличнитъ макаръ и въ зародишъ елементи, нуждни за процъвтването на градове.

Ако на покойния консулъ фонъ Ханъ се падна да отбележи на картата останалото непознато албанско градче Крушево (съ около 3000 жители), то на мене се падна противоположната задача — азъ зачеркнахъ немилостиво отъ картата освенъ града „Иснеболъ“ на Тимокъ още и градоветъ „Пирсникъ“ и „Дриновацъ“ край р. Ломъ; защото отъ тия три града съществува само последниятъ като скромно село съ 80 кжщи. Една развалина отъ кастелъ показва въ-роятно, че тука ще да е имало нѣкога римски градъ, възстановенъ може би отъ византийцитъ, а по-късно станалъ български градъ, който, споредъ лѣтописеца, е билъ седалище и на владика. Днесъ Дриновацъ не притежава дори

своя собствена църква, а се числи въ енорията на голѣмото село Чорлево, току до шосето, гдето има застава и пощенска станция между Чупрени и града Ломъ.

Отъ Чорлево до Дунава ние срещнахме покрай рѣка Ломъ най-пѣстра смѣсица отъ народи. Българи, румъни, татари и черкези живѣятъ тукъ въ села, често само по на 20 минути едно отъ друго. Повечето отъ татаритъ бѣха изоставили донесената отъ Кримъ носия и я бѣха замѣнили съ българската народна носия — чубара (калпакъ отъ овча кожа), бѣла, надиплена, везана риза, а на нозетъ — опинци. Мнозина отъ тѣхъ говорѣха вече български, бѣха обикнати отъ славянското население и съ своето общопохвалявано прилежание въ кжсо време бѣха докарали селищата си до значително благосъстояние. Особена грижа тѣ полагали за своитъ училища, но презъ 1877 год. трѣбвало да се изселятъ.

Мжчно е да се каже, до колко заселенитъ по двата брѣга на Ломъ черкези сж се проявили въ обработването на почвата на голѣмата българска тераса. Чрезъ своето господарско отнасяне, съ своята склонностъ къмъ неподчинение, къмъ грабежъ и кражба тѣ още отъ началото станали омразни както на турцитъ, тъй и на татаро-румъно-българското селско население. Следъ 1864 г. обаче настанала една постепена промѣна къмъ по-добро, нуждата принудила кавказскитъ герои да се съгласятъ да обработватъ земята, и въ 1870 г. азъ видѣхъ дори и единични черкезчини да участвуватъ въ тая работа. Но голѣмата слабостъ на черкезитъ къмъ чужди коне се запазила и по-късно. Въ това отношение тѣ съперничатъ съ странствуващитъ цигани, и винаги е имало въ видинската крепостъ стотици, които изкупвали тамъ своята непреодолима слабостъ да се снабдяватъ съ коне за смѣтка на съседитъ си. Черкезинтъ чувствува болезнено и най-незначителното наказание чрезъ затворъ; съ постоянна и немилостива строгостъ, прочее, той трѣбва да се примири съ западнитъ правни понятия за собственостъ надъ чуждитъ четириноги животни.

Въ село Василовци азъ срещнахъ българи, които вследствие на руски обещания се изселили въ 1861 година въ Кримъ, но въ 1862 г. се върнали напълно разочаровани. Тѣ намѣрили напуснатитъ села вече заети отъ заселенитъ вмѣсто тѣхъ татари, така че не имъ оставало друго, освенъ да си построятъ нови жилища, доколкото имъ позволявали срѣдствата. Тия жилища имаха много лошъ изгледъ и очудваха погледа на западноевропейеца. Въ малко промѣненъ видъ азъ видѣхъ тука въплотени образитъ на хората отъ бронзовия вѣкъ, „пенпититъ“ отъ Англезея*), описани по-

*) W. O. Stanley, On the remains of the Ancient Circular Habitations in Holyhead Island.

дробно отъ Оуенъ Стенлей. Жилищата имъ, заровени до половината въ земята, съ наведени единъ къмъ другъ клонове отъ дървета за стрѣха, покрити съ натѣпкана прѣстъ, а коминитѣ изплетени отъ трѣстика, правѣха впечатление на истински пещерни жилища. Тукъ, за тия българи, като наследници на онѣзи „троглодити“*), които споредъ Птоломея сж обитавали североизточна Мизия край Дунава, Едуардъ Броунъ, който преди двесте години по порѣжа на лондонското дружество на ученитѣ пропѣтувалъ тия мѣста, би могълъ много по-основателно, отколкото при гледката на нѣколкото цигански колиби, да извика: „Now I believe the Troglodytes of old, whereof Herodotus and Strabo told. Since every where about these parts in holes circular men I find and human moles“**).

Съпостави ли се обаче тоя примѣръ отъ най-първобитенъ строежъ на по-напредналитѣ въ архитектурно отношение постройки, които сж щиятъ български народъ издига и обитава въ градоветѣ, за археолога и културния историкъ ще стане ясно, колко предпазливъ трѣбва да бжде той, когато обсъжда, класифицира и отдѣля предисторичнитѣ остатѣци. Защото ние виждаме тукъ представителитѣ на единъ и сжщъ народъ, който владѣе въ съвършенство най-различни занаяти, който произвежда чудно красиви сѣрмени украшения, отлични тъкачески и грънчарски издѣлия, да обитаватъ жилища, подобни на жилищата на кафритѣ, които, както е известно, стоятъ на най-низка степенъ въ всички изкуства.

Право на североизтокъ отъ Василевци следъ 1½ часъ се стига до турско-българския градъ Ломъ — едно отъ най-важнитѣ пристанища по долния Дунавъ съ необикновено оживена търговия и бързо развитие. Той е административенъ центъръ на едноименна каза (околия) и се намира току до вливането на р. Ломъ въ Дунава, което не е попрѣчило на нашитѣ карти, та че и на най-новата отъ полковникъ фонъ Шеда, да го представятъ на ¾ часа отдалеченъ отъ вливането на Ломъ нагоре до Дунава и до единъ малкъ, несжществуващъ потокъ.

Преди да се отдѣлимъ отъ голѣмото пощенско шосе, което минава презъ прохода Св. Никола и чиято последна частъ отъ Чорлево до Дунава е прокарана лошо, та е трѣбвало отпосле на много мѣста да се преправя, нека си спомнимъ съ почитъ за предишния губернаторъ на дунавската област, Мидхадъ паша. Благодарение на неговата желѣзна строгостъ и енергия, особености, поради които

*) Пещерни обитатели (Бел. на преводача).

**) A brief account of some travels in Hungaria, Servia etc. London 1673.

той понѣкога надхвърлялъ преследваната целъ, било е възможно да се предаде на пощенското управление въ сравнително кжсо време тая първа, може да се каже по европейски начинъ построена шосейна мрежа въ Турция. Колкото и да е първобитна и несъвършена въ нѣкои отношения, тя все пакъ е истинско благодеяние за съобщенията и заслужи справедливата оценка отъ страна на онѣзи, които познаватъ по-предишнитѣ условия. Уредената по това шосе пощенска служба, по-рано съвършено непозната въ Турция, се управлявала отъ едно дружество подъ покровителството на правителството. Нѣколко по-голѣми караули край шосето служели едновременно като обори за смѣна на конетѣ и за станции на пѣтницитѣ. Колата, построени за жалостъ по единъ твърде несполучливъ планъ, били отворени, малки и тѣсни, малко сѣно на седалището представляло цѣлото удобство, което давало пощенското управление, а за повече оставало да се грижи самъ пѣтникътъ. Заплащало се споредъ малкитѣ турски пѣтни часове по 5 гроша за едно, а 7 гроша за две лица. Само въ случай на нужда малката пощенска кола могла да побере и трето лице до коларя и, разбира се, не безъ вреда за слабитѣ ѣ кончета. Както ме увѣряваха обаче, въ най-скоро време щѣли да се използватъ по-пригодни кола и коне.

Отъ новото шосе най-много спечелилъ околийскиятъ градъ Ломъ. Съ новата шосейна мрежа той станалъ главно вносно пристанище за румънска соль, за манифактурни и колониялни стоки за цѣла северозападна България, а сжщо тѣй и пристанище за износъ на разнообразни земледѣлски произведения — жито, добитѣкъ, кожи, вълна и др. Първобитнитѣ съобщителни сръдства отъ и за вжтрешността на страната вѣроятно скоро вече не ще бждатъ задоволителни. Ако би имало оправдание сжществуването на нѣкоя странична линия покрай проектираната главна желѣзопѣтна линия Нишъ — Цариградъ, то това би било именно отклонението отъ София, Пиротъ или Бѣла-паланка за Ломъ. Изпълнението ѣ е само въпросъ на време, търговията на България съ Австро-Унгария и дунавскитѣ Княжества ще я наложатъ въ недалечно време.

И днесъ вече ломската агенция на Импер. и крал. дунавско рѣчно паракодно дружество по отношение обмѣната на стоки принадлежи къмъ най-значителнитѣ за долния Дунавъ; това е напредѣкъ, който се дължи преди всичко на общото изоставяне на сръбския транзитенъ пѣтъ, но отъ друга страна — и на дейността на многогодишния и твърде предпазливия агентъ Ройескъ. Особени заслуги си спечелилъ той презъ време на черкезското заселване, за което Ломъ послужилъ като най-важно мѣсто за слизание на сушата. Въ Ломъ на всѣка крачка са сръбѣщахъ нѣкогашнитѣ синоае

на Кавказъ. До сега заселването на черкезитъ е причинявало на Портата само голъми затруднения и е наложило ней, както и на българската рая, колосални жертви отъ различенъ характеръ; въ ущърбъ на раята, обаче, черкезскиятъ елементъ далъ нова сила на турското, постепенно измираще, племе и образувалъ една мжчно преодолима гранична прѣчка между България и засилващата се сръбска държава, къмъ която често се насочватъ погледитъ на съседната рая.

Както почти въ всички дунавски градове, така и въ Ломъ турцитъ се заселили върху остатъцитъ отъ римско-византийскитъ укрепления. Пжтепоказателътъ (Itiner. Ant.) означава мѣстото Алмусъ отдалечено 18 мили отъ Рациария, а въ таблицата на Пойт. то е показано само на 16 мили отъ главния мизийски градъ на Дунава. Последното означение съответствува почти на разстоянието между Арчаръ и Ломъ и на измѣрванията до Никополъ въ различнитъ пжтепоказатели. Нѣма прочее никакво съмнение, че въ римско време Рациария се е намирала на мѣстото на Арчаръ, а Алмусъ—на мѣстото на Ломъ. Тамъ квартирувало (споредъ Not. Imp.) едно отдѣление конница*). И сега още може да се познае квадратурата на възстановената по-късно отъ византийцитъ крепостъ на Алмусъ. На обърнатата ѝ къмъ Дунава северна страна азъ намѣрихъ току до брѣга единъ грамаденъ, безспорно отъ римска зидария кжсъ отъ нѣколко метра дебелина. Той вѣроятно чрезъ подмиване отъ рѣката е билъ свлѣченъ отъ високия край на терасата, а материалътъ му, като се сжди по други аналогични случаи, сигурно ще изчезне въ нѣкои българо-цинцарски художествени сгради. Обитаваното само отъ турци кале (крепостъ) е обиколено отъ квадратенъ, доста високъ насипъ съ обли кули на четиритъ жгли. Четиритъ страни сж приблизително по 190 м. Това ще да е по всѣка вѣроятностъ онова ограничение, къмъ което, споредъ Прокопия**), императоръ Юстинианъ свелъ твърде широката площъ на населения пунктъ, за да го направи по-силенъ.

Защитата на калето въ мирно време била повѣрена на турското население, което редовно затваряло вечеръ южната и западната му порти, чрезъ които то се сношавало съ сжщинския градъ. При избухването на руско-турската война въ 1877 година ломскиятъ нередовенъ гарнизонъ билъ засиленъ съ низами (редовна войска) и малко артилерия, а на 22 ноемврий къмъ тѣхъ се прибавили и отдѣления отъ раховския гарнизонъ, който се оттеглялъ къмъ Видинъ. Сега се опитали дружно да прогонятъ укрепилъ се на лѣвия дунавски брѣгъ, при Гидичиу, срещу Ломъ,

полковникъ Димитреску; румънскиятъ огънь обаче се оказалъ по-силенъ и следъ нѣколкократно обстрелване, отъ което пострадали силно кжщитъ въ калето, една джамия и нѣколко постройки въ българската частъ на града, турцитъ, военни и цивилни, съ вика „московъ гелиоръ“ (руситъ идатъ), избѣгали къмъ Видинъ. Башибозуцитъ искали да използватъ тоя моментъ, за да ограбятъ затворенитъ изъ кжщята си християни. Това е било време на ужасна уплаха; каларашитъ и доробанцитъ на полковникъ Димитреску, обаче, били минали вече рѣката, а сжщевременно пристигнали отъ изтокъ, отъ Комашница, други румънски войски, които се научили за критичното положение на града отъ нарочно изпратени български младежи. Румънитъ прогонили бързо жаднитъ за плячка неприятелски мародери, заловили нѣколко кораба, които се намирали въ пристанището, и се опитали да попрѣчатъ на всѣко посегателство надъ изоставената безстопанствена собственостъ на избѣгалитъ турци. Скоро следъ това се явилъ опредѣлениятъ за видинския окржгъ управителъ, държавниятъ съветникъ Тухолка, който назначилъ одного отъ своитъ чиновници за „окрженъ началникъ“ на ломския окржгъ и тѣй привременно установилъ тамъ новия редъ на нѣщата.

Управлението на окржжния началникъ, по-голѣмитъ джамии и търговски магазини се намиратъ вънъ отъ калето, въ турско-българската частъ на града. Мѣстата за строежъ въ Ломъ сж посжжпнали значително: мѣста, които преди 15 години стрували едвамъ 2000 гроша, се продавали въ 1871 год. за 4000 гроша. Градътъ се разширявалъ постоянно съ нови постройки, пжкъ направило се нѣщо и за регулиране на главнитъ му улици. За умственото издигане било сторено за жалостъ малко нѣщо. Българската християнска община наброява твърде богати членове, обаче само нѣколко по-млади търговци чувствували нужда отъ по-добри училища и проявяватъ разбиране за научни стремежи, като наприм. за съставяне на народни учебници, което предприелъ тамошниятъ, за съжаление преждевременно умрѣлъ учителъ, Никола Първановъ, който се опиталъ да състави граматика и география по образци отъ Миклошичъ и Даничичъ. Богатата община на испанскитъ евреи е построила наистина една голѣма синагога и едно училище, но е твърде правовѣрна, та се показва малко наклонна къмъ истински напредѣкъ.

Моето първо престояване въ Ломъ бѣ посветено на изследване на неговитъ старини. Отъ два надгробни камѣка, които азъ намѣрихъ тамъ въ 1864 година, единиятъ потвърждава съобщението на Диона Касия, че Leg. I. Ital. ималъ мѣстопребиванието си въ Мизия*). Тоя надписъ, за

*) Mannert's Geogr. VII. Bd.

**) Forbiger's Handb. III. Bd.

*) Други доказателства у Mommsen, III. 1. S. 149.

който споменава и Титъ Витразий Полио, консулъ презъ 176 год., легатъ на долна Мизия при Антония Пия, се намира въ чифлика на Махмудъ бей, потомъкъ на прочутия Исмаилъ ага отъ Ломъ, комуто градътъ благодари за нѣколко отъ най-голѣмитъ си постройки, джамии, бани и чешми. Голѣмата „шадраванъ-чешма“, която охотно се посещава отъ съседитъ, но която за жалость все повече се руши, и банята близо до „Чарши-джамии“ сж построени сжщо тѣй отъ него, споредъ нѣкои, обаче — отъ забогатѣлия въ Цариградъ „касабъ-баши“ преди около 200 години. Чифликътъ на Махмудъ бей се намира на самия край на низката тераса, наричана „Карвагачъ-баиръ“, който се простира отъ дѣвния брѣгъ на р. Ломъ, срещу сегашния градъ, къмъ Дунава надолу. Тамъ ще да се е намирала безъ съмнение една частъ отъ римския Алмусъ. При срутването на една повисока частъ отъ тая тераса споменатиятъ по-горе камъкъ, дълъгъ 1.26 м. и широкъ 0.40 м., който служилъ за прагъ на една градинска беседка, се показалъ заедно съ другъ единъ съ релефно изображение на единъ конникъ върху него. Той билъ откупенъ отъ село Мокрешъ и зазиданъ въ новата му църква. Току до входа на гробищата, до улица „Читакъ-джамии“, азъ намѣрихъ отломъкъ отъ втория камъкъ. Той е забитъ въ земята съ надписа надолу и служи за подставка на една голѣма водоравна каменна плоча, на която турцитъ иматъ обичай да слагатъ мъртавецитъ, да имъ прочитатъ кжса молитва и тогава да ги спускатъ въ гроба. Съдържанието на двата надписа биде обнародвано (презъ 1873 г.) въ „Corpus“*) на Берлинската кралска академия отъ професоръ Момзенъ, комуто азъ въ 1866 година лично предадохъ въ Берлинъ всичко, каквото бѣхъ намѣрилъ въ „Moesia superior“ презъ 1864 година. Освенъ споменатитъ римски архитектурни остатъци и надгробни камъни, азъ видѣхъ въ Ломъ множество монети, повечето отъ по-късното време на императоритъ, видѣхъ и единъ твърде красивъ релефенъ бронзовъ медалионъ, който господинъ Ройеско подари на австрийския генераленъ консулъ Ленкъ.

Римско-мизийскиятъ дунавски воененъ пжтъ ще да е образувалъ непрекъснатата редица отъ по-голѣми укрепления, свързани помежду имъ чрезъ малки кастели и обли кули. Когато презъ 1864 год., на пжтъ отъ Видинъ къмъ Тимокъ, предприехъ единъ огледъ, за да изуча предполагаемата споредъ нашитъ карти рѣка Сморгенъ, въ кжсото пространство между Ломъ и Арчаръ азъ сжщо тѣй се натъкнахъ на основитъ на несъмнено римски постройки. Тѣ се намиратъ на самия край на еднакво високата почти навредъ льосова

тераса, която се простира между двата града, и при издигането на водитъ се залива отъ вълнитъ на Дунава.

Първиятъ кастелъ, чието мѣстонахождение се нарича отъ турцитъ „Кале-баиръ“ (крепостенъ хълмъ), е построенъ квадратно, въ обикновеното очертание на римскитъ укрепления. Странитъ на неговия насипъ сж дълги по 57 метра. Азъ видѣхъ тукъ римски тухли, пѣстро размѣсени съ тухли отъ по-късно, вѣроятно византийското или славянското възобновяване. Отивайки по-нататъкъ, на около единъ часъ отъ Арчаръ, върху една много издадена точка въ края на терасата азъ намѣрихъ основитъ на обла кула и на други постройки, почти точно на това мѣсто, отдалечено 4 мили отъ Рациария, гдето таблицата на Пойтингера поставя нейната Remetodia. Въ своя атласъ Рихардъ я означилъ сжщо тѣй на това мѣсто, макаръ поради това, че никой преди мене не бѣ изследвалъ археологично това разстояние, той да не е ималъ никакви пространствени опорни точки. Ние можемъ прочее да приемемъ, че Remetodia се е намирала тукъ, макаръ на лице да има само незначителни остатъци. Следъ като се разчисти единъ метъръ насипъ, излѣзе наяве основата на облаята крепостна кула. Тя е била построена отъ доста красиво дѣлани каменни плочи, между които една е била 0.32 м. дебела, 1.90 широка, 3.79 м. дълга. Азъ познахъ въ тѣзи дълбоко въ земята зарити камъни остатъцитъ на по-стари постройки, а тѣхното свързване чрезъ несъмнено чисто римска зидария оправдава предположението ми, че тая кула е построена тепърва въ периода следъ напускането на седмоградско-влашка Дакия отъ Римъ, сир. къмъ III вѣкъ следъ Христа, и то за защита на застрашената отъ нападенията на варваритъ Мизия. Кули съ подобна кржговидна основа азъ намѣрихъ въ Кула, Гамзиградъ и на други мѣста изъ българската дунавска тераса; това сж били безъ съмнение свързани помежду си части на една голѣма мрежа отъ крепости, каквито се намиратъ и покрай Рейнъ. Разрушена презъ време на международнитъ борби, тая дунавската граница, споредъ свидетелството на Прокопия, била възстановена отново отъ императоръ Юстиниана. Българи и турци използвали обаче надземнитъ части на повечето римски градежи като удобни каменоломни при построяване на своитъ крепости и градове; и горната частъ на нѣкогашната Remetodia ще да е имала сжщата участъ: тя ще да е изчезнала вѣроятно въ крепостнитъ зидове на близкия Видинъ.

Трасето на стария римски пжтъ, който е минавалъ край дунавския брѣгъ, не можахъ да открия, въпрѣки прилежното ми търсене. Следитъ му вѣроятно отдавна сж покрити отъ утайката на глинестата почва.

*) Mommsen, III. 2, unter № 6124 и 6125.

МЕЖДУ ЛОМЪ, АРЧАРЪ И ВИТБОЛЪ

Споредъ най-добритѣ по-нови карти на Турция азъ би трѣбвало на пѣтъ отъ Ломъ за Арчаръ, приблизително по срѣдата между дветѣ описани напоследѣкъ укрепления на Дунава, да се натѣкна на село „Смордени“ при вливането на едноименна рѣка. Всичкитѣ ми разпитвания обаче за подобно село и рѣка бѣха напраздни. Азъ не намѣрихъ ни едното, ни другото, както не намѣрихъ по-рано и грамадната планина „Църни-врѣхъ“, отъ която ужъ извираше тая въображаема рѣка. На мѣстото на рѣка Сморденъ обаче азъ срещнахъ (въ 1864 г.) единъ малъкъ потокъ, наричанъ Скомля-рѣка, чиито извори се намиратъ въ непознатитѣ по-рано Столови планини.

Важнитѣ точки отъ програмата на пѣтуването ми въ 1868 година бѣха: да изуча коритото на рѣкичката Скомля която се влива въ Дунава при Головица, и да опредѣля точно изворитѣ и течението на Арчаръ и Витболъ. Съществуването на самостоятелната Раковичка рѣкичка азъ тогава още не подозирахъ.

При Криводолъ, хубаво село на р. Ломъ, населено съ българи, азъ се отбихъ на западъ, и следъ като възлѣзохъ по полегатата височина, намѣрихъ се отново на високата равнина отъ прострѣнатата надълго дунавска тераса, която при най-високитѣ си точки между Ломъ и Витболъ достига височина 130 метра и на мѣста е доста гориста. Азъ държахъ преди всичко дадената ми посока отъ края на терасата. Между устията на Ломъ и Скомля този край се отдрѣпва въ полукръгъ като второ по-високо стѣпало отъ друга, малко по-ниска и доста обработена равнина, която достига до самия Дунавъ и на която се заселили татари и черкези. Подъ мене се намираха татарскитѣ села Урзоя и Шлива. Българското население на последното село се изселило въ Кримъ и било замѣстено отъ татари. Близко до тѣхъ е и населеното отъ черкези и татари село Добри-долъ. Гледани отъ високо, тия три села имаха твърде лошъ изгледъ. Тѣ наподобяваха наистина разхвърлени купи сѣно. Почвата тука е обаче отлична и изхранва населението си толкова богато, че прилежителитѣ татари при добра жетва въртѣли вече оживена търговия, но жилищата имъ при все това не бѣха по-добри отъ жилищата на мързеливитѣ черкези.

Втората по-висока частъ на терасата, по която се движехъ къмъ вътрешността на страната, до гдето виждатъ очитѣ е обрасла съ низкъ джбакъ. Само тукъ-таме личатъ отдѣлни ниви, посадени съ царевица, и градини съ дини и тикви. Повечето отъ тѣхъ принадлежаха на татари и черкези. На татарскитѣ ниви работѣха обикновено мъжътъ, жената и децата, а на черкезскитѣ — само по-младитѣ мъже, рѣдко и жени. Както татаритѣ отчасти се бѣха аклиматизирали вече, носѣха български дрехи и тукъ-таме говорѣха по малко български, трѣбвало би и черкезитѣ постепенно да се откажатъ отъ своята уединеностъ и да изоставятъ възпитанието на момичетата за бездеенъ харемски животъ. Въ 1871 г. отъ тѣхъ се страхуваха и българитѣ и татаритѣ, та че дори и самитѣ турци. Напоследѣкъ презъ една нощъ тѣ ограбили манастира св. Богородица, който се намира на $\frac{3}{4}$ часа отъ Добри-долъ, и принудили игумена да назначи за пазачъ единъ полуинвалидъ черкезинъ, за да се осигурятъ до нѣгде при по-нататъшнитѣ си нападения.

Татарскиятъ мухтаръ (началникъ на селото) яздѣше предъ насъ като пѣтеводителъ къмъ близкия манастиръ. Той се намира на малка височина въ една отъ онѣзи многобройни гѣнки отъ долините на терасата, които се отварятъ къмъ Дунава отъ западъ къмъ изтокъ. При Добри-долъ вмѣсто оскѣдната трѣва и низкитѣ храсталаци се показаха хубави ливади и не много гѣста, но все пакъ хубава широколеста гора, въ която, освенъ другия дивечъ, виятъ гнѣздата си многобройни яребици. Още по-приятна гледка представяха обаче манастирътъ, нивитѣ му, лозята и овошнитѣ градини. Азъ го намѣрихъ обрѣженъ отъ всички страни съ разкошна зеленина, а подъ сѣнката на отрупани съ плодъ орѣхови дървета единъ моканецъ (пастиръ) пазѣше многобройнитѣ му стада.

Манастирътъ билъ опожаренъ преди 40 години и въ 1856 год. билъ възобновенъ отъ сегашния му игуменъ. Построената отъ цинцари красива манастирска църквица се състои отъ продълговатъ корабъ, чиято извита стрѣха се краси отъ една малка купола. Най-хубавата ѣ украса образува опрѣзното на стѣлбове преддверие съ фантастично украсенъ порталъ. Той представя чрезъ най-първобитна животинска символика победата на християнството надъ езичество. Украсата на портала носи напълно характера на подобни работи въ църквата въ Брѣгово край Тимокъ и, като всички македоно-влашки произведения, напомня живо византийски образци и предания.

Върху зелената равнина между църквата и дветѣ бедни жилищни сгради за манастиръ се издига дървена камбанария, къмъ чиято горна частъ води твърде опасна подвижна стѣлба. При самия входъ една хубава манастирска чешма, израбо-

тена въ турски стилъ, предлага чудесна вода. Другъ изворъ е покритъ подъ една тъмна, подобна на параклисъ постройка. Върва се, че неговитъ води действуватъ тайнствено, особено противъ очни болести, поради което тукъ се стичатъ твърде много гости. Както и при сърбитъ*), азъ намѣрихъ и въ България следи отъ онова езическо водолѣчение, което споредъ показанията на старитъ писатели било силно разпространено у галитъ, германцитъ и други народи като „морски култъ“. На морскитъ божества се принасяли всевъзможни жертви и може би нѣкакъвъ остатъкъ отъ тѣзи предания представятъ монетитъ, които южнитъ славяни, подобно на шотландцитъ**) и др., хвърлятъ въ осветенитъ цѣлебни извори. Разбира се, тѣ оставатъ на „светитъ“ мѣже, които умѣятъ съ молитвитъ си да засилятъ цѣлебността на водата. Въ недѣлни и празнични дни, а особено пѣкъ на годишния съборъ на празника на монастирския светия, тримата монастирски калугери не успѣватъ да задоволятъ исканията на върващитъ, та игуменътъ Василий, който следъ посещението на Иерусалимъ се нарича „хаджия“, въ такива дни има редъ духовни и материални триумфи, въпрѣки своето невежество, което граничи съ селска простотия.

Азъ напразно търсихъ въ монастира старинни книги и църковни принадлежности. Тука всичко бѣ ново. Следъ като направихъ чертежа на монастирската сграда, азъ взехъ пѣтя презъ българскитъ села Воднянка (70–90 кжчи) и Метовница за Скомля — доста голѣмо село, дало по всѣка вѣроятностъ името си и на рѣкичката, която сега вече застава на мѣстото на зачеркнатата отъ мене рѣка Сморгденъ. Малко предъ селото ние преминахме презъ единъ отъ южнитъ притоци на Скомля, който извира на $\frac{1}{2}$ часъ надъ селото. Той се е заровилъ дълбоко въ най-горния льосовъ пластъ, но не е могълъ да прояде по-долнитъ пластове отъ варовити камъни. Непосрѣдствено при брода притокътъ образува водопадъ съ нѣколко стѣпала, който презъ пролѣтѣта при пълноводието трѣбва да представя твърде красива гледка. Мѣстността, която изминахме до тоя бродъ, представяше твърде приятно разнообразие. Следъ разкошни ливади, напоявани отъ буйни извори, следваха пространни сѣчища и плодородни ниви съ царевица, скрити въ зеленината на млади широколисти гори. Прилежителъ селяни, които още работѣха тукъ-таме, се готвѣха вече да се връщатъ въ кжчи; последнитъ лжчи на голѣмото дневно свѣтило се пречупаха о високитъ каменни гребени на Столовитъ планини и хвърляха разсѣяната си свѣтлина върху пѣстрата промѣнлива мѣстностъ, забулена въ морави лѣтни

цвѣтове. Бѣше вече дълбока нощъ, когато ние стигнахме до бивака си въ Скомля.

Скомля е голѣмо, богато село; въпрѣки това то нѣма ни църква, ни училище. Не се срѣща ни едно лице, което да умѣе да чете, и ако съмъ чулъ право, въ цѣлата околностъ само свещеникътъ отъ близкото село Орѣше е щастливъ, че владѣе това срѣдство, необходимо за всѣко образование. Затова и тука, както и въ повечето български села, данѣцитъ се отбелязватъ на рабоши, единиятъ отъ които се пази за провѣрка у кмета, а другиятъ — у платѣца на данѣцитъ. Всѣка рѣзка се счита за 10 гроша. Рѣдко се срѣщатъ хора, които могатъ да кажатъ възрастта си, и малко майки могатъ да опредѣлятъ точно възрастта на децата си. Най-близкото училище азъ намѣрихъ едва въ Изворъ. Обаче какво училище! Подътъ непостланъ, стенитъ влажни. Единъ едничѣкъ жалѣкъ чинъ образуваше всичката покщнина, а учебнитъ помагала бѣха въ още по-жалко положение. На стенитъ висѣха като украшение нѣколко образа на светии отъ най-груба рѣзба, а въ единъ кжтъ имаше жалки, оржфани книги съ най-различно съдържание, които вѣроятно бѣха случайно попаднали въ ржцетъ на учителя. Съ самия учителъ азъ не можахъ да се запозная, защото училището, което изобщо се посещава зле, презъ време на жетвата остава съвсемъ пусто.

Колкото малко пари сж изразходвали селянитъ за училището си, толкозъ повече бѣха похарчили за построяване на новата си църква. Тукъ, както навредъ въ България, азъ съжалявахъ много за лошото положение, което е заело гръцко-фанариотското духовенство къмъ всички български образователни начинания. „Защо ви сж училища? Я по-добре да построимъ хубави църкви за по-голѣма прослава на Бога!“ Така съветвалъ нишкиятъ архиепископъ обшината си въ 1860 год. и, за жалостъ, навредъ по моитъ пжтища въ България ясно личаха плодетъ на това спасително учение.

Отъ Скомля азъ пристигнахъ въ Изворъ презъ Костишовци. Отъ подножието на Столовитъ планини тукъ дори до Арчаръ се простира широка, малко надиплена висока равнина съ грамадни царевични ниви, разпрѣснати джбови горички и красиви мѣстности. Двата притока на Скомля текатъ къмъ Жерловица въ дълбоки панини, за да се излѣятъ въ Дунава съединени въ скромна рѣкичка следъ много извито течение подъ село Толовица. Отъ тая точка, като се върви въ западна посока все по богато залесения край на терасата, достига въ $1\frac{1}{2}$ часъ до р. Арчаръ*) и до едноименното градче, разположено при вливането ѝ въ Дунава.

*) Serbien. S. 152, 154, 272, 536 ff. 543.

**) Lubbock, Die vorgeschichtliche Zeit. Leipzig, 1874. S. 212

*) На най-новата карта на Шеда значителниятъ Арчаръ е показанъ като малкъ потокъ покрай голѣмата несъществуваща рѣка Сморгденъ.

Въроятно рѣдко значителенъ градъ ще да е изпадалъ до толкозъ и ще да е оставялъ толкова малко следи отъ стария си блѣсъкъ, какъвто е случаятъ съ сегашния Арчаръ, нѣкогашната римска величествена и прочута Рациария. Ако американскиятъ националекономъ Карей би познавалъ Арчаръ и славното му минало, той сигурно би споменалъ изрично за него въ своя общъ погледъ върху тѣжнитѣ отношения на турската държава като за най-красноречиво пояснение. „Областѣта на долния Дунавъ“, пише Карей,* нѣкога най-оживеното мѣсто на римската индустрия, сега доставя само оскѣдна прехрана на нѣколко сръбски свинари и влашки селяни“, но би могълъ да прибави и тия правдиви думи: „и върху развалинитѣ на прочутата мизийска дунавска столица Рациария днесъ живѣятъ, освенъ невежи българи и власи, и нѣколцина турски просяци“.

При Птолемей Рациария носи прозвището „Mysorum“. Той я означавалъ като мѣстонахождение на единъ легионъ**) и мѣстопребивание на една дунавска флота. Хераклея споменава Рациария като столица на Дакия Рипензисъ, и табличката на Пойтингера я означава по сѣщия начинъ като прибавя знака две кули. Като столица на онази частъ на Мизия, която императоръ Аврелианъ, следъ пълното изоставяне на сѣщинската областъ Дакия, отдѣлилъ отъ горна и долна Мизия и ограничилъ въ пространството между Желѣзнитѣ врата и устието на р. Витъ и презъ Стара-планина до София и Нишъ подъ името Дакия Рипензисъ, Рациария трѣбва да е имала голѣмо значение и блѣсъкъ. Обаче опустошението на града отъ хуни и авари (въ 586 г.) ще да е било толкозъ голѣмо, че дори и споменатото отъ Прокопия възстановяване на разрушенигѣ ѣ части, извършено отъ Юстиниана***), не могло да я съживи за новъ разцвѣтъ.

При владичеството на българитѣ Рациария не се споменава вече. Близката, въ римско време още незначителна Бонония (Видинъ) ѣ отнела първенството; при турското владичество Видинъ получилъ голѣмо стратегично значение, защото следъ въвеждането на топоветѣ той съ своето благоприятно положение въ обширната блатиста равнина се оказалъ твърде удобенъ за пострѣйване на модерна крепостъ. Зидоветѣ на всички римски кастели около Бонония доставили материала за пострѣйката на старобългарския Бдинъ и на турския Видинъ. И нѣкогашнитѣ римски укрепления на Рациария послужили като удобна кариера, та

*) H. C. Carey, Lehrbuch der Volkswirtschaft und Socialwissenschaft, Cap. V. Die Occupation der Erde.

**) Itin. Ant. Legio XIV Gemina. Not. Imp. Legio XIII Gemina. Forb. Hdb. III. S. 1093.

***) Mannert's Geogr. VII. Band.

дори и развалинитѣ на паметницитѣ и надгробнитѣ ѣ камъни и др., които съдържали ценни указания за нѣкогашното ѣ значение, се преселили въ Видинъ, гдето до последно време останали незабелязани въ зидоветѣ на крепостѣта. Две каменни плочи, които азъ намѣрихъ взидани на вънкашната страна на старата видинска крепостъ, сѣ първитѣ запазени и станали известни надписи, въ които се срѣща името Рациария. Азъ ги обнародвахъ въ 1868 г. въ лѣтописитѣ на Виенската имп. академия на наукитѣ. Графъ Марсили не е знаелъ нищо за тѣзи два камъка. Той обнародва обаче другъ намѣренъ въ Видинъ надписъ*), който азъ напраздно търсихъ тамъ. И той произлиза сѣщо тѣй отъ Рациария; Марсили въроятно не е разбралъ това, тѣй като съкращението COL. RAT. OOD той допълнилъ на COLONIAE BONORATUS**).

Рациария въ всѣки случай се е намирала на двата брѣга на Арчаръ. Отъ старитѣ ѣ укрепления азъ намѣрихъ на северъ отъ града, на едно възвишение на лѣвия брѣгъ на Арчаръ до самия Дунавъ, остатѣцитѣ на едно укрепление, което ще да е имало приблизително размѣритѣ на описаното ломско укрепление. То е покрито съ буйна растителностъ и е занемарено още повече отъ ломското. Само единъ беденъ караулъ се намиралъ въ запустѣлата ограда. Турското мѣшко население на градеца е било задѣлжено въ опасни времена да защищава зарититѣ въ насипи валове, които носятъ грѣмкото име кале (крепостъ); но въ последната война, следъ като падналъ Плѣвенъ, Арчаръ презъ декемврий 1877 г. билъ заетъ безъ съпротива отъ едно отдѣление на I. румѣнска дивизия Хараламби, която действувала противъ Видинъ. Като незначително мѣсто, то бѣ пазено обикновено отъ една стража заптиета, чийто чаушъ по заповѣдь на ломския каймакамъ ме придружавалъ и улеснявалъ презъ време на посещението ми въ 1864 година.

По улицитѣ и въ къщитѣ на Арчаръ азъ намѣрихъ множество интересни каменни остатѣци отъ старини. За жалостъ, нѣма благодетелна рѣка, която да ги прибере и запази отъ печалната участъ на римскитѣ старини въ Турция. Предъ една джамия всрѣдъ градчето азъ намѣрихъ една 1'58 м. дълга и 2'84 висока, богато украсена каменна плоча, разчупена на две и използвана за прагъ на главния входъ. Въроятно тя ще да е частъ отъ корнизъ на нѣкой храмъ отъ римско-коринтски стилъ и по своитѣ орнаменти напомняше украшенията въ храма на Юпитера-Крепителъ въ Римъ, който, както е известно, се числи къмъ най-добритѣ по-

*) Marsigli, Dan. Bd. II. Taf. 54.

**) Aekner und Müller, dann Mommsen № 1641 und III. 2. S. 1020.

стройки отъ тоя видъ и чиито украшения напомнятъ най-чистия периодъ на гръцкото изкуство. Освенъ това видѣхъ единъ оброченъ камъкъ, поставенъ за стълба на едно кафене*), сжщо една хубаво украсена корнизна плоча, дълга 1'06 м. и висока 0'20 м. като подложка на дървена гредка въ дюкяна на турския търговецъ Хаджи Хасанъ Исмаилъ ага. На пжтя за къмъ населената повече отъ румъни градска частъ на дѣсния брѣгъ на Арчаръ азъ срещнахъ изъ улицитѣ много остатъци отъ стълбове и капители, отчасти силно повредени, взидани въ нови постройки или прѣснати свободно. Въ българо-влашката частъ намѣрихъ въ кжщата на българина Стефанъ Павловъ единъ оброченъ камъкъ, дългъ 1'19 м., широкъ 0'74 м., наполовина пхнатъ въ стената на една мрачна колиба, което много затрудняваше копирането на надписа. Момзенъ го прочете и допълни**). Другъ единъ камъкъ съ рѣдка форма, украсенъ съ щитъ и кръстосани стрели въ релефъ, намѣрихъ въ двора на влаха Стоянъ Дино.

Най-добре запазениятъ паметникъ отъ римското време на Арчаръ притежава чаушътъ хаджи Хасанъ Хюсеинъ въ турската градска частъ. Това е саркофагъ, изработенъ много хубаво отъ тъмно-моравъ кристаловиденъ камъкъ (амфиболъ-андезитъ), какъвто бѣхъ видѣлъ по височинитѣ на прохода Св.-Никола. Този саркофагъ билъ намѣренъ преди около 20 години въ градината на чауша въ единъ дълбокъ, иззиданъ сводъ и билъ изваденъ почти неповреденъ. Той е 2'29 м. дългъ, 1'11 м. широкъ. Профилитѣ на корнiza отъ рамката на голѣмия сръденъ щитъ сж изработени безупрѣчно, фигуритѣ (плачещи гении)—схематично, но надписътъ за жалостъ е повреденъ до неузнаваемостъ. На гърба на 0'61 м. високия захлупакъ се намира често сръщащиятъ се при римскитѣ саркофази малъкъ квадратенъ отворъ.

Необяснимо е, защо графъ Марсили, единичниятъ познавачъ на старинитѣ, който въ началото на миналия вѣкъ пропжтува Дунава, изминалъ разстоянието Видинъ — Никополъ безъ да му обърне внимание. Въ Рациария по това време той безъ особена мжка би намѣрилъ много остатъци отъ паметници, които следъ това сж били прѣснати или заровени отново въ крепости или въ зидоветѣ на нови постройки. Въ момзеновата сбирка отъ римски надписи, издадени отъ Берлинската академия на наукитѣ, има за жалостъ твърде значителни празнини относно най-важнитѣ дунавски селища, които празнини можахъ да се попълнятъ до известна степенъ съ открититѣ отъ мене, а по-късно и отъ Дежар-

*) Mommsen, № 6290.

**) Mommsen, № 6293.

дена и Лежана*) надписи въ тия области. Азъ обаче съмъ твърдо увѣренъ, че ако се предприематъ разкопки съ голѣми сръдства, то въпрѣки всички разхищения, ще се намѣри още много интересенъ материалъ за историята на римското владичество въ областта на българския Дунавъ.

Както въ римско време, та дори и до напоследъкъ, Арчаръ е билъ мѣстопребивание на една малка дунавска флотилия; защото благоприятното му положение представя отлична наблюдателна точка за едно пространството отъ около 6 географски мили както надолу по Дунава до Ломъ, тъй и нагоре далече надъ Видинъ. Отъ насипа на нѣкогашната римска крепостъ се виждатъ съ просто око примамливитѣ минарета на Видинъ. Азъ обаче не тръгнахъ по шосето край Дунава, което води къмъ пашовския градъ, а намислихъ, следъ като излѣза отъ Арчаръ, да намѣря трасето на римския пжтъ, който е свързвалъ нѣкога Рациария съ Наисусъ и по който въ VI вѣкъ трѣбва да сж минали частъ отъ славянитѣ при идването имъ отъ нѣкогашна Дакия въ старопланинскитѣ земи. Голѣма частъ отъ тоя пжтъ — отъ Нишъ презъ Княжевацъ и Кадж-боазския проходъ до сръбско-българската граница — азъ бѣхъ опредѣлилъ вече по-рано**); имахъ основание да предполагамъ, че ще намѣря продължението му покрай коритото на Арчаръ въ посока къмъ Рабишъ.

Отъ влашко-българската частъ на Арчаръ едно доста добро шосе води по дѣсния брѣгъ на рѣката до брода при караула Попадия. Тая частъ отъ рѣчната долина обаче не представяше голѣмъ интересъ въ археологично отношение, затова азъ проследихъ другъ единъ съседенъ пжтъ, който се отдѣля отъ сжщата частъ на града и който ме изведе бързо на доста стрѣмния къмъ Дунава брѣгъ на терасата. Въ началото азъ яздѣхъ между гори съ извънредно буйни дървета, но предъ Владишница се откри тукси една великолепно свободна гледка къмъ планината Св.-Никола до най-северозападната ѝ издадина, до сръбско-българската Врѣшка-чука. На мѣста добре разработената тераса изглеждала за окоото почти равна, само малко нагъната, оживена отъ много села, въ противоположностъ на нашитѣ карти, които не означаватъ тука почти никакво село, защото посоченото отъ Шеда село Алмаданъ не сжществува.

При голѣмитѣ, въ всѣки случай обработвани още отъ римлянитѣ каменоломни при Лагошовци азъ отново слѣзохъ

*) Дежарденъ и Лежанъ посетиха българския дунавски брѣгъ следъ мене въ 1868 г. Дежарденъ обнародва следъ това и нѣкои намѣрени отъ мене въ 1864 г. надписи, които бѣхъ съобщилъ вече въ 1866 г. на професоръ Момзенъ.

**) Serbien, S. 301.

долу към коритото на Арчаръ, който от тукъ прорѣзва почти въ строго източна посока прострѣнитѣ до Дунава залесени височини. Презъ есента на 1868 г. азъ, идейки отъ Изворъ, преминахъ плитката рѣка малко по-западно отъ тая точка, при караула Попадия, и продължихъ по добре поддържаното шосе Видинъ-Нишъ до черкезското село Османие. Тамъ минахъ на лѣвия брѣгъ на рѣката, за да търся по-нататкъ стария римски пѣть; защото за мене, като имахъ предъ видъ положението на Рациария и предишнитѣ си изследвания, бѣше почти несъмнено, че този важенъ пѣть трѣбва нѣкога да се е продължавалъ отъ сръбския проходъ Кадж-боазъ презъ арчарската долина. Затова не се зачудихъ много, като намѣрихъ между обитателитѣ на долината нѣкакви предания за „калдрѣмъ-пѣть“, който споредъ тѣхъ въ началото на вѣка ще да е съществувалъ още. Обаче, какъ да се намѣри изчезналата му следа?

Колкото презъ сухото годишно време Арчаръ не тече, а се процежда тихо презъ огромния камѣнакъ на своето непостоянно корито, толкозъ голѣмъ и опасенъ потокъ става той въ време на наводнение. Мѣнявайки капризно съ безброй извивки и наноси широкото си течение, той разширява тогава коритото си и пакостъ на хубавата си околностъ. Съ нѣкогашнитѣ римски укрепителни постройки буйната рѣка въ всѣки случай ще да е отнесла и стария изкуственъ воененъ пѣть. Азъ вече се съмнявахъ въ успѣха на задачата си, когато при Острокавци се натъкнахъ на първитѣ остатѣци на римски постройки, на зидовѣтъ на едно малко укрепление.

Тѣ бѣха предвестницитѣ на по-важни находки. Между селата Острокавци и Кладрупъ, които сж само на $\frac{3}{4}$ часа едно отъ друго, рѣката бѣ ужасно разкъсала дѣното на долината. На всѣка крачка тукъ брѣга бѣ прекъснатъ, новопрокараниятъ пѣть изчезваше и ние се виждахме принудени да се движимъ дълго време по едрия камѣнакъ на коритото. Непосрѣдно предъ Калдрупъ, при съединяването на двата рѣкава на Арчаръ, ме очакваше голѣма изненада. Множество успоредни, насиповидни издигнатини съ своеобразна растителност издаваха подъ себе си съществуването на зидария, и само едно повърхно изследване бѣ достатъчно да се увѣря, че се намирамъ върху развалинитѣ на римско селище съ значителни размѣри, чийто центъръ е ималъ здраво квадратно укрепление съ страни отъ около по 140 крачки. Познавахъ се ясно улицитѣ, които сж се събирали въ дѣсния жгълъ, и мѣстата на отдѣлни здания. Нужно е обаче да се направятъ повече разкопки, за да се опредѣли основниятъ планъ на това старинно селище.

Въ самото село Кладрупъ азъ намѣрихъ два откъслека отъ надписи, отъ които единиятъ — *Dis deabusque omnibus* —

въ двора на селянина Теодоръ Петровъ, а другъ единъ на малката заградена ливада, която, макаръ и непокрита, се използва за църковни събрания и съ neodѣланитѣ си каменни седалища, наредени въ кръгъ покрай оградата, напомняше за старитѣ жертвени мѣста отъ предисторично време. Разчупенъ на две части и съ закрито писмо, този римски надгробенъ надписъ бѣ забоденъ въ земята до единъ голѣмъ камененъ кръстъ. Азъ наредихъ да го изровятъ предпазливо и копирахъ надписа. Споредъ Момзена, той е отъ 213 година следъ Христа*). И двата камѣка произлизатъ отъ споменатия близъкъ римски градъ, а селянитѣ разпразяха и за многобройни монети, които били намирани тамъ.

Деньтъ се привършваше, но все пакъ можа да ни донесе още изненади. Около $\frac{1}{2}$ часъ западно отъ Кладрупъ, недалече отъ пѣтя за Рабишъ, на една малка височина азъ съгледахъ свѣтли бѣли точки. Най-напредъ ги взехъ за овци на паша; забелязахъ обаче, че тѣ стоятъ неподвижни, и решихъ да взема пѣтя за къмъ тая височина. Тукъ намѣрихъ около 30 римски надгробни камѣка, повечето отъ които бѣха задълбали съ широката си страна въ меката прѣстъ. Само единъ бѣ обрнатъ съ лицевата си страна нагоре, обаче писмото му бѣше станало нечетливо и само хубаво украсената съ листа рамка бѣ запазена. Много надгробни камѣни отъ тѣзи римски гробища вѣроятно ще да сж употребени за постройката на черквата въ близкото село Рабишъ. Това ни показва и разцепената половина отъ единъ такъвъ камѣкъ, която намѣрихъ на тамошнитѣ гробища**).

Въ какви отношения сж се намирали малкото укрепление при Острокавци и голѣмитѣ гробища при Рабишъ къмъ намѣренитѣ отъ мене между тѣхъ развалини отъ голѣмото римско селище при Кладрупъ, ще може да се разбере отъ бждещи разкопки, предприети въ широкъ размѣръ. Моитѣ поменати вече и накжсо очертани находки въ Острокавци, Кладрупъ и Рабишъ, сжщо голѣмитѣ каменоломни въ Лагошовци и остатѣцитѣ отъ римско селище при Арчаръ въ Бѣла, за което азъ за жалость чухъ твърде късно, та не можахъ да го разгледамъ лично, сж красноречиви доказателства за моето мнение, изказано още въ 1868 г., но и следъ това поддържано, а именно, че голѣмиятъ римски воененъ пѣть отъ Наисусъ къмъ Рациария отъ сръбския проходъ Кадж-боазъ е могълъ да минава само презъ долината на Арчаръ.

Обаче и за името на намѣрения отъ мене при Кладрупъ римски градъ единъ отъ най-важнитѣ римски източници

*) Mommsen, № 6291.

**) Mommsen, № 6296.

за карти дава опорни точки. Пойтингеровата таблица показва по пжтя отъ Наисусъ до Рациария три станции. Първитѣ две — Timasum Majus и Timasum Minus — мисля, че достатъчно разкрихъ въ съчинението си „Serbien“ (стр. 297). А третата — Конбустика споредъ таблицата на Пойтингера трѣбва да е била отдалечена 28 мили отъ Timasum Minus и сжщо толкозъ отъ Рациария. Между Timasum Minus и Рациария азъ намѣрихъ при Кладрупъ остатѣцитѣ само отъ едно едничко по-голѣмо и несъмнено римско селище. Разстоянието му обаче до Timasum Minus и Рациария, между които, споредъ таблицата, трѣбва да се е намирала тази станция точно по срѣдата на пжтя, както ни показва единъ погледъ върху картата (сравни Кладрупъ—Арчаръ), не се съгласува съ това отъ таблицата. Констатираната тукъ разлика въ милитѣ би могла да се отстрани лесно, като приемемъ, че въ таблицата на Пойтингера се е вмъкнала нѣкаква грѣшка при писането, както е ставало това често въ подобни случаи. Това би било толкозъ повече умѣстно, тъй като вече D' Anville*) и Маннертъ**), следвайки указанията на таблицата и макаръ да не сж имали никакви археологични или топографски опорни точки за това, сж търсили Конбустика току до рѣка Арчаръ.

Азъ бихъ желалъ обаче да предоставя окончателното решение на тоя въпросъ на бждещи изследвания, които, следъ като нѣкога се изучи по-подробно околността на Арчаръ, ще разполагатъ въ всѣки случай съ по-богати предварителни факти, отколкото ги намѣрихъ азъ въ познатата въ археологично отношение страна на българската дунавска тераса, гдето бѣхъ принуденъ тепърва да изработвамъ дори и топографската карта. Азъ се задоволявамъ прочее тукъ съ това, дето чрезъ пжтуването си край Арчаръ установихъ сигурно, че поне частъ отъ римскитѣ legionarii е вземала пжтя отъ Наисусъ за Дунава по долината на Арчаръ къмъ Рациария, че въ тази долина сж се намирали нѣколко до сега неизвестни римски селища, и че тя е имала голѣмо стратегическо значение за отбраната на мизийската дунавска граница, както доказватъ това намѣренитѣ отъ мене крепости.

Стрѣмниятъ брѣгъ на терасата, на който се намира заможното село Рабишъ, е многократно прорѣзанъ отъ многобройни дѣждовни сипеи. Изкачимъ ли се обаче по него, виждаме хубава, плодородна висока равнина, върху която на $\frac{1}{4}$ часъ отъ селото се издига една осамотена височина, неоценима за топографа като изходна точка за снимки. Азъ минахъ край селската църквица Св. Илия и малкитѣ гробища, копирахъ тамъ споменатия римски надписъ, следъ това пре-

минахъ едно поточе и се намѣрихъ въ подножието на тая съставена отъ плѣтенъ кораловъ варовникъ Магура, която народътъ нарича „Пилѣфъ-баиръ“, защото, гледана отъ северо-западъ, тя изглежда подобна на островърха купчина пилѣфъ. Първата половина отъ височината можахме да изкачимъ лесно безъ да слизаеме отъ конетѣ, като минахме между голѣми стада кози, които весело пасѣха по разкошната морава. За жалостъ, тѣ безмилостно унищожаватъ поникналитѣ тукъ-тамъ стволчета отъ широколисти дървета. Добриятъ пжтъ обаче се свърши твърде скоро и ние се видѣхме принудени да слѣземъ отъ конетѣ. Все по-често се явяваха стрѣмно издигнати и силно разядени варовити скали, и колкото по-високо, толкозъ по-остри, по-ржбести и по-опасни ставаха тѣ за обувкитѣ ни. Обаче стигнали до покритото съ храсталакъ тѣсно плато на Магура, ние бидохме богато възнаградени за всичкитѣ си мжки отъ една преприятна гледка къмъ околността.

Отъ тоя наблюдателенъ пунктъ, високъ около 100 м., се обхващатъ съ единъ погледъ величественитѣ планински вериги, които започватъ съ конично заостренитѣ върхове въ областта на Джибрица и Ломъ до разклоненията на голѣмата старопланинска верига. Отъ тукъ могатъ да се различатъ точно възвишенията на планината Св. Никола, Ивановаливада, Писана-чука, Расовати-каменъ съ предпланинитѣ му Стребска, Ведерникъ и Церовица, отъ чиито дълбоко врѣзани клисури изтичатъ изворитѣ на южния ржкавъ на Арчаръ; по-нататѣкъ — Голѣма-глава, заострената Китка и заобления Бабинъ-носъ, въ които се събиратъ изворитѣ на северния ржкавъ на Арчаръ, както и точката на съединението имъ при Кладрупъ. По-нататѣкъ се виждатъ на северъ отъ Бабинъ-носъ Сува-Кладеница, Църноглавъ и Остричевацъ-планина, въ чиито предпланини извираатъ южнитѣ притоци на Витболъ, Влаховичка и Раковичка рѣки. Че Витболъ ималъ и другъ по-северенъ ржкавъ, азъ узнахъ едва по-късно, току при устието му. Остро очертанитѣ профили на Столовитѣ планини и чуднитѣ форми на бѣлоградчишкитѣ пѣсѣчни скали изпълнятъ южната срѣдна частъ на великолепната картина. Току до подножието на Магура, която се издига на кристалоподобна основа, — Турция е неизчерпаема съ изненади за пжтника, — утринното слънце хвърляше блѣскавитѣ си лжчи върху една широка водна повърхностъ, която, като излѣзохъ на върха къмъ северъ, се показва неочаквано като малко езеро. Споредъ думитѣ на водачитѣ ми отъ Рабишъ, водата на нѣкои мѣста трѣбва да е дълбока 2-3 човѣшки ръста и е населена съ вкусни, доста едри шарани, които се считатъ като желано ястие презъ време на пости.

Азъ охотно вървахъ своя водачъ Стоянъ Илиевъ, единъ отъ онѣзи 10,000 българи, които въ 1861 год. се изселили

*) D' Anville, Mém. de l'Ac. des Insc. C. XXVIII. 444.

**) Mannert Geog. VII. Bd.

въ Русия, а въ 1862 г. вече се завърнали, че колкото кримската земя и да е плодородна и романтично красива, все пакъ той не могълъ да забрави особенитѣ прелести на своята българска родина. Както е извесно, повечето изселници съ разкаяние се върнали отново въ своята родина, макаръ и да ги очаквали тукъ горчиви изпитания. Въ лицето на младия Стоянъ Илиевъ азъ отново съзрѣхъ голѣмата възприемчивостъ на българския народъ къмъ образование. Презъ време на своето едвамъ едногодишно престояване въ богатия български градъ Болградъ, принадлежащъ по-рано на Румъния, а сега отново на Бесарабия, нему се представилъ случай да изучи френски езикъ и макаръ той отъ много години да не бѣ се упражнявалъ въ него, говорѣше го още доста гладко и съ свойствения на всички южни славяни мекъ изговоръ. Ако владѣещиятъ мюсюлмански елементъ би билъ поне малко по-образованъ и по-способенъ да даде какъвъ годѣ потикъ за цивилизация на раята въ европейски смисълъ, тогава наистина незачитаната отъ много страни България би спечелила твърде отдавна симпатиитѣ на Европа чрезъ бързитѣ си културни придобивки.

На източния край на езерото, — нека отбележа между друго, че то е единственото, което азъ намѣрихъ въ вжтрешността между Сава и Добруджа на северъ отъ Старопланина, — моитѣ изостанали назадъ придружници ме очакваха подъ сѣнката на една хубава група орѣхови дървета. По буйна трева, която покриваше навредъ повърхността, потеглихме въ североизточна посока къмъ Макрешъ. Близко предъ селото ние се натъкнахме на мѣстото, гдето се съединяватъ идецитѣ отъ Влаховци и Раковица потоци, които образуватъ южния притокъ на Витболъ. Макрешъ има 120 кжци. Той спада къмъ най-заможнитѣ села отъ околността и притежава една красива църква и училище, което азъ прегледахъ, придруженъ отъ селския кметъ. За жалостъ, азъ го намѣрихъ нецелесъобразно и сжщо тъй запустѣло, както това въ Изворъ, и чухъ и тукъ, както навредъ, да се оплакватъ отъ липса на способни учители. Учредяването на учителски семинари въ по-първитѣ градове на България, напр. въ Русе, Търново, Видинъ, София и други мѣста, трѣбва да се препоръча най-искрено на правителството и на образованитѣ български патриоти. Въ 1864 г. Макрешъ е билъ арена на кървави борби между нахлули сръбски хайдутѣ и турски заптиета, при които борби първитѣ следъ кървави боеве били прогонени назадъ презъ границата. Гжста гора се простира задъ селото отъ височинитѣ въ дѣсно отъ Витболъ до самото корито на рѣката, а лѣвиятъ брѣгъ изглежда по-равенъ и повече обработенъ. При Вълчакъ рѣката извива силно къмъ югоизтокъ и пжтътъ върви една миля по камънака на рѣчното корито, което

често пресича силно нахсаното дъно на долината. Току предъ селото многобройни стада, между които и хубавъ рогатъ добитѣкъ, даваха да се разбере благосъстоянието на жителитѣ, за което не би могло да се заключава по мизерната уредба на кжцитѣ имъ. Тука имаше въ изобилие и грозде, и всички жители, които го прибираха, се намираха въ най-весело настроение.

Една сѣнчеста джбова горичка ме изведе отъ Вълчакъ въ северозападна посока пакъ навънъ на широката равнина, чийто разкошенъ черноземъ би трѣбвало да дава богата жетва. За жалостъ, само буйниятъ буренъ ни говори тукъ за неизползуваната земна сила, която, ако се стопанисваше умѣло, би могла да възнагради много прилежни ржце. Опитъ за обработване на тая почва се направи наистина отъ едно татарско село, което се заселило въ 1862 год. между Вълчакъ и Грамада. То се казва Кушевци. Току предъ него азъ преминахъ единъ трети притокъ на Витболъ, който иде откъмъ Урбабинци, и намѣрихъ въ Грамада желаното мѣсто за пренощуване. Изъ пжтя за тамъ ние се радвахме на многократно описваната вече панорама на сръбско-българскитѣ планини, които изглеждаха още по-голѣми поради рѣзко очертанитѣ профили на разположената къмъ западъ пирамида Ртани, моятъ обиченъ спжтникъ презъ Сърбия, който се явяваше навредъ и винаги ми служеше за ориентирание. Тука се виждаха сжщо и други високи върхове отъ тая страна, между тѣхъ и Столтътъ съ особенитѣ си очертания.

Въ Грамада слѣзохъ въ кметската кжща. При свѣтлината на единъ таенъ фенеръ, който предизвика силно очудване у проститѣ селяни, азъ наредихъ събранитѣ презъ деня материали относно течението на Витболъ, при което дошлитѣ да ме поздравятъ селски старейшини застанаха около мене и ме улесниха съ доста сведения. Следъ кжса нощна почивка още рано сутринта азъ бидохъ събуденъ отъ трудолюбивата шетня на женитѣ въ кжщи. Мжчно е да се каже наистина, да ли мжжетѣ или женитѣ отъ българското население стоятъ по-високо по прилежание, сръчност и работливостъ; въ домашнитѣ работи, обаче, двата пола обикновено участвуватъ съ еднакво достойна за очудване ревностъ.

Между царевичнитѣ ниви на Грамада единъ пжтъ води въ източна посока (а по-после въ югоизточна) за къмъ Водна. Малко предъ незначителното, чисто българско село, което наброява само 53 кжци, ние трѣбваше да се спуснемъ къмъ течението на оня сжщия потокъ, който бѣхме преминали преди единъ день при татарското селище Кушевци. Поточето, споредъ думитѣ на мѣстнитѣ жители, трѣбваше да се влива въ Витболъ, а при все това то взимаше посока, която бѣ сѣвсемъ противоположна на другитѣ му

притоци, които азъ вече познавахъ. То течеше на северъ, а не на югъ. За щастие, азъ срещнахъ тука единъ турски бей, който познаваше точно мѣстността и чиито обяснения следъ дълги разпитвания ми откриха съществуването на единъ по-северенъ притокъ на Витболъ, който трѣбвало да се съединява близо до Дунава съ преминатия вече отъ мене потокъ. Решихъ да проследя тая водна жила до източника ѝ, за да мога да я отбележа на картата.

Докато до сега царевичнитѣ ниви повечето пжти позволяваха да се гледа високата равнина, задъ Водна ние скоро се вдълбочихме въ обърканитѣ пжтища на една млада джобова гора. Само тукъ-таме срѣщяхме тѣсни сѣчища съ живописни колиби отъ шума, въ които пастири се изтѣгаха, или се занимаваха съ рѣзбарство, или свирѣха. Азъ навлѣзохъ въ една истинска горска идилия, гдето кози, овци и пр. поотдѣлно или на стада, търсятъ миризливи треви, та тѣй се получава прелестна животинска картина. Следъ $\frac{3}{4}$ часа нашата романтична язда се свърши. Ние се наклонихме по твърде слабо наведената издадена частъ отъ терасата и стигнахме най-после до търсеното рѣчно течение, а скоро следъ това — и до българското село Кушовица. Течението на потока, който иде отъ къмъ Раковица, тука е толкова силно, че неговитѣ голѣми води презъ последната пролѣтъ принудили жителитѣ да се преселятъ отъ брѣга на повисокитѣ мѣста. Азъ проследихъ течението на потока по-нататъкъ къмъ североизтокъ. По пжтя къмъ Синаковци прибрѣжната мѣстность губи вече своята дивна романтичностъ; обработени мѣста, лозя и ливади се простиратъ отъ леко наклонената тераса надолу дори до самата разширена долина и на нѣкои мѣста ѝ придаватъ твърде миловиденъ изгледъ. Особено хубавъ е единъ чифликъ близо предъ Синаковци на богатъ видински турчинъ. Бѣше тъкмо гроздоберъ и нѣколко специално пригодени за ханъми араба (кола) подъ сѣнката на грамадни орѣхови дървета ни подсѣтиха, че тукъ е самиятъ стопанинъ съ харема си. Колкото и да ни бѣ желателна една кжса почивка на това мѣсто поради горещия день, ние обаче, зачитайки мѣстния обичай, останахме на почетно разстояние отъ малката кжща, на чийто балконъ се виждаше щастливиятъ стопанинъ на чифлика, заобиколенъ, по всичко личеше, отъ нѣколко незабулени жени. Деца удряха весело даарето; пѣсни, свирня на китара и звънливъ смѣхъ се разнасяха още дълго време подиръ насъ.

По много съображения една отъ най-важнитѣ задачи на етнографския изследовачъ е напълно да отстрани дълго подхранваната въ Европа заблуда, че ужъ турцитѣ били главната съставна частъ отъ населението въ балканскитѣ страни. Затова и споменахъ изрично, че тоя чифликъ при Синаковци е останалъ едничката, и то обитавана само презъ лѣтото,

турска кжща, която срещнахъ вънъ отъ градоветѣ презъ своитѣ многобройни пжтувания между Ломъ и Тимокъ. Като оставимъ настрана татаритѣ и черкезитѣ, които напустили жилищата си презъ 1877 год., азъ намѣрихъ всичката земя между тия две рѣки населена и обработвана само отъ християни, и то въ северозападния кжтъ край Дунава — отъ румъни, а на другитѣ мѣста — отъ прилежни българи, докато турчинътъ се явява само тукъ-таме като стопанинъ на чифликъ. Но и като такъвъ той винаги е предпочиталъ да живѣе само въ града.

Още по-рано азъ вече имахъ случай да оценя индустриалнитѣ дарби на българина; изработенитѣ отъ прости планински хора тъкачни станове, на които жени и моми работятъ своитѣ отлично нашарени платове, хубавитѣ имъ керамични и рѣзбарски издѣлия говорятъ навредъ за тия дарби. Въ областъта на Витболъ трѣбваше само да видя и изкуснитѣ приспособления, чрезъ които тия прости хора сж си спечелили името на отлични земледѣлци на Турция. Между Синаковци и Назъръ-махала азъ се натъкнахъ на твърде остроумни уреди за поливане, чието устройство ме кара да призная, че тия дунавски българи иматъ добри технически дарби. На много мѣста намѣрихъ рѣката отбита и заприщена въ изкуствени улеи, дървени колела често съ грамадни диаметри се потопяваха въ тѣхъ и, поставени въ движение отъ особенъ уредъ, който се въртѣше отъ впрегнати волове, издигаха водата на високата тераса. Като се иматъ предъ видъ съвсемъ първобитнитѣ орждия, съ които разполагатъ тия селяни, колелата за издигане на водата и уредитѣ за въртенето имъ изглеждатъ въ техническо отношение изработени отлично. Тѣ сж и боядисани съ черна блажна боя, за да се запазятъ отъ гниене. Азъ се ограничавамъ тукъ съ тия бележки, за да охарактеризирамъ българитѣ, но се надѣвамъ по-късно да събера и други сведения, за да ги опознаемъ по-добре.

При Назъръ-махала долината на рѣка Раковица се разширява въ значителни размѣри къмъ Дунава. На $\frac{1}{4}$ часъ източно отъ това мѣсто азъ се натъкнахъ на рѣкичката Витболъ, която слиза въ видъ на джга отъ селото Витболъ, следъ това за малко върви успоредно съ Дунава, приема Раковица и тутакси подиръ туй се влива въ доста широкия тукъ Дунавъ. Малко мѣста отъ източна България сж показани на нашитѣ карти толкозъ объркани въ топографско отношение, както е случаятъ съ току-що описаната областъ, която е толкозъ близко до Дунава. За да се повѣрва това, достатъчно е да се сравни предишната карта на Шеда съ моитѣ снимки. Тамъ, освенъ самостоятелната рѣкичка „Витбокъ“, (Видболъ) е показана и друга доста голѣма рѣка „Турненъ“, чиито извори се намиратъ при сжщото село Салашъ, гдето

въ сжщност е началото на южния ржавъ на Арчаръ. Освенъ въображаемата рѣка „Турненъ“, тука е показана още и рѣкичка „Гирце“ и край тѣхъ се виждатъ тукъ-таме села, чиито имена сж сжщо тѣй измислени. Селата Чипляне, Хорито, Караулъ, Кида, Кьой, Магале, Скеленкьой, Цифа, Бановци и Сауле не познава никой отъ видинската тераса. Зачеркнатъ ли се обаче тия десетъ предполагаеми имена отъ картата на Шеда, около Видинъ ще стане една грамадна пустиня!

На обкржжения подъ остъръ жгълъ отъ рѣкитѣ Раковица и Витболъ връхъ на терасата азъ намѣрихъ остатъци отъ малъкъ, безъ съмнение римски кастелъ, който, както всички подобни укрепления покрай Дунава, е спадалъ къмъ голѣмата северна отбранителна линия на Мизия. Тая точка е била твърде удобна за наблюдаване на отатъшния дакийски, а сега румънски брѣгъ. По-късно върху разрушенитѣ римски зидове ще да се е издигнала вѣроятнo византийска постройка, а още по-после, може би и българска. Къмъ това сочи и едно сказание, което приписва постройката на една сестра на основателкитѣ на замѣцитѣ Курзинградъ и Видинъ. Бѣше пладне, когато азъ дойдохъ на това лишено отъ дървета мѣсто. Слънцето журѣше силно, поради което приехъ охотно поканата на любезния чаушъ на лагеруващитѣ тамъ 20 анадолски войника, да се предамъ малко на приятенъ кефъ подъ сѣнката на палатката му следъ твърде усиления вървежъ. Седнахъ тутакси на импровизирания отъ войницитѣ отъ римски камъни и чимове кьошкъ, подкрепихъ се съ дини, кафе и задължителния чибукъ и гледахъ навѣнъ къмъ ярко освѣтенитѣ бѣли видински стени. Дълбока тишина царѣше на прострѣлитѣ се надълго укрепления. Върховетѣ на минаретата се открояваха рѣзко върху тъмносивия хоризонтъ и почти можеха да се изброятъ мачтитѣ на корабитѣ въ пристанището. „Вижте, господине“, каза чаушътъ, „стига да дамъ сега единъ изстрелъ или да подпаля довечера сигналния огънь, и онзи сега толкозъ спокоенъ на гледъ градъ съ своя паша и своитѣ войници ще се раздвижи изведнажъ. Но ето, азъ съмъ тукъ отъ три месеца съ хората си и по цѣлата дълга отбранителна линия не се е случило нищо подозрително. Бихъ предпочелъ, бунтовницитѣ да дойдѣха тукъ или да се свърши както и да е това нѣщо, защото на това жалко мѣсто ние ще измремъ отъ бездѣлие и скука“.

Извънредно интелигентниятъ чаушъ имаше пълно право. Следъ голѣмото старопланинско възстание въ 1867 год. до 1871 година, организирано въ Букурещъ, въпрѣки всички вестникарски известия, които твърдѣха противното, спокойствието не е било нарушавано нито край Дунава, нито по Стара-планина. Султанътъ бѣ обещалъ на българитѣ, че ще

изпълни желанията имъ относно учреждаването на независима и свободна отъ лошото влияние на Фенеръ екзархия, и тѣй революционниятъ духъ, който пламваше по нѣкои мѣста, съ това се успокоивалъ. Зависѣло е отъ самата Порта да го потисне напълно; не обаче чрезъ скъпи кордони и други подобни сръдства, а чрезъ честно изпълнение на многократно даванитѣ на миролюбивитѣ ѣ български поданици обещания. За жалостъ, това не стана!

Отъ малкия римски кастелъ ние стигнахме за $\frac{1}{4}$ часъ до Витболъ. Пощенскиятъ пжтъ отъ Видинъ за Бѣлоградчикъ минава всрѣдъ това значително и твърде оживено село. Селскитѣ кервани, които заминаватъ къмъ Видинъ за пазара, обикновено спиратъ предъ неговитѣ многобройни ханища, за да си сръбнатъ за последенъ пжтъ. За благосъстоянието на селото говори неговата нова църква, построена въ 1863 година. Главниятъ ѣ входъ, по цинцарски маниеръ, е богато украсенъ, а лицето показва преплетения съ орнаменти сръбски гербъ. Тая необикновена украса се дължи въ всѣки случай на нѣкаква прищѣвка на строителя и е оставена безъ възражение; защото нито българитѣ, нито турцитѣ сж придавали особено значение на подобни нѣща, които у насъ играятъ толкозъ голѣма роля. Пъстрата бърканица отъ черкезски, татарски и български кола отсамъ и отатѣкъ широкия неограденъ витболски мостъ се оттегли малко и ние можахме да го изминемъ безопасно. Тръгнахме нагоре по дѣсния брѣгъ на рѣката, която тука съ тѣсното си течение пресича на мѣста твърде добре обработена долина. Навсѣкжде въ лѣво и въ дѣсно се виждаха споменатитѣ по-горе уреди за изкачване водата на нивото на почвата, многобройни стада се движеха по сочните морави, прижтанитѣ тукъ-таме всрѣдъ разкошни групи отъ орѣхови дървета мелници изглеждаха отрупани съ работа, и кола, скърцащи подъ богатия гроздовъ товаръ, представяха приятна, милваща окото гледка.

При Войница долината се стѣсни. Мѣстността взе посуровъ изгледъ и стрѣмнитѣ рѣчни брѣгове изглеждаха на много мѣста разкжсани. Варовити скали, които стърчаха навѣнъ, се приближаваха често една къмъ друга и на едно мѣсто ние преминахме подъ единъ видъ порта отъ скали съ романтична красота; но щомъ отминахме западнитѣ ѣ жбери, картината отново прие единъ по-приветливъ характеръ. Селото Медишовци, чието мѣстоположение може наистина да се нарече прелестно, ни гледаше гостолюбиво отъ една височина. Моята програма обаче ми налагаше за този день още едно усилие. Следъ кжса почивка въ малкия селски ханъ, — нека забележа, единъ отъ най-чиститѣ, които съмъ видѣлъ при своитѣ пжтувания въ различни мѣста, — ние потеглихме напредъ въ западна посока. Слънцето бѣ вече

залъзло отдавна, когато съгледахме на хоризонта ръзко очертания силуетъ на високо разположената Садръча, мѣстото, гдето имаме намѣрение да пренощуваме.

Следъ малко преговори съ чорбаджията и дошлитѣ селски старейшини ние се опитахме да се настанимъ по възможностъ най-добре за презъ нощта. Напраздни опити. Моятъ преводчикъ и заптието Исмаилъ разгледаха различни кжщи, но по донесенията имъ ни една не бѣ по-добра отъ жалкия ханъ, предъ който бѣхме спрѣли. Азъ решихъ прочее да остана тукъ, разпоредихъ да свалятъ седлата отъ уморенитѣ коне и поради не твърде чистата вътрешностъ на хана, както обикновено, предпочетохъ издигнатия малко надъ земята дървенъ чадракъ. Отклони ли се човѣкъ въ Турция отъ голѣмия воененъ пжтъ, свиква да се задоволява съ малко: стиска сѣно, надъ него една мушама и за покривка — една дреха представятъ великолепно легло, а чай съ ромъ и захаръ, нѣколко яйца или парче отъ кокошка сж отлична и лека за стомаха вечеря, на която често липсва само вкусния хлѣбъ, за да забравя меснитѣ ястия отъ родината.

Моятъ коняръ Никола бѣ подслонилъ животнитѣ въ единъ добре ограденъ съ плетъ заслонъ. Защото близкитѣ черкезски селища отъ Кула и Хамидие ни караха да бждемъ предпазливи. „По-преди, — казваха селянитѣ, — ние можехме да оставяме конетѣ си свободни на пашата презъ нощта, но сега никакво животно не е сигурно поради тия разбойници“. Добритѣ хора запалиха голѣмъ огънь предъ чардака ми и останаха предъ него на стража до разсъмване. Между тѣхъ се намираше единъ, който трѣбва да имаше повече отъ 120 години, бѣ но още напълно бодъръ. На въпроса ми: „Наистина ли си толкозъ старъ, както твърдятъ синоветѣ ти?“ — той ми даде този забележителенъ отговоръ: „Господине, азъ бѣхъ вече ожененъ, когато Пазвантъ-Оглу паша отъ Видинъ (прочутиятъ яничарски бунтовникъ противъ султанъ Селима III) бѣше нашъ господаръ“, — и това бѣ наистина най-доброто потвърждение. Старецътъ ми разказва още много за нѣкогашното старотурско управление, какъ по-рано голѣмото село съ цѣлия си имотъ се предоставяло на разположение на всѣки преминаващъ турчинъ и колко благоприятно следъ това се измѣнила участъта на раята. По-младитѣ мжже признаваха това, но отъ своя страна казваха: „Да даде Богъ, чрезъ султанската милостъ скоро да се промѣнятъ и доста други нѣща, които още ни зле притискатъ“.

Подъ ясното звездно небе, при пастирската музика, която долиташе отъ отсрещнитѣ витболски височини и въ която се примѣсваха по-малко мелодичниятъ ревъ на биволитѣ отъ пашитѣ и лаятъ на буднитѣ кучета, азъ, благодарен-

ние на умората си, скоро заспахъ. Но ето, че ме събуди силенъ гърмежъ. Още въ полусънъ скочихъ, неволно посегнахъ къмъ револвера си, огненъ лжчъ блѣсна предъ очитѣ ми, последва го оглушителенъ трѣсъкъ. Това, обаче, не бѣ черкезско нападение. Страшна буря се бѣше разразила право надъ главитѣ ни и ни изпращаше на потоци своето влажно съдържание. Отъ нѣколко седмици насамъ това бѣ първиятъ разхладителенъ дъждъ. Азъ се загънахъ по-добре въ мантията си, прибрахъ се временно на подслонъ подъ стрѣхата на зданието, а следъ като природата и хората се поуспокоиха, потърсихъ отново леглото си, подновено съ сухо сѣно.

Следващата утриня при разкошно слънчево време ние потеглихме въ северозападна посока за Кула (по турски Адлие). Сега трѣбваше именно да се опредѣлятъ точно и изворитѣ на Витболъ. Ние достигнахме рѣката непосредствено предъ градчето, отъ гдето тя тече къмъ Чичилъ, а следъ това подъ Медишовци приема едно малко поточе, което иде отъ къмъ Бранковци. Намирахме се тукъ въ едно отъ най-плодороднитѣ мѣста на голѣмата българска дунавска тераса, и както често и по-рано, отново пакъ ме занимаваше мисълта: въ какъвъ рай биха могли да превърнатъ това мѣсто европейски заселници! Това, което сж извършили тукъ татари и черкези, едвамъ надхвърля припечелването на всѣкидневния хлѣбъ, и почвата изглежда повече разровена, отколкото изорана. Какво жалко впечатление правѣше кулското черкезско селище и колко, макаръ и незначително по-добре, изглеждаше татарскиятъ кварталъ, къмъ който възлѣздохме отъ къмъ дълбоката клисура на Витболъ! Азъ имамъ достатъчно време да се предамъ на тѣзи си размишления, докато яздѣхме презъ дългата редица татарски дворове между тѣхнитѣ полусрутени кжщурки, покрити съ гниеща слама. Дори и дрипавитѣ кавказски хубавици, които се мѣркаха тукъ-таме, не можеха да прекъснатъ скритото ми недоволство отъ неспособната за каква годѣ колонизация и администрация въ европейски смисълъ турска власт.

Отъ градчето Кула, което азъ ще опиша по-късно, отива на югъ, къмъ Витболъ, една съвсемъ малка водна артерия; на друга една, малко по-голѣма, азъ се натъкнахъ на югозападъ изъ пжтя си за къмъ най-севернитѣ му извори, които идватъ отъ къмъ манастира Света Троица. Следъ едночасова усилена язда ние стигнахме най-напредъ заможното българско село Старопатица, чието население намѣрихме на харманитѣ заето съ отиване на прибраното жито. Това ставаше по най-първобитенъ начинъ. Житото се подхвърляше съ широки дървени лопати въ въздуха, за да се отдѣли плѣвата отъ зърната. Моми, момчета и мжже при пѣсни и шеги се надваряха, кой ще издигне житото по-високо; това бѣ една земледѣлска гимнастика, която, както

ми показва едно подадено кжсче хлѣбъ, повече помагаше да се усилят мускулитѣ, отколкото да се очисти житото. Една едничка отъ нашитѣ сѣячки несъмнено би извършила тази работа по-успѣшно само въ нѣколко часа. Непосрѣдствено задъ селото срещнахме лозя съ ароматно грозде, което много страдаше отъ мързеливото население на съседното черкезско село Хамидие; старопатичени се оплакваха, че трѣбвало да обиратъ преждевременно гроздето си, за да спасятъ поне частъ отъ него. Тукъ, както и навредъ, се чуваше същото оплакване противъ грабежа отъ страна на кавказскитѣ херои, сега вече щастливо изчезнали!

На около $\frac{3}{4}$ часа отъ Старопатица изъ дълбоката падина на Витболъ се подаваше минарето на страшното черкезско село. Отъ тукъ до Св. Троица не срещнахме никакво човѣшко жилище. Отъ гребена на сръбско-българскитѣ погранични планини се спуска насамъ гжста широколиста гора, въ която навлѣзохме скоро. Среща съ кръсто-сващата черкезска граблива сганъ въ тая горска осамотеностъ би била повече романтична, отколкото желателна; и когато нощта съ своята безмълвна тишина замѣсти напълно вечерната дрезгавина, ние двойно по-радостно се вслушвахме въ звуковетѣ на камбаната, която по запазенъ обичай звѣнѣше въ честъ на нашето пристигане въ манастира.

Мжчно можемъ да си представимъ по-подходно мѣсто за благочестивъ животъ отъ мѣстото, посветено на Св. Троица. Църквичата и манастирското здание се гушатъ тихо и таинствено въ гжсто скривалище, а хубавата гора държи всѣки обезпокояващъ шумъ толкозъ далече, че дори и най-свѣтски настроениятъ човѣкъ тука лесно би се вдълбочилъ самъ въ себе. Монаситѣ обаче, които обитаватъ тоя скритъ, миренъ оазисъ, не се занимаватъ ни най-малко съ благочестиво размишление, или съ приятната наслада отъ тихо изучаване на най-добритѣ мислители, или дори съ болезненъ спиритуализмъ.

Както въ Св. Богородица, и тука напраздно бихте търсили какъвъ-годе признакъ на западняшко образование, напр. книги въ отдѣлението на игумена. То бѣ ми дадено за пренощуване и азъ можахъ да изследвамъ точно вътрешността му. Нѣколко икони, пушки, стъкла съ ракия, дрехи, патрони, — които се намираха до една кесия съ дребни пари подъ отдавна непровѣтряваната възглавница на отстѣпеното ми легло, — това бѣ всичко, което успѣхъ да открия въ килията на манастирския игуменъ. Ето че дойде и той самиятъ, — малко, подвижно човѣче съ прошарена брада и прекалено смиренъ видъ, който, въпрѣки свещеническото му облѣкло, не внушаваше ни най-малко уважение. Следъ него дойде втори монахъ съ отвратително цинична външностъ, натоваренъ съ стъкла и другарски приготвени

ястия. Това бѣха вестителитѣ на божие слово въ манастира Св. Троица, които азъ никога не бихъ отличилъ отъ грубитѣ планински пастири, ако не бѣха тѣхнитѣ бради и духовнишкото имъ облѣкло. Въ сравнение съ невежеството, съ нравствената и тѣлесна нечистота на тия монаси, сръбскитѣ калугери изглеждатъ като сжщински образци за манастирско възпитание и образование! Отново видѣхъ тука единъ отъ най-красноречивитѣ примѣри, колко висшето грѣцко фанариотско духовенство се е провинило къмъ българския народъ и свещеницитѣ му, които то е управлявало до сега. Заето само съ мисълта да трупа богатства, то никога не е намирало време да основе образователни заведения за свещеницитѣ, които излизатъ отъ народа и се намиратъ въ най-тѣсно единение съ него.

Осамотениятъ манастиръ Св. Троица останалъ дълго време напълно запустѣлъ, но преди около 10 години дошълъ единъ монахъ-спекулантъ и отново запалилъ въчното кандило предъ скромния иконостасъ. Селското население се стекло къмъ него и духовниятъ предприемачъ постепенно успѣлъ да увеличи доходитѣ отъ манастира до толкозъ, че скоро започналъ да плаща на правителството за данъци годишно около 1500 гроша, сума твърде голѣма за онази страна. Плащаль твърде неохотно, разбира се. Когато стариятъ игуменъ чу, че познавамъ руския консулъ въ Видинъ, той стана довѣрчивъ, съ едно кимване ме помоли да отстраня за малко придружника си и следъ това излѣ своето угнетено сърдце по такъвъ начинъ, че у мене не остана никакво съмнение за неговитѣ последни надежди. И тука, както по-късно и при други случаи, ми стана ясно, каква политическа грѣшка бѣ допуснала Портата съ въведеното напоследъкъ данъчно облагане на манастиритѣ. Чрезъ тая наложителна фискална наредба голѣмото влияние на българскитѣ монаси върху народа въ всѣки случай се обърнало още повече въ полза на Русия. Недоволни, а и алчни, монаситѣ сега още по-настойчиво измолвали и очаквали отъ Нева пари, скжпоценни църковни потрѣби, одежди и — освобождение отъ владичество то на мюсулманитѣ!

Въ архитектурно отношение църквата на Св. Троица не представя особенъ интересъ. Тя принадлежи къмъ онова множество параклиси отъ последнитѣ вѣкове, разпрѣснати по цѣла България, които азъ намѣрихъ между сръбскитѣ Кабларъ и Овчаръ и ги описахъ.*.) Външността на църквичата е отбележена само съ единъ малък куполъ, хоризонталното наддверие на ниския входъ е украсено съ овехтѣлъ византийски орнаментъ и нѣколко заплетени релефни линии. Една лошо изработена картина надъ входа представя

*) Serbien. S. 149.

Вседържителя, Св. Духа и Христа, увънчавайки придружаваната отъ ангели Дева Мария. Презъ извънредно тѣснитѣ прозорци на купола и на стениѣ въ вътрешността на кораба не прониква почти никаква дневна свѣтлина. Стенитѣ сж покрити съ силно възобновени фрески. Доколкото можяхъ да различа при незадоволителната свѣтлина на една тънка восъчна свѣщъ, тѣ сж въ художествено отношение сжщо тѣй незначителни, както иконостасѣтъ и всички други украшения. И кадилницитѣ, кандилата и свѣщницитѣ сж нови, чудновати, но представятъ съвсемъ обикновена цинцарска работа.

Споредъ мѣстния обичай, азъ сложихъ нѣколко монети върху останената за цѣлуване икона въ благодарностъ за оказаното ми гостоприемство. А стариятъ игуменъ, който следъ това се поминалъ, ме помоли да остана още единъ мигъ, окачи епатрихила си и прочете молитва за моето щастливо пжтуване. Азъ спокойно се съгласихъ на това, но копнѣхъ да се махна по-скоро отъ тая дупка на най-грубо невежество! Почувствувахъ се по-добре едвамъ когато отминахме мрачната манастирска клисура и съ бърза язда се понесохме по освѣтената отъ утринната зора висока равнина за къмъ Връшка-Чука и Караула, гдето азъ прекарахъ деня като се занимавахъ съ снимки.

Многото новопостроени караули и укрепления, съ които Портата огради напоследъкъ Сърбия и Черна-Гора, сж най-красноречивото доказателство за недовѣрието, което проявява тя къмъ най-близкитѣ си съседи. Многобройнитѣ малки крепости отъ Суторина до Шкодренското езеро около Черна-Гора, както и заставитѣ и укрепленията покрай Морава, Дрина, Топлица, Нишава и Тимокъ и многобройнитѣ стражеви кули, служеха да се наблюдава внимателно всѣко движение въ младежки окриленитѣ южнославянски военни държави.

Макаръ че бѣхъ кръстосалъ западнобългарската дунавската тераса между Ломъ и Тимокъ въ всички посоки, презъ всѣкакво време и при най-различно настроение, никога тя не бѣ ми се показала тѣй хубава, както при Халово онази вечеръ, която я украси съ чуднитѣ багри на залѣзващето слънце. Азъ забравихъ въ тоя мигъ караулитѣ, турцитѣ, сърбитѣ, черногорцитѣ и се наслаждавахъ отъ изгледа на великолепната, оросявана отъ Тимокъ мирна мѣстностъ, докато настѣпващата тъмнина ме подсѣти, че трѣбва да трѣгвамъ. Простихъ се съ нея при сръбската карантинна порта на Връшка-Чука. Но още презъ следното лѣто на 1871 година азъ проучихъ и продължението ѝ до Янтра и се върнахъ щастливо у дома си съ неочаквано богатъ материалъ, който би трѣбвало да запознае Европа по-добре, отколкото до сега, съ интереснитѣ области на сръдна Стара-планина и сръдна България.

Открита е подписка за НОВАТА ПРЕУСТРОЕНА ПЕТА ГОДИШНИНА НА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА

Тримесечникъ за популярни исторически знания

Редактори:
ПРОФ. В. Н. ЗЛАТАРСКИ, Д-РЪ КР. МИЯТЕВЪ
и Д-РЪ ИВ. ВЕЛКОВЪ

Уредникъ
СТРАШИМИРЪ СЛАВЧЕВЪ

Отдѣли въ всѣки томъ:

1. ОЧЕРКИ ВЪРХУ БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ и историята на българскитѣ земи. 2. ПРЕЗЪ ВѢКОВЕТѢ — кжси популярни статии върху историята, археологията и етнографията на българскитѣ земи. 3. НА ФРОНТА НА ИСТОРИЧЕСКАТА ПРАВДА — полемиченъ отдѣлъ срещу чуждитѣ домогвания у насъ и срещу превратнитѣ тълкувания на балканската история у чужди учени. 4. ИЗВОРИ за историята и културата на балканскитѣ земи — текстурални преводи отъ древнитѣ автори. 5. СЪВРЕМЕННА ЛѢТОПИСЬ — най-големитѣ политико-економични проблеми на днешната епоха у насъ и въ чужбина въ оценкитѣ на съвременницитѣ. 6. ОТВѢТЪКЪЖДЕ — кжси очерки изъ политическата и културна история на всички времена и народи. 7. МАТЕРИАЛИ И ДОКУМЕНТИ върху историята на българскитѣ земи. 8. ВЕСТИ ИЗЪ ЧУЖБИНА — историко-археологична и етнографска хроника. 9. НАШИ ВЕСТИ — историко-археологична и етнографска хроника изъ България. 10. ВЪПРОСИ И ОТГОВОРИ. 11. СВОБОДНА ТРИБУНА — страници за читателитѣ, безъ отговорностъ за редакцията. 12. ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕНЪ И ЕТНОГРАФСКИ КНИГОПИСЪ.

Годишно четири разкошни илюстрирани тома общо съ около 800 страници голѣмъ форматъ

АБОНАМЕНТЪ 200 ЛЕВА,

платими наведнажъ при записването, или на два пѣти: 100 лева при записването и 100 лева следъ получаването на първия томъ.

АБОНАМЕНТЪ СЪ ПРИЛОЖЕНИЕТО — 250 ЛВ.

Петата годишнина дава въ приложение ВТОРИЯ ТОМЪ отъ книгата на Феликсъ Каницъ

ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ И БАЛКАНЪТЪ

За настоятелитѣ — специални отстъпки и премии по условия, които се изпращатъ отъ редакцията при поискване.

Всичко се изпраща на адресъ:

„БЪЛГАРСКА ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА“
ул. „Шейново“, 14, София IV.

Томъ първи отъ новата пета годишнина
ЧИЕТО ПЕЧАТАНЕ ВЪРВИ УСИЛЕНО,

СЪДЪРЖА:

ОЧЕРКИ: България при приемницитѣ на Иванъ-Асеня II отъ проф. В. Н. Златарски. Дубровникъ и България въ миналото отъ д-ръ Ив. Сажзовъ.

ПРЕЗЪ ВѢКОВЕТѢ: Въ диритѣ на тюрко-българското минало отъ С. И. Покровски. Трапеза за боговетѣ отъ д-ръ Ив. Велковъ. Монастирътъ на Св. Богородица Петричка при Бачково отъ д-ръ Кр. Миятевъ. Културата на селищнитѣ могили въ България отъ Раф. Поповъ. Долмени отъ В. Миковъ. Старата църковна архитектура въ Македония отъ Н. Мавродиновъ. Човѣшки фигури въ българската текстилна орнаментика отъ д-ръ К. Петева. Жертвени камъни въ Сръдна-гора отъ Н. Петковъ.

НА ФРОНТА НА ИСТОРИЧЕСКАТА ПРАВДА: Етично съдържание на интегралното югославянство отъ д-ръ Йосифъ Любичъ (Преводъ отъ сръбски). Нашиятъ отговоръ на сръбската теза отъ проф. **.

ИЗВОРИ ЗА ИСТОРИЯТА И КУЛТУРАТА НА БАЛКАНСКИТѢ НАРОДИ: Прокопий—преводъ на Д. Дечевъ.

СЪВРЕМЕННА ЛѢТОПИСЬ: Свѣтовната стопанска криза отъ А. Михелсонъ. Япония — Съединенитѣ Щати (Конфликтътъ, който зрѣе) отъ А. Лукинъ.

ОТВСѢКЖДЕ: Изъ историята на социалния въпросъ въ древна Гърция отъ проф. Гавр. И. Казаровъ. Легендата за материка Му. Единъ отъ жълтитѣ — генералъ Ноги. Страната на легендитѣ. Франциско Пизаро, конквистаторътъ. Мартинъ Лютеръ у дома си.

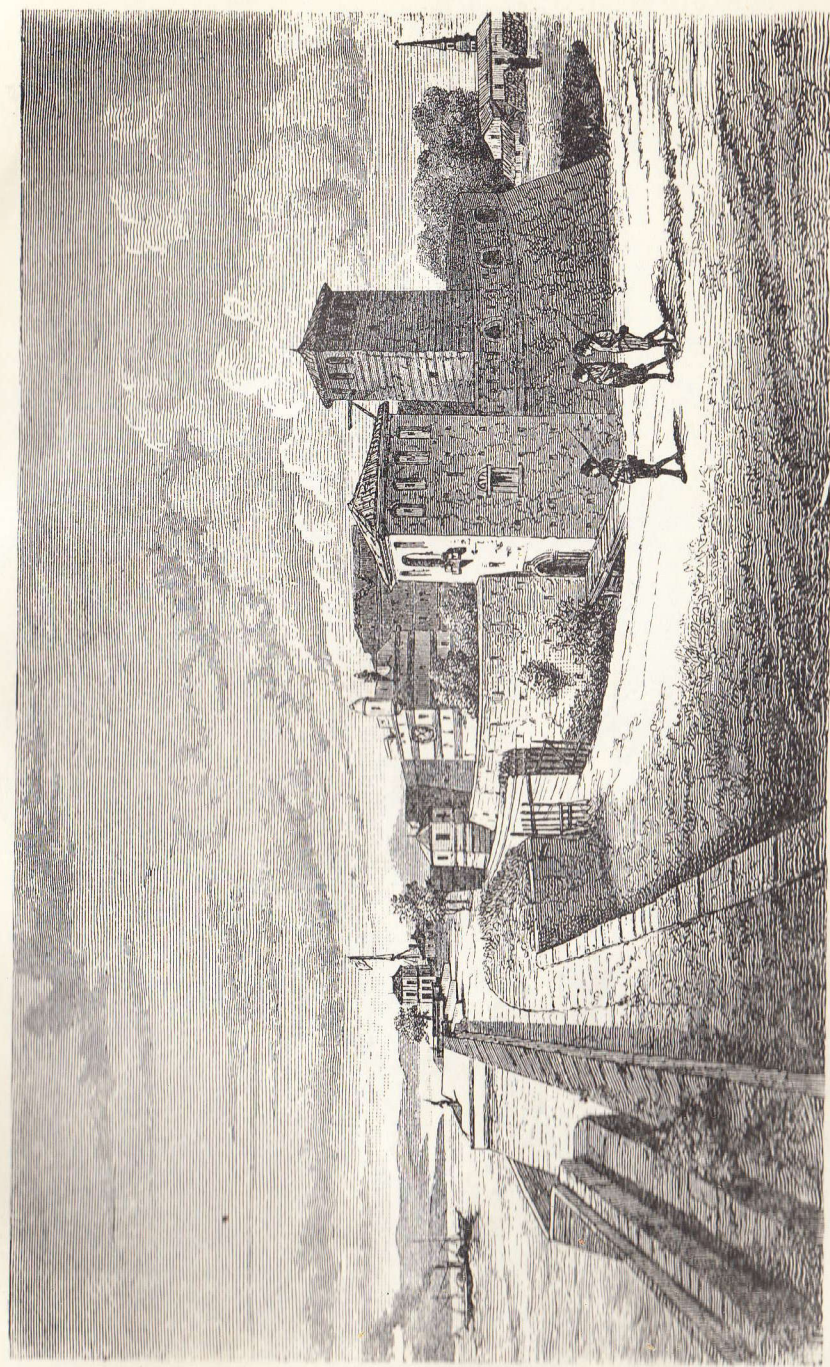
МАТЕРИАЛИ И ДОКУМЕНТИ ЗА ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИТѢ ЗЕМИ: Източниятъ въпросъ и България отъ И. П. Липранди.

ВЕСТИ ИЗЪ ЧУЖБИНА: Предисторическа находка въ Сибиръ. Археологията въ Китай. Сребърна находка въ Помпей. Нови портрети на Данте и Петрака. Археологически институтъ въ Чехославия. Кондаковъ институтъ въ Прага. Богътъ крокодилъ. Стаята на змиитѣ въ Кнососъ (о-въ Критъ). Открития въ Одринъ. Телъ Халафъ. Откриване на резиденцията на царица Нефретете. Американски институтъ за византийско изкуство. Дружество за запазване на старитѣ мелници.

НАШИ ВЕСТИ: Разтурянето на единъ музей (Хр. Вакарелски). Нови тракийски селища отъ XVI—IV в. пр. Хр. Келтиски находки у насъ (В. М.). Находки отъ бронзовата епоха. Старини около с. Елхово (Ст.-Загорско) (Ив. В.). Римско селище и станция при с. Хаджили (Ив. В.). Археологически находки изъ Видинско (В. Атанасовъ). Последнитѣ разкопки при Дуванлий (В. М.). Стара разрушена крепостъ при Хаинъ-боазския проходъ (Йовчо Манджуровъ). Какъ сж създадени българскитѣ хански надписи. Разкопки презъ 1932 година.

ВЪПРОСИ И ОТГОВОРИ. СВОБОДНА ТРИБУНА. КНИГОПИСЬ.

ИЗДАНИЕТО „ВѢКОВЕ“ ГОДИНА ПЪРВА СЕ ПРЕКРАТЯВА ОТЪ IV КН. НАТАТЪКЪ И СЕ СЛИВА НАПЪЛНО СЪ ПЕТАТА ГОДИШНИНА НА „БЪЛГАРСКА ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА“. ОТНОШЕНИЯТА НА ДОСЕГАШНИТѢ АБОНАТИ ЗА „ВѢКОВЕ“ СЪ ИЗДАТЕЛСТВОТО СЕ УРЕЖДАТЪ СЪ СПЕЦИАЛЕНЪ ЦИРКУЛЯРЪ.

1. Българската крепостъ въ Видинъ (Стр. 66).

9. Село съ жилища въ земята край р. Ломъ (Стр. 133).

Славян

Дуновска България

878